

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ИСТОРИЈУ

94

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
PROCEEDINGS OF MATICA SRPSKA FOR HISTORY

Покренут 1970. године
До 28. свеске (1983) носио назив *Зборник за историју*

Главни уредници
Академик Славко Гавриловић (1970–2004)
Академик Милош Благојевић (2005–2012)
Проф. др Војин Дабић (2013–)

Уредничтво
Др Ђорђе БУБАЉО
Др Војин ДАБИЋ
Др Петар В. КРЕСТИЋ
Др Ненад ЛЕМАЈИЋ
Др Мира РАДОЈЕВИЋ
Др Александар ФОТИЋ
Др Андреј Леонидович ШЕМЈАКИН
Др Биљана ШИМУНОВИЋ БЕШЛИН

Главни и одговорни уредник
Проф. др Војин ДАБИЋ

ISSN 0352-5716 | UDC 93/99(05)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ

ЗА ИСТОРИЈУ

94

НОВИ САД
2016

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ и РАСПРАВЕ ARTICLES and TREATISES

Ђорђе Бубало ПРЕНОС ПРИВАТНИХ И ЦРКВЕНИХ АРХИВА НА СВЕТУ ГОРУ – СВЕДОЧЕЊА СРПСКИХ ПОВЕЉА	Đorđe Bubalo TRANSFER OF PERSONAL AND CHURCH ARCHIVES TO MOUNT ATHOS TESTIMONIES OF SERBIAN CHARTERS
7–17	

Александар Д. Иванов ВОЈВОДА МИЛОШ БЕЛМУЖЕВИЋ У ШЛЕСКОЈ	Aleksandar D. Ivanov VOIVODE MILOŠ BELMUŽEVIĆ IN SILESIA
19–27	

Момир Самарџић АУСТРИЈСКИ ИЗВОРИ О ПОЧЕЦИМА ЖЕЛЕЗНИЧКЕ ПОЛИТИКЕ СРБИЈЕ 1852.	Momir Samardžić AUSTRIAN SOURCES ON THE SERBIAN EARLY RAILWAY POLICY IN 1852
29–58	

Александра Вулетић СТАРОСНА СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА СРБИЈЕ У 19. ВЕКУ	Aleksandra Vuletić AGE STRUCTURE OF SERBIAN POPULATION IN THE 19 TH CENTURY
59–72	

Александар Ракоњац ИСХРАНА СТАНОВНИКА ЈУГОСЛАВИЈЕ У ПЕРИОДУ ОБНОВЕ ЗЕМЉЕ (1945–1947)	Aleksandar Rakonjac NATIONAL DIET IN YUGOSLAVIA DURING THE PERIOD OF RECONSTRUCTION (1945–1947)
73–89	

ГРАЂА и ПРИЛОЗИ
MATERIALS and CONTRIBUTIONS

Јован Максимовић, Дарко Б. Јелић, Jovan Maksimović, Darko B. Jelić,
Вера Новковић, Бранислав Јовичић Vera Novković, Branislav Jovičić
О ЈЕВАНЂЕЉИМА У ИРИГУ У IRIG GOSPELS AT THE TIME
ВРЕМЕ КУГЕ 1795/96. ГОДИНЕ OF THE PLAGUE IN 1795/96
91–113

Владан С. Гавриловић Vladan S. Gavrilović
ЗАПИСНИК НОВОСАДСКЕ A RECORD OF THE NOVI SAD
ЦРКВЕНЕ ОПШТИНЕ ИЗ PARISH FROM 1849
1849. ГОДИНЕ
115–121

ПРИКАЗИ и БЕЛЕШКЕ
REVIEWS and NOTES

Дејан Јакшић
НАЈСТАРИЈА АРХИВСКА ГРАЂА АРХИВА ВОЈВОДИНЕ
– УЗБУДЉИВ ПУТ ОТКРИВАЊА ДОКУМЕНАТА
(*Пуџ докуменџа. Меџоде и резулџаџи исџраживања времена насџанка
најсџаријих архивских докуменџа у Архиву Војводине, приредили
Зоран Стевановић, Весна Башић, Архив Војводине, Нови Сад 2016, 202 стр.*)
123–125

Братислава Идвореан-Стефановић
СРПСКА СТРАДАЊА У РУМУНИЈИ
(Miodrag Milin, Țvetco Mihailov, Andrei Milin: *Sârbii în Golgota Bărăganului:
noi contribuții*. Timișoara: Mirton; Uniunii Sârbiilor din România, 2016 /
Миодраг Милин, Цветко Михајлов, Андреј Милин: *Срби у Бараџанској џолџоџи:
нови џрилози*. Темишвар: Миртон и Савез Срба у Румунији, 2016, 432 стр.)
126–128

Михаел Антоловић
ПОГЛЕД НА ИСТОРИЈУ ЕВРОПЕ ИЗ НЕУОБИЧАЈЕНЕ ПЕРСПЕКТИВЕ
(Philipp Blom, *Vrtoglave godine. Europa, 1900–1914, preveo s engleskog*
Goran Schmidt, Zagreb: Fraktura, 2015, 572 str.)
129–131

Владимир Николић
АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE
132–135

Проф. др БОРЂЕ БУБАЛО

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Одељење за историју

Београд, Србија

ПРЕНОС ПРИВАТНИХ И ЦРКВЕНИХ АРХИВА НА СВЕТУ ГОРУ – СВЕДОЧЕЊА СРПСКИХ ПОВЕЉА^{*,**}

САЖЕТАК: Предмет рада су средњовековне повеље у архивима светогорских манастира који нису њихови првобитни корисници. На примеру српских повеља те врсте, којих је у светогорским манастирима сачувано 36, указује се на поводе и путеве којима су доспевале на Атос, као и на разлоге за њихово чување на новом, последњем одредишту.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Света Гора, црквени архиви, приватни архиви, повеље

У архивима светогорских обитељи налази се изванредан број исправа које немају непосредне везе с манастирима у којима се чувају. За разлику од световних, савремених архива, који прикупљају и чувају архивску грађу према територијалној или предметној надлежности, манастирски архиви, у начелу, чувају оне исправе које се тичу њихових права, повластица и имовине, односно које су им тим поводом издате као крајњим корисницима. Повеље у којима дестинатари нису светогорски манастири или њихови представници, а које се чувају у њиховим архивима, нису случајно ту доспеле. Штавише, многе од тих исправа представљају посредно доказно средство о манастирским правима и привилегијама, а та се њихова улога може утврдити једино путем реконструкције околности, времена и мотива доношења на ново и последње одредиште.

* Чланак садржи део резултата насталих на пројекту бр. 177025 – „Српско средњовековно друштво у писаним изворима” – који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

** Саопштење прочитано на Међународној научној конференцији „Афон и славјански мир”, коју је организовао Међународни фонд восстановања и сахранања културног и духовног наслеђа Свято-Пантелеимонова манастира, а која је одржана у Софији од 14. до 16. маја 2014. године.

Српске повеље те врсте у светогорским архивима сведоче о различитим поводима и путевима којим су доспевале на Атос, као и о разлозима за њихово чување. Нажалост, међу сачуваном грађом не могу се увек наћи непосредни или бар посредни докази о разлозима због којих су се такве повеље обреле на Светој Гори. Истраживачу у таквим случајевима остаје само да понуди претпоставке на основу увида у околности издавања повеља и остваривања права која су њима гарантована, односно на основу промена правног и имовинског статуса њихових корисника. У архивима светогорских манастира чува се 36 српских повеља првобитно издатих дестинатарима ван Атоса, и то: 24 у Хиландару, 5 у Светом Пантелејмону, 3 у Светом Павлу, 2 у Кастамониту и по једна у Лаври Светог Атанасија и Ватопеду. Према подацима добијеним из покушаја реконструкције начина и околности њиховог доспевања на последње одредиште, ове повеље могу се груписати у четири скупине. Још две засебне групе чине оне повеље које су настале на Светој Гори, али се не налазе у архивима манастира којима су првобитно биле намењене. Из свих шест скупина, за ову прилику биће издвојено неколико примера.

I. ПОВЕЉЕ КОЈЕ СУ СТИГЛЕ НА ПОСЛЕДЊЕ ОДРЕДИШТЕ КАО ДЕО АРХИВЕ ПОКЛОЊЕНЕ ЦРКВЕ ИЛИ МАНАСТИРА

Када је владар или обласни господар поклањао неку цркву или манастир другој цркви или манастиру, тада је и читав црквени метох мењао власника. Основни доказ о обиму и саставу поклоњеног властелинства налазио се у исправама о његовом заснивању и доцнијим променама, те је, стога, целокупна архива потчињене цркве или манастира постајала својина новог господара. То се чинило било тако што су исправе преношене у његову архиву, било тако што су прављени преписи, а оригинали се и даље чували у матичној цркви. Из истог разлога није било потребе да се у даровници поименце наводе сви поседи и права који су припадали тој црквеној установи у тренутку када је укључена у властелинство друге црквене установе. Уместо тога, наводи се, по правилу, уопштена формула да се црква или манастир поклањају са свим што пише у хрисовуљи или хрисовуљама.¹ Ево два типична примера: цар Стефан Душан прилаже Манастиру Светих Арханђела код Призрена „црѣжовѣ Свѣта Бѣогородиѣца, съ всѣмъ що си има црѣжкѣ тази оу своѣмъ хрѣсовоулѣ“;² кнез Лазар поклања Цркву Светог Спаса у Хвосну Манастиру Светог Пантелејмона на Атосу „съ всемъ що имѣ пише ѿ хрисоволих кралѣ“ прѣжде бивших. „що си е дрѣжала црѣжкѣ тази“.³

а) Нажалост, модерно време дочекали су само незнатни остаци некадашњих архива поклоњених цркава или манастира. Такву судбину доживео је архив Манастира Светог Ђорђа Горга код Скопља, од којег су преостале

¹ Ђ. Бубало, *Писана реч у српском средњем веку*, Београд 2009, 241–242; idem, *Pragmatic Literacy in Medieval Serbia*, Brepols Publishers, Turnhout 2014, 318–319.

² *Свештоарханђеловска хрисовуља*, изд. С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, Београд 2003, 110, Л. 980–982.

³ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, Београд 2003, 148, Л. 12–14.

само две повеље у архиви Манастира Хиландара.⁴ Када је краљ Милутин крајем XIII века обнављао ову угледну светињу, потврдио јој је и све поседе према тексту хрисовуља које је пронашао у манастиру. У својој даровници пописао је укупно 13 византијских, српских и бугарских повеља, тј. владара који су обдарили манастир.⁵ У повељи бугарског цара Константина Тиха (1258–1277) истом манастиру набраја се 12 владара чије су се повеље налазиле у манастиру,⁶ међу њима и четворица којих нема у Милутиновој повељи, што даје укупно 17 повеља. Године 1376/77. вољом господина Вука Бранковића Манастир Светог Ђорђа је потчињен као метох Хиландару,⁷ па су и све његове исправе (заправо, оне које су се до тада очувале) пренесене у архив новог господара или су начињени њихови преписи. Од повеље краља Милутина преостала су два непотпуно очувана преписа, чијим се комбиновањем може реконструисати целокупан текст. Један препис је на пергаменту, у два почетна фрагмента, а други на хартији, без почетка (али се текст делимично преклапа са оним на пергаменту), са воденим знаком из деценије 1375–85.⁸ То недвосмислено показује да је препис на хартији начињен у време када је Манастир Светог Ђорђа био потчињен Хиландару.

б) У архиви Манастира Хиландара чува се повеља цара Стефана Душана из 1347, којом оснива Злетовску епископију и њено седиште смешта у Манастир Лесново (данашња БЈРМ), уз пристанак ктитора, српског деспота Јована Оливера. Цар потврђује као властелинство епархије метохију Манастира Леснова у постојећим границама и сам је проширује бројним земљишним прилозима и приходима.⁹ Повеља је сачувана у препису из осме или девете деценије XIV века начињеном руком хиландарског писара Јова.¹⁰ Време и место преписивања повеље указују на околности у којима се обрела у Хиландару. Велики војвода Јован Оливер основао је Манастир Лесново 1340/41, али је текст оснивачке повеље познат само према изводу у виду два натписа на надвратницима изнад западног улаза у наос цркве и јужног портала и према препису другог дела натписа у тзв. Лесновском поменику.¹¹ Манастир

⁴ Д. Синдик, „Српска средњовековна акта у Манастиру Хиландару”, *Хиландарски зборник* 10 (1998), 21, 115–116. Уосталом, од 98 грчких аката Манастира Хиландара, који су се налазили у његовом архиву крајем XIII века, савремено доба дочекало је само 15 исправа (Ф. Баришић, „Први попис грчких аката на старосрпском с краја XIII века у Хиландару”, *Хиландарски зборник* 7 (1989), 54; *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писам Србије, Босне и Дубровника*, књ. 1, 1186–1321, изд. В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, Београд 2011, 301–305).

⁵ *Зборник средњовековних ћириличких повеља*, 317.

⁶ Исто, 254–255.

⁷ С. Бојанин, „Повеља Вука Бранковића о даровању скопског манастира Светог Георгија манастиру Хиландару”, *Сѣтари срѣпски архив* 8 (2009), 119–128.

⁸ Филигране је датирао др Радоман Станковић, археограф саветник Археографског одељења Народне библиотеке Србије у пензији, чије ми је резултате филигранолошке анализе српских повеља Манастира Хиландара љубазно уступила академик Мирјана Живојиновић. На томе и овде искрено захваљујем.

⁹ Арх. Леонид (Кавелин), „Хрисовуља цара Стефана дата у Скопљу 1347 којом се оснива епископска столица у Леснову”, *Гласник Српског ученог друштва* 27 (1870), 287–296.

¹⁰ Л. Цернић, „Круг писара Јова”, *Археографски прилози* 12 (1990), 136, бр. 20; 178–180, сл. 41–43; Д. Синдик, „Српска средњовековна акта у Манастиру Хиландару”, 126–127, бр. 148/150.

¹¹ С. Новаковић, „Српски поменици XIV–XVIII века”, *Гласник Српског ученог друштва*, 42 (1875), 14–15; Г. Томовић, „Повеља манастира Леснова”, *Историјски часопис* 24 (1977), 83–102; С. Габелић, *Манастир Лесново. Историја и сликарство*, Београд 1998, 27–28.

је вољом ктитора приложен након оснивања Манастиру Хиландару и о томе је краљ Душан издао потврду у виду златопечатног хрисовуља. Мада та повеља није сачувана, о њој говори дијак Станислав 1342. у запису на mineју Манастира Леснова, преписаном по заповести Јована Оливера.¹² О томе, међутим, у Душановој повељи о оснивању Злетовске епископије нема помена, већ се говори о манастиру као о Оливеровој ктиторији, што би ишло у прилог претпоставци да је већ пре тога манастир изузет испод власти Хиландара. Изгледа да то није било у вези са оснивањем епископије, јер би такав след догађаја нашао места у наравији злетовске повеље. О Злетовској епископији нема помена у другој половини XIV века; свакако је запустела, најкасније након смрти цара Уроша.¹³ Господин Константин Драгаш, који је завладао некадашњим областима деспота Јована Оливера, на молбу хиландарског посланства с игуманом Савом на челу, вратио је под власт Хиландара Манастир Св. Арханђела у Леснову 1381.¹⁴ Хиландарско посланство приповедало је Константину да је Лесново било хиландарско, да је с временом одступило од Хиландара и да је удова Оливерова на самрти, уз сагласност својих синова, одредила да црква поново буде под влашћу Хиландара. Господин Константин додаје да је сазнао како је деспот Оливер био приложио цркву Хиландару и да о томе постоји Душанова хрисовуља, свакако она о којој се приповеда у запису дијака Станислава. У време када је Лесново с метохом враћено под власт Манастира Хиландара, зацело је начињен препис повеље цара Душана о оснивању Злетовске епископије, по свој прилици зато што даје слику манастирског метоха у највећем обиму. Оригинал је, претпостављам, био враћен у Лесново.

в) Располажемо само знатно познијим, посредним сведочанством о томе како је у Хиландар допела повеља цара Стефана Душана којом записује у баштину властеличићу деспота Јована Оливера Иванку Пробиштитовићу и његовој деци Цркву Светог Јована Крститеља, коју је Иванко саградио на својој купљеници у Штипу и приложио јој људе и имања (1350).¹⁵ Средином XIX века, хиландарски монах Никандар сређивао је манастирски архив, дописивао или реконструисао текст и потписе на повељама које су биле оштећене, записивао регеста на полеђинама повеља и правио преписе. Испод свечаног царевог потписа на повељи властеличићу Иванку дописао је да су после Иванкове смрти његова деца поклонила баштинску Цркву Светог Јована у Штипу Манастиру Хиландару, предајући му и ову повељу. На полеђини повеље је опширнији запис, у којем се у основи понавља оно што је речено на белини испод потписа и, поред осталог, каже се: „и хрисовѹлѹ сеи дарѹвали еже тамо пишѹщи всѹ”.¹⁶ Повеља Иванкове деце о прилогу Хиландару

¹² Јб. Стојановић, *Сѹчари срѹпски записи и најѹписи*, књ. 1, Београд 1902, 31, бр. 75.

¹³ М. Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 63–70, 123–127.

¹⁴ С. Новаковић, *Законски сѹмоменици срѹпских држава средњега века*, Београд 1912, 453–455; М. Живојиновић, „Драгаши и Света Гора”, *ЗРВИ* 43 (2006), 50–51.

¹⁵ В. Алексић, „Повеља цара Стефана Душана властеличићу Иванку Пробиштитовићу”, *Сѹчари срѹпски архив* 8 (2009), 69–80.

¹⁶ Д. Синдик, „Српска средњовековна акта у Манастиру Хиландару”, 44.

није сачувана, а с обзиром на уверљивост којом Никандар говори о томе како је она доспела у манастир можемо слутити да су му на располагању стајали подаци који нам данас нису доступни. Да ли је била по среди манастирска традиција или неки опипљивији доказ, можемо само да нагађамо.¹⁷

г) Нема никаквих недоумица око тога како се српска повеља великаша Николе Балдовина Багаша којом поклања Манастиру Богородице Месонисиотисе у Водену села Кудрејево и Винску¹⁸ нашла у архиви Манастира Светог Павла. Стекавши ктиторска права над манастиром након смрти његовог оснивача и свога таста, српског обласног господара Радослава Хлапена, Никола Багаш је наставио да се стара о манастиру и увећао је његово властелинство новим поседима. Међутим, на молбу свога брата, монаха Арсенија, који је са Герасимом Бранковићем обновио Манастир Светог Павла, поклонио је 1385. своју ктиторију са целокупним властелинством Светопаоловској обитељи. О томе је издао повељу на грчком која се и данас чува у манастиру и у којој се као манастирски поседи помињу и два напред речена села.¹⁹ Тада су у Свети Павле могле бити пребачене и повеље Богородице Месонисиотисе, међу којима су сигурно биле оснивачка повеља Радослава Хлапена, данас изгубљена, и Багашева повеља о поклону два села. Иако је сачувана у српској варијанти, са доста сигурности можемо претпоставити да је оригинал био издат на грчком (као и изгубљена Хлапенова) а да је у манастиру новог господара преведен на српски. У српском Светом Павлу често су прибегавали превођењу оригиналних грчких аката на српски, о чему сведочи и чињеница да су од 18 српских исправа, колико данас постоји у његовом архиву, седам преводи грчких оригинала.

II. ПОВЕЉЕ КОЈЕ СУ ПРИВАТНА ЛИЦА, КАО ДЕО ЛИЧНЕ АРХИВЕ, ДОНЕЛА НА СВЕТУ ГОРУ

Одавно је уочена појава да су средином XV века многа властела, црквени великодостојници, свештеници, мирјани тражили на Атосу прибежиште од недаћа и неизвесности које су пратиле турска разарања и освајања.²⁰ Са собом су носили и драгоцености и писане доказе о својој имовини и правима, било зато што су их поклањали монашкој обитељи у којој би нашли уточиште, било зато што су се надали да су турске невоље пролазне. Случај великог челника Радича, чије се баштинске повеље и данас чувају у Манастиру

¹⁷ А. Соловјев, „Судбина једне властеоске породице из средњевековне Србије”, *Сѣанарин* III серија, 8–9 (1933), 63–71.

¹⁸ Д. Синдик, „Српске повеље у светогорском манастиру Светог Павла”, *Μεσσηνική ἐφημερίδα* (Miscellanea) 6 (1978), 186–187.

¹⁹ А. П. Каждан, „Два поздневизантијских акта из собрания П. И. Севастьянова”, *Византийский временник* 2/27 (1949), 317–320; К. Chryssochoides, „Ἱερά Μονή Ἀγίου Παύλου: Κατάλογος τοῦ Ἀρχείου”, *ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ* 4 (1981), 274–276; Г. Суботић, „Манастир Богородице Месонисиотисе”, *ЗРВИ* 26 (1987), 125–171; F. Kotzageorgis, *Η αθωνική μονή Αγίου Παύλου κατά την οθωμανική περίοδο*, Thessaloniki 2002, 152–155.

²⁰ Р. Грујић, „Светогорски азили за српске владоце и властелу после Косовске битке”, *Гласник Скопског научног друштва* 11 (1931), 65–96.

Кастамонит, најпознатији је и најчешће навођен као илустрација те појаве.²¹ Вероватно и зато што постоје јасни докази који говоре о томе да се повукао у Кастамонит, своју ктиторију, и ту, као монах Роман, провео последње године живота. За ову прилику издвојио бих два случаја у којима немамо тако непосредних и недвосмислених потврда о времену и околностима доношења повеља на Атос.

а) У Манастиру Ватопеду чува се повеља српског деспота Лазара Бранковића, од 4. децембра 1457, којом одређује да поседи које ризничар Радослав држи као пронију и они који би му били враћени из турских руку, имају припасти, у случају да се замонаши или умре, његовим сестрићима Радославу и Радовану, такође као пронија.²² Могло би се очекивати да је неко од Радослављевих сестрића прешао на Свету Гору и понео повељу са собом, јер је изричито одређено да поседи у њој наведени прелазе у њихове руке и уколико се ризничар Радослав замонаши. Хипотетички, то је могло бити и на Светој Гори. Међутим, када се покушавају одгонетнути околности доношења повеље у Ватопед, не сме се губити из вида време када је она издата. Већ у јануару 1458. деспот Лазар је умро, до априла је владало намесништво уз сталне метеже, а већ до августа 1458. Турци су практично држали читаву Српску деспотовину изузимајући Смедерево и његову непосредну околину.²³ Од почетка 1458. стварне српске власти више практично нема; из те године нема ни сачуваних повеља издатих у Смедереву. Према томе, могуће је да је ризничар Радослав побегао на Свету Гору, у Манастир Ватопед, и пре но што су одредбе из уговора могле да се спроведу у дело. Повељу је понео са собом, можда и наивно верујући да ће невоље које су га натерале да побегне бити само пролазне.

б) У архиву Манастира Светог Павла чува се, сада доста оштећена, исправна номика Степана, написана у Новом Брду 4. септембра 1434, којом монах Саватије усињује попа Богдана и поклања му половину своје баштинске цркве и куће, а другу половину оставља му после смрти с тим да га посинак достојно сахрани и држи му помен.²⁴ Вероватно су поп Богдан или његов син потражили уточиште на Светој Гори или у време првог пада Новог Брда под Турке 1441. или у време његовог коначног пада 1455. Претпостављам да је документ понео са собом као доказ о имовини коју је оставио у Новом Брду, надајући се да ће моћи да обнови своја права.

²¹ E. Zachariadou, "The Worrysome Wealth of the Čelnik Radič", *Studies in Pre-Ottoman Turkey*, Aldershot 2007, № XXV, 383–397; К. Павликианов, „Монаси от славянско потекло в светогорската обител ‘Кастамонит’ от XIV до XVI век”, *Българско средновековие: обществено, власт, историја*, София 2013, 428–436; С. Pavlikianov, "The Mediaeval Slavic Archives of the Athonite Monastery of Kastamonitou", *Cyrrillomethodianum* 20 (2015), 153–216.

²² M. Lascaris, "Actes serbes de Vatopédi", *Byzantinoslavica* 6 (1935), 183–184.

²³ М. Спремић, *Десјој Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 514–533; исти, „Борбе за Смедерево 1458–1459. године”, *Пад Српске десјојовине 1459. године*, Зборник радова са научног скупа одржаног 12–14. новембра 2009. године, САНУ, Научни скупови књ. СХХХIV, Одељење историјских наука књ. 32, Београд 2011, 215–227; Ђ. Бубало, „Поседи српских деспота у одбрамбеним плановима Краљевине Угарске 1458. и 1459. године”, *на истиом месту*, 235–240.

²⁴ Ђ. Бубало, *Српски номици*, Београд 2004, 176–186, 258–259.

III. ПОВЕЉЕ КОЈЕ СЕ ПРЕДАЈУ КОРИСНИКУ КАО ДОКАЗ О ИМОВИНСКИМ ПРАВИМА ДАРОДАВЦА

Неке од повеља су доспеле на Свету Гору као појединачно доказно средство о имовинском праву дародавца на посед који је поклањао или потврђивао неком атонском манастиру. Најстарија српска повеља у архиви Лавре Светог Атанасија је она цара Уроша из 1357, којом потврђује Ирини, удовици кесара Прелјуба, и њеном сину Томи, будућем деспоту Јањине, право на баштинске поседе покојног кесара Прелјуба.²⁵ Време и разлог доласка ове повеље у архив Лавре могу се без већих тешкоћа реконструисати. У мају 1375. деспот Тома Прелјубовић и супруга му Марија Ангелина Палеологина поклонили су манастиру Лаври своју задужбину, Цркву Свете Богородице Гавалиотисе у Водену, са свим покретним инвентаром и поседима, и, поврх тога, у Србији село Сушицу са свим поседима и планином.²⁶ За село Сушицу изричито се каже да га дародавци поседују по праву наследства, према хрисовуљама цара Стефана Душана и његовог сина Уроша, које се том приликом показују и предају у руке најчаснијим монасима. Дакле, овде имамо непосредно сведочанство о томе како је повеља цара Уроша, којом се доказује баштинско право власништва Томе Прелјубовића на село Сушицу, доспела у архив Манастира Лавре. Повеља цара Душана није се сачувала. И заиста, на самом почетку набрајања Прелјубових баштинскихседа у Урошевој повељи наведено је село Сушица са заселком Селцем, с планином и са свим међама и правима.

Међутим, делује нејасно зашто Тома предаје монасима Лавре повеље у којима су набројани сви баштински поседи његовог оца кесара Прелјуба (укупно осам села, област Мариово и део од царине у Китросу) само због једног поклоњеног села. Другим речима, Душанова и Урошева повеља биле су основно доказно средство о Томиним баштинским поседима. За ову прилику намећу се два могућа објашњења. Можда су постојале и званичне копије српских царских аката, с тим што у овом тренутку није могуће са сигурношћу показати да ли је примерак повеље цара Уроша у Манастиру Лаври копија или оригинал јер није идентификован ни датиран водени знак на хартији. По моме скромном уверењу, а према спољашњим одликама акта, реч је о оригиналном примерку. Ипак, склонији сам претпоставци да је све баштинске поседе, осим села Сушице, Томина мајка, кесариса Ирина, донела у мираз своје другом супругу Радославу Хлапену, за којег се удала отприлике у време када је цар Урош издао повељу. И можда је управо у вези с тим брачним планом од цара тражена потврдна повеља о баштинским поседима који су остали после Ирининог првог мужа.²⁷ У том случају, повеље царева Душана и Уроша би остале код Томе као доказ о наследном праву на село Сушицу.

²⁵ Д. Анастасијевић, „Српски архив Лавре атонске”, *Сѿоменик СКА* 56 (1922), 6–7; *Actes de Lavra*, vol. IV, Archives de l’Athos, T. XI, par P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou avec la collaboration de S. Ćirković, Paris 1982, 177–179.

²⁶ *Actes de Lavra*, vol. III, Archives de l’Athos, T. X, par P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou, Paris 1979, 100–107; Н. Радошевић, Г. Суботић, „Богородица Гавалиотиса у Водену”, *ЗРВИ* 27–28 (1989), 217–263.

²⁷ Cf. L. Mavromatis, “A propos des liens de dépendance en Epire à la fin du XIVe siècle”, *ЗРВИ* 19 (1980), 275–281.

IV. ПОВЕЉЕ ЗА КОЈЕ СЕ НЕ МОЖЕ ПРЕЦИЗНО УТВРДИТИ КАКО СУ И КАДА ДОСПЕЛЕ У АРХИВЕ СВЕТОГОРСКИХ ОБИТЕЉИ

Међу српским документима Светог Пантелејмона, чак три повеље измичу покушајима да се уђе у траг њиховом последњем путовању. За ову прилику издвајам документ монаха Доротеја и сина му Данила за Манастир Дренчу, написан 2. марта 1382. у Манастиру Жичи, пред патријархом српским Спиридоном и сабором Велике цркве.²⁸ Овај акт није повеља којом се оснива Манастир Дренча, већ нека врста скраћеног типика, са основним одредбама о уређењу манастирског живота и са сумарним подацима о поседима који су чинили манастирско властелинство и основу његове егзистенције који је потврдио архијерејски сабор. Спољашње одлике акта наводе на опрез јер су намерно, приликом писања остављене две празнине: између дела текста са набрајањем поседа у непосредној околини манастира и одељка где су наведени остали поседи (између 42. и 43. реда), и на крају одељка с набрајањем прилога манастиру а пре завршних формула (између 48. и 49. реда). Као да је остављен простор да се накнадно допишу нови прилози, у време када још нису били заокружени властелинство манастира и инвентар његових права и повластица. На другој празнини (у наставку 48. реда), заиста су другом руком дописана имена два села.

О личности ктитора Доротеја и његовог сина Данила, првог игумана Дренче, можемо само да нагађамо преко њихових имена и поседа које су приложили новооснованом манастиру.²⁹ Њиховим монашким именима су вероватно претходила световна имена која почињу на слово Д, јер је задржавање почетног слова приликом добијања монашког имена било веома раширен обичај. Изразита фреквенција имена на Д у словенском именослову не приближава нас, међутим, одговору на питање о идентитету ктитора. Величина и географски распоред поседа који су чинили језгро властелинства новооснованог манастира³⁰ открива територије којима је Доротеј господарио пре но што је примио монашки постриг. С обзиром на пространство поклоњених поседа, од којих се један комплекс налазио у Браничеву, а други око састава Западне и Јужне Мораве, и на чињеницу да је приложио годишњи приход од 50 литара сребра у Новом Брду, сигурно је по среди био утицајан и богат великаш, близак кнезу Лазару.

Осим световног идентитета ктитора, остаје загонетка како је акт доспео у архиву Светог Пантелејмона, с обзиром на то да се у њему изричито наређује „да нѣст никто вольнѣ подложити цркъвѣ сию под Светѣю Горѣ или под инѣ цркъвѣ, или ѡбласть ни самѣ царствѣиѣ земљѣю или сѣдеи на прѣстолѣ архіереиском. нѣ ни ѡтѣ кѣторѣ кто или игѣменѣ или инако ѡбладаѣи”. По свој прилици, одредба о забрани потчињавања манастира Светој Гори се

²⁸ *Actes de Saint-Pantéléemôn*, Archives de l'Athos, T. XII, par P. Lemerle, G. Dagron, S. Ćirković, Paris 1982, 177–179; А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, Београд 2003, 177–190.

²⁹ Сви досадашњи покушаји идентификације Доротеја нису дали убедљиве резултате. Уп. С. Ћирковић, „Доротеј”, [у:] *Српски биографски речник*, т. 3, Нови Сад 2007, 354.

³⁰ О поседима Манастира Дренче: М. Благојевић, „Манастирски поседи крушевачког краја”, *Крушевац кроз векове*, Крушевац 1972, 25–48; А. Крстић, „Поседи манастира Дренче и Ждрела у Браничеву из времена кнеза Лазара”, *Историјски часопис* 53 (2006), 124–131.

поштовала јер нема доказа да је поклоњен Светом Пантелејмону, нити се иједан од поседа које је оснивач приложио манастиру среће касније у изворима као део властелинства Руског манастира.³¹ Пре би се могло слутити да ју је неко, потраживши прибежиште на Атосу, донео као део приватне архиве. На такву претпоставку упућивао би и податак да се Манастир Дренча помиње само у овој исправи, те да је вероватно убрзо по подизању порушен и запустео. У народу је био познат под називом Душманица, с образложењем да је разорен непосредно пошто је подигнут.

V. ТРАНСФЕР ПОВЕЉА У ОКВИРУ СВЕТЕ ГОРЕ

а) Позната су ми два таква случаја. Повеље деспота Јована Угљеше и српског краља Вукашина о поклону села Копривљане Манастиру Светог Пантелејмона (1366) данас се чувају у Манастиру Хиландару.³² Уколико у неком тренутку ово село није уступљено Хиландару, у склопу бројних земљишних спорова између два манастира и судских поравнања у последњој трећини XIV века,³³ за шта нема доказа у сачуваним изворима, могуће је и друго објашњење. Већ знатно осиромашени Свети Пантелејмон није поднео конфискацију и откуп манастирских имања у Османском царству 1568/69, затворен је, а његове драгоцености, међу њима сигурно и архива, поверене су на чување Хиландару. Свети Пантелејмон је, по свој прилици, обновљен пре краја XVI века, али остаје могућност да су приликом повраћаја ствари нека документа грешком остала у Хиландару.³⁴

б) У томе се може тражити и узрок доспевања у Хиландар старосрпског превода акта прота Теофана (1312) о разграничењу поседа манастира Вериот и Ватопед, од којег се по један грчки препис чува у манастирима Русик и Ватопед.³⁵ Грчки препис (и српски превод) могли су се наћи у Светом Пантелејмону уколико му је Манастир Вериот заиста уступљен средином XIV века, како се верује, а у сваком случају зацело је располагао делом имовине бивше Вериотове обитељи. Друга би претпоставка била да је у Хиландару

³¹ Р. Грујић, „Руска властелинства по Србији у XIV и XV веку”, *Историјски часопис* 5 (1955), 53–77.

³² Д. Синдик, „Српска средњовековна акта у Манастиру Хиландару”, 59–61, бр. 55, 56; С. Ђирковић, „Повеља деспота Јована Угљеше за властелина Новака Мрасоровића”, *Сћари српски архив* 1 (2002), 93–98; исти, „Повеља краља Вукашина за властелина Новака Мрасоровића”, *на истом месту*, 99–102.

³³ М. Живојиновић, „Le conflit entre Chilandar et Saint-Pantéléemôn au sujet du village de Breznica”, *Byzantinoslavica* 56 (2005), 237–244; иста, „Драгаши и Света Гора”, *ЗРВИ* 43 (2006), 44–53. Томе би у прилог посредно говорио податак, на који указује М. Живојиновић у цитираним радовима, да је село Брезница, после вишегодишњег спора с Русиком припало Хиландару, о чему посредно сведочи и чињеница да се сва грчка акта о власништву над Брезницом чувају у хиландарском архиву.

³⁴ А. Фотић, *Света Гора и Хиландар у Османском царству (XV–XVII век)*, Београд 2000, 103–104.

³⁵ *Actes de Saint-Pantéléemôn*, 142–145; *Actes de Vatopédi*, vol. I, Archives de l'Athos, T. XXI, par J. Bompair, J. Lefort, V. Kravari, C. Giros, Paris 2001, 260–264; М. Живојиновић, Ђ. Бубало, „Акт прота Теофана за манастир Вериота (април 1312, инд. 10) у старосрпском преводу XV века”, *ЗРВИ* 40 (2003), 245–262.

начињен превод у време када је водио неки спор с Ватопедом око пчелињака (како сугерише дорзална белешка), на бившем Вериотовом земљишту које је било додељено протатском одлуком Ватопеду.

VI. СВЕТОГОРСКИ ПРЕПИСИ И ПРЕРАДЕ

Посебну подгрупу чине повеље које само на први поглед улазе у укупан збир оних чије су секундарно одредиште биле архиве светогорских манастира. Иако су издате корисницима ван Атоса, са знатном вероватноћом може се претпоставити да су их зготовили монаси управо на Атосу. Такве су повеља краља Душана Цркви Светог Николе у Добрушти (1334), свакако познија хиландарска прерада изгубљене Душанове повеље,³⁶ и повеља цара Душана којом право на стонски доходак, у износу од 500 перпера годишње од Дубровника, уступа Манастиру Светих Арханђела у Јерусалиму и поклања му Манастир Врањину на Скадарском језеру (1350).³⁷ Недавно извршена филигранолошка анализа показује да је папир на којем је повеља исписана произведен 1540/50,³⁸ а она без сумње спада у скупину докумената којима су хиландарци (и светопављани) доказивали своје право на стонски доходак, који им је уступљен крајем XV века.³⁹

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

TRANSFER OF PERSONAL AND CHURCH ARCHIVES TO MOUNT ATHOS – TESTIMONIES OF SERBIAN CHARTERS

by

ĐORĐE BUBALO Ph.D.
University of Belgrade
Faculty of Philosophy
Department of History
Belgrade, Serbia

SUMMARY: In the archives of the Athonite monasteries, there are 36 Serbian charters without being directly connected to the monasteries where they are kept: 24 in Hilandar, 5 in Saint Pantaleon, 3 in Saint Paul, 2 in Kastamonitou, and one in Megiste Lavra and Vatopedi monasteries. There are a few ways in which the Serbian charters, originally issued to benefi-

³⁶ Ж. Вујошевић, „Повеља краља Стефана Душана о цркви Светог Николе у Добрушти”, *Сѣтари српски архив* 4 (2005), 51–67.

³⁷ А. Соловјев, *Одабрани сѣоменици српског љрава (од XII до краја XV века)*, Београд 1926, 149–150; Д. Синдик, „Српска средњовековна акта у Манастиру Хиландару”, 112. бр. 131.

³⁸ Водени знак датирао је др Радоман Станковић. Вид. нап. 8.

³⁹ Ђ. Бубало, „Фалсификована повеља цара Стефана Уроша о Стонском дохотку”, *Сѣтари српски архив* 2 (2003), 99–142; исти, „Средњовековни архив манастира Врањине (прилог реконструкцији)”, *Сѣтари српски архив* 5 (2006), 265–269. бр. 10. Управо из пете и шесте деценије XVI века потиче најгушћа концентрација сачуваних докумената о исплати стонског дохотка Светогорцима у Дубровнику (М. Живојиновић, „Светогорци и Стонски доходак”, *ЗРВИ* 22 /1983/, 200–201).

ciaries outside Mount Athos, found their way to Mount Athos, as well as several reasons for their preservation. These charters can be divided into six groups:

1. Charters which serve as evidence of the ownership rights of the church or monastery subordinated to one of the Athonite monasteries. The archives of the subordinate ecclesiastical establishment were either included into the archives of its superior monastery or the superior monastery received copies while the originals stayed in their original location.

2. Charters brought to Mount Athos by private persons, as part of their personal records. Most examples date back to the 15th century, when Athos became a refuge from the hardship and uncertainty which the Turkish destruction and conquest left in their wake. The newcomers brought written proof of their possessions and rights, either to bequeath them to the monastery where they had found refuge or hoping that the Turkish troubles would prove only temporary.

3. Charters which found their way to Mount Athos as stand-alone pieces of proof about an endower's ownership rights to the estate he bestowed on the Athonite monastery in question. When Despot Toma Preljubović donated the village of Sušica to the Megiste Lavra Monastery in 1375, his endowment charter expressly stated that he held hereditary rights to the village, as evidenced by chrysobulls issued by Emperor Dušan and his son Uroš, and presented and submitted to the Megiste Lavra monks on that occasion.

4. Charters for which it is unknown how and when they ended up in the archives of the Athonite monasteries. A typical example is the abridged Typikon of the Drenča Monastery written by monk Dorotej in 1382 and kept in the archives of the Saint Pantaleon Monastery. The document expressly forbids the subordination of the monastery to Mount Athos.

5. Charters issued to a certain Athonite monastery and kept in another Athonite monastery. Transfers of Serbian charters within Mount Athos cannot be consistently reconstructed on the basis of available sources.

6. Charters issued to beneficiaries outside Mount Athos, but very probably written by Athonite monks.

KEYWORDS: Mount Athos, church archives, private archives, charters

АЛЕКСАНДАР Д. ИВАНОВ
Зрењанин, Србија

ВОЈВОДА МИЛОШ БЕЛМУЖЕВИЋ У ШЛЕСКОЈ

САЖЕТАК: У раду се разматра догађај о којем војвода Милош Белмужевић говори у свом тестаменту, да је био рањен у Шлеској ратујући на страни угарског краља Матије Корвина. Овај податак је у српској историографији изазивао недоумице, посебно откада је утврђено да је Милош Белмужевић, који је у Смедеревском санцаку био један од хришћана спахија, прешао из Турске у Угарску после ратова које је краљ Матија Корвин водио на подручју Шлеске против хусита и пољског краља Казимира IV. На основу извора којем до сада у српској историографији није било посвећена одговарајућа пажња, може се утврдити да је Милош Белмужевић ратовао у Шлеској и био рањен за време Глоговског рата, који је краљ Матија Корвин водио против глоговског кнеза Јована II Саганског 1488. године, у којем су на страни угарског краља учествовали и српски ратници. Време када су се ови догађаји одиграли се уклапа се у временски редослед добијања појединих поседа који је сâм Милош Белмужевић навео у свом тестаменту, сачињеним 8. септембра 1500.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Милош Белмужевић, тестамент, Срби, Угарска, Матија Корвин, Иваниш Корвин, Јован II Сагански, Шлеска, Глоговски рат

Војвода Милош Белмужевић је свакако једна од најмаркантнијих личности међу српском властелом у Угарској на крају XV века. За живота је, служећи угарским краљевима Матији Корвину и Владиславу II Јагелонцу, успео да стекне бројне поседе у три жупаније у јужној Угарској: Тамишкој, Бачкој и Чанадској, и да се уздигне у редове најугледније српске властеле у средњовековној Угарској, раме уз раме са Бранковићима и Јакшићима.¹ Упркос томе што је побуђивао интересовање многобројних истраживача, у

¹ Будући да овај рад нема за циљ да пружи потпуну биографију Милоша Белмужевића, читаоци који су заинтересовани за ову личност и његову породицу потпунија сазнања о њима могу пронаћи у следећим делима модерне историографије: Александар Крстић, „Нови подаци о војводи Милошу Белмужевићу и његовој породици”, *Иницијал*: часопис за средњовековне студије, 2013, 1: 161–185; Ненад Лемајић, *Српска елија на њелому ејоха*, Сремска Митровица – Источно Сарајево 2006, 195–206; Adrian Magina, „Milica Belmužević: L’Histoire d’une Noble Dame du XVIe siècle”, *Иницијал*: часопис за средњовековне студије 2014, 2: 145–162; Adrian Magina, „Un nobil sârb în Banatul secolului al XV-lea: Miloš Belmužević”, *Analele Banatului, Serie nouă, Arheologie – istorie* 2010, 18: 135–142.

историографији је дуго опстајало мноштво непознаница и заблуда везаних за њега, које су произилазиле из фрагментарности података, који су садржани у мноштву историјских извора који су настајали на простору Југоисточне и Средње Европе.

Када и где је Милош Белмужевић рођен није могуће утврдити. Раније се сматрало да су Милош Белмужевић и медунски војвода Милош, последњи од војвода деспота Ђурђа у Зети, иста личност, али су савремена истраживања показала да се ова претпоставка не може прихватити без значајне резерве. Исто се може рећи и за поистовећивање Милоша Белмужевића с војводом Милошем који је 1457, за време владавине деспота Лазара Бранковића, био заповедник Сребренице, а које, као и претходна претпоставка, почива на истоветности личнога имена, и чињеници да се српска властела са презименом Белмужевић у историјским изворима помиње како у Зети, тако и у ваљевској Подгорини. Први несумњив помен војводе Милоша Белмужевића у историјским изворима пада у 1458. годину. Шестог августа 1464, дубровачко Веће умолених дозволило је Милошу Белмужевићу и Радославу Вукотићу да се населе у Стону или у Новим земљама.² Међутим, изгледа да Милош Белмужевић то није учинио, будући да га турски попис Смедеревског санџака из 1476/7. године помиње као једног од хришћана спахија, који је као тимар држао трговиште Јагодину, с приходом од 8.583 акче.³ Данас можемо сматрати тачним закључак Ненада Лемајића да је питање које је године Милош Белмужевић прешао у Угарску и даље неразјашњено, али да се то вероватно десило 1480. или 1481, када је угарски генерални капетан Доњих Крајева Павле Кинижи продирао у Србију.⁴ Тада је велики број Срба, према писмима краља Матије Корвина укупно 110.000, прешло Дунав и населило се у Банату.⁵ Први помен Милоша Белмужевића у угарским изворима је повеља краља Матије Корвина издата 21. децембра 1483. у Будиму, којом је Краљ доделио Милошу Белмужевићу поседе Мојшу и Познад у Тамишкој жупанији.⁶ У својем тестаменту, сачињеном 8. септембра 1500. године, Милош Белмужевић је поменуо Мојшу и Познад као прве поседе које је стекао у Угарској: „....*доидох ѿ(д) поганех на ђгарски арсагъ вѣ дни светлога крала Матейаша, на његове светлости крѣстьянство и верѣ и все ђгарске велике и мале госпoде верѣ, кои ѣ тои врем(е) слѣжашѣ светлои корѣне. И ми неговѣ светлост почесмо слѣжити право и верно и светли крал Матейаш видеѣ нашиѣ ѣравѣ и вернѣ слѣжбѣ,*

² А. Крстић, н.д., 163–168; Н. Лемајић, н.д., 198–200.

³ Бранислав Ђурђев, „Хришћани спахије у северној Србији у XV веку”, *Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине* IV, 1952: 167; А. Крстић, н.д., 167–168; Н. Лемајић, н.д., 200.

⁴ Н. Лемајић, н.д., 201–202.

⁵ Vilmos Fraknói, *Mátyás király levelei. Külügyi osztály. 1458–1490*. II, Budapest 1895: 76–80, 195–198; Сима Ћирковић с правом је сматрао да је у питању претеривање, истичући да би то значило да је у Србији опустело око хиљаду села да се заиста толико људи тада преселило у Угарску. Видети: Сима Ћирковић, „Сеобе српског народа у Краљевину Угарску у XIV и XV веку”, *Сеобе српског народа од XIV до XX века*, Београд 1990: 44–45.

⁶ Magyar Nemzeti Levéltár, Diplomatikai Levéltár (Q szekció), Erdélyi országos kormányhatósági levéltárakból (F), KKOL, Cista comitatuum (Q 320), DL 26646, Доступно на: <http://archives.hungaricana.hu/en/charters/218128/?query=JELZ%3D%2826646%29>. Приступљено: 8. VIII 2016; А. Magina, „Un nobile sârbe în Banatul”, 138–139.

*б(о)жїѡм помоцїю и хотением ѳгарске велике госп(о)де, нам даде крал Матеиш за нашѳ слѳжбѳ ѳ тамишварскои мегѳ Мошиѳ и Познад ѳ баѳцинѳ...*⁷

Једна реченица овог тестаментa постала је узрок мноштва недоумица. Милош Белмужевић у своме тестаменту, између осталог, казивао је и следеће: „И пак слѳжѳхѳ светломѳ кралю Матеишѳ ѳ Слизиѳе и ране прїмих и крвѳ пролих и за мою крвѳ даде мї крал Матеишѳ Шашиварѳ ѳ баѳцинѳ”.⁸ Историчари прве половине XX века сматрали су да се овај догађај десио крајем седме или почетком осме деценије XV века, када је, између 1468. и 1474. године, краљ Матија Корвин ратовао против Чешке и Пољске. Међу војсковођама које су 1468. пошле са угарским Краљем у рат против чешких хусита био је и Вук Гргуревић, а у краљевој војсци тада је био и одред од хиљаду коњаника Срба. Ускоро су Моравска и Шлеска, које су у позном средњем веку убрајане у Земље чешке круне, пале у руке Матије Корвина, кога су чешки католици изабрали 3. маја 1469. у Оломоуцу за Краља Чешке. Особито жестоке борбе између угарске војске с једне, и чешке и пољске војске с друге стране вођене су на територији Шлеске током 1474, када су пољски краљ Казимир IV Јагелонац и његов син, чешки краљ Владислав, безуспешно опседали краља Матију Корвина у Вроцлаву. С бројчаном надмоћи која је очигледно била на страни његових непријатеља, деловало је као нешто немогуће да Матија Корвин однесе победу над толиком јагелонском силом. Угарски Краљ се зато са својом војском утврдио у Вроцлаву, добро снабдевенom да издржи дуготрајну опсаду, и почео је да ради оно што је једино могло да савлада противника, а то је да га постепено исцрпљује и да омета снабдевање непријатељске војске која га је опколила. У том циљу, угарска војска је најпре опустошила околину Вроцлава како би непријатељу онемогућила да своју војску одатле снабдева. Када је непријатељска војска опколила град, угарски ратници су свакодневно заподевали чарке и вршили изненадне нападе на опсађиваче. Поред тога, Матија је послао брзе коњичке одреде под заповедништвом Стефана Запоље и Павла Кинижија да онемогуће снабдевање Казимирове војске и опустоше Пољску дубоким продорима. Ови одреди су опустошили Великопољску, и стигли чак и до Кракова. Пошто су из Пољске стално стизале вести о томе како угарски коњички одреди разарају земљу, док није било изгледа да ће се опсада Вроцлава окончати, и да ће морати да се води и током зиме, што пољска војска у којој су почеле да харају глад и епидемија куге не би могла да издржи, Казимир IV и његов син Владислав нису имали избора него да отпочну преговоре са краљем Матијом, који су окончани тако што је 8. децембра 1474. између зараћених страна склопљено примирје којим су завршене борбе између Угарске, Чешке и Пољске. Када је Антоније Бонфини писао о властели која се истакла у овоме рату и за то од Краља добила богате дарове, поред Стефана Запоље и Павла Кинижија поменуо је и српског деспота Вука Гргуревића и Дмитра Јакшића; за Јакшића вели да је био заповедник лаких коњаника. После скоро пет година примирја, трајни мир склопљен је када су, најпре, Угарска и Пољска склопиле мировни споразум 2. априла 1479,

⁷ Алекса Ивић, „Неколико ћирилских споменика из XVI. и XVII. века”, *Vjesnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva* XV/2, 1913: 93.

⁸ Исто, 93.

да би недуго потом био склопљен и мир између Угарске и Чешке, 21. јула 1479, када су се Матија Корвин и чешки краљ Владислав састали у Оломоуцу. Према одредбама мира у Оломоуцу, Моравска, Шлеска и Лужица остале су под влашћу Матије Корвина.⁹

Знајући за учешће српских ратника у угарској служби у овим борбама на територији Шлеске, некада је сматрано за несумњиву чињеницу да је и Милош Белмужевић у њима учествовао и допао рана у време када је краљ Матија освајао Моравску и Шлеску (1468–1471), или у време када је угарски Краљ настојао да одбрани тековине ових освајања од удружених напада Пољске и Чешке (1471–1474),¹⁰ а помен Милоша Белмужевића као хришћанина спахије је чак понекад и порицан, јер се никако није могао ускладити са овако протумаченим наводом из војводиног тестамена.¹¹ Ненад Лемајић је правилно закључио да је мало вероватно да су у то време постојала двојица властелина са истим именом и презименом, од којих би један био у служби Краља Угарске а други турски тимарник, и да се, када се узму у обзир подаци из турских пописа и чињеница да је Милош Белмужевић прве поседе у Угарској добио 1483, казивање из његовог тестамена о ратовању и рањавању у Шлеској мора да се односи на неки доцнији поход. Са овим мишљењем сложио се и Александар Крстић у својој расправи о Милошу Белмужевићу.¹²

У светлу извора којима располажемо, сада можемо тачно да утврдимо у којем сукобу у Шлеској је војвода Милош Белмужевић могао да учествује. То је био Глоговски рат, који је вођен 1488. године, и у којем су у саставу војске Матије Корвина учествовали и српски коњаници.

* * *

Главни узрок Глоговског рата уско је везан за питање наследства угарског престола, које је мучило краља Матију Корвина у последњим годинама његове владавине. Угарски Краљ није имао потомства из законитог брака. Његова друга супруга Катарина, кћи чешког краља Ђорђа Пођебрада, умрла је на порођају 1464, а ускоро потом и дете које је родила. Из трећег брака са Беатриче, кћерком напуљског краља Фердинанда I, који је склопљен 1476, Матија Корвин није имао деце. Међутим, из ванбрачне везе са аустријском грађанком Варваром Еделпек, краљ Матија је 2. априла 1473. добио сина Иваниша Корвина.¹³

⁹ Anthonius de Bonfinis, *Rerum Ungaricum decades* IV, ediderunt I. Fögel, B. Iványi, L. Juhász, Budapest 1941, 27, 49–50; Ioannis Dlugossii, *Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae* XII, consilium ed. C. Baczkowski et al., Varsaviae 2005, 341–347; Душан Бабац, *Српски хусар*, Београд 2010, 20–21; Pal Engel, *The Realm of St. Stephen. A History of Medieval Hungary, 895–1526*, London – New York 2005, 302–305; András Kubinyi, *Matthias Rex*, Budapest 2008, 84–99; Wilhelm Fraknoi, *Mathias Corvinus, König von Ungarn 1458–1490*, Freiburg im Breisgau, 1891, 133, 170–175.

¹⁰ Сима Ђирковић, „Српска властела у борби за обнову Деспотовине”, *Историја српског народа* II, Београд 1994, 381–382; Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини*, Нови Сад 1929, 18.

¹¹ Душан Мрђеновић, Александар Палавестра, Душан Спасић, *Родословне таблице и жрбови српских династија и властеле*, Београд 1991, 220.

¹² А. Крстић, *н.д.*, 167–169; Н. Лемајић, *н.д.*, 201–202.

¹³ A. Kubinyi, *н.д.*, 133–137.

Због тога се Матија Корвин све више носио мишљу да свог ванбрачног сина Иваниша Корвина прогласи за наследника престола, и како би осигурао да овај после његове смрти располаже силом довољном да би могао да се супротстави осталим могућим претендентима, стао је да свог младог сина обасипа поседима, те га је до 1490. учинио највећим поседником у Угарској. Матија је у томе ишао дотле да су поседи угарског Краља и Краљице заједно били мањи од поседа који су се нашли у рукама Иваниша Корвина.¹⁴ Поред тога, Краљ је настојао да своме сину обезбеди и поседе ван Угарске, у освојеним Земљама чешке круне, а пре свега у Шлеској и Лужици. Тако је 1482. склопио договор са шлеским велможом Јованом II Саганским, кнезом Глогова, који није имао мушког наследника, да ће после његове смрти угарски Краљ наследити његову кнежевину; то је била цена угарске помоћи Јовану II у борби коју је између 1476. и 1482. глоговски Кнез водио против бранденбуршког изборног кнеза Албрехта III Ахила Хоенцолерна. Матија Корвин се надао да ће обезбедити да ова кнежевина дође у руке његовога сина Иваниша.¹⁵

Међутим, глоговски Кнез, отац петоро кћери, донео је 1487. одлуку да прекрши своје обећање, и да три своје кћери уда за чланове породице Пођебрад, па да за наследнике Глоговске кнежевине одреди своје зетове. Најпре је 1487. своју другу кћер Салому удао за Албрехта Пођебрада, који је био најстарији син кнеза Минстерберга и унук чешког краља Ђорђа Пођебрада. Шестог јануара 1488. уследила је удаја још двеју кћери, Хедвиге и Ане, за Албрехтову млађу браћу Ђорђа и Карла, и на овој свадби је глоговски кнез обзнанио своју намеру да га наследе зетови. Поред минстербершког кнеза Хенрика Пођебрада, оца својих зетова, Јован II Сагански је рачунао на помоћ кнежева Опоља, Николе и Јована, са којима је склопио одбрамбени савез. Али кнежеви Опоља су га изневерили када је дошло до рата, јер су закључили да је борба против силе којом располаже угарски краљ унапред осуђена на неуспех.¹⁶

Краљ Матија Корвин је у мају 1488. послао војску у Глоговску кнежевину против свога вазала који је прекршио споразум и који је, очекујући угарски напад и опсаду свога седишта, разорио предграђе Глогова и опустошио околину града. Први одред војске Матије Корвина који је стигао у Глоговску кнежевину чиниле су три хиљаде најамника које је предводио Вилхелм од Тетауа, који је 12. маја започео опсаду града Глогова. Вилхелм од Тетауа је у првом већем окршају, 11. јуна, нанео пораз Јовану II Саганском. Поражени кнез је напустио Глогов како би могао да потражи помоћ и појачања од својих савезника. Вилхелму од Тетауа ускоро је стигло појачање од 4.000 људи, а затим су дошла и друга појачања, тако да је војска угарског Краља која је војевала против Јована II и његовог савезника Хенрика Пођебрада на крају бројала 12.000 људи, а међу њима је био и један од најистакнутијих кондотијера у служби краља Матије, знаменити Јован Хаугвиц Црни. Становницима

¹⁴ P. Engel, *н.д.*, 333; A. Kubinyi, *н.д.*, 140–141.

¹⁵ A. de Bonfinis, *н.д.*, 156; Ioachim Cureus, *Gentis Silesiae annales*, Witebergae 1571, 337; A. Kubinyi, *н.д.*, 122, 143; Hermann Markgraf, „Johann II. (Herzog von Glogau und Sagan)”, *Allgemeine Deutsche Biographie* 14, Leipzig 1881, 404–406.

¹⁶ I. Cureus, *н.д.*, 338–339; H. Markgraf, *н.д.*, 406–407; Josef Joachim Menzel, „Johann II”, *Neue Deutsche Biographie* 10, Berlin 1974, 487–488.

опседнутог Глогова, поред уобичајених недаћа у време опсаде, нарочито су тешко пали насиље и пљачке најамничког одреда који је Кнез оставио да брани град, и који је у септембру осујетио преговоре о предаји града опсађивачима које су грађани отпочели. Јован II без успеха је 2. октобра покушао да пробије опсаду и достави намирнице граду, после чега се повукао у Фрајштат, одакле се одупирао нападачима до 15. октобра, после чега је 15. октобра спалио овај град и повукао се у Швибус. Одатле је позивао у помоћ пољског краља Казимира IV, који се оглушио о његове вапаје. До краја октобра, Јован II је напустио територију своје кнежевине и потражио уточиште код Хенрика Пођебрада. Почетком новембра војници и грађани опкољени у Глогову поново су почели да преговарају о предаји, и пошто су, када им је стигло наређење краља Матије да то учине, угарски заповедници обећали најамницима који су бранили град да ће бити пуштени да слободно изађу, Глогов је 18. новембра отворио своје капије Вилхелму од Тетауа. Остале тврђаве на територији Глоговске кнежевине су следовале овом примеру; последња се предала у јануару 1489, када су до ње допрле вести да је 29. децембра склопљен мир. Рат је окончан потпуном победом краља Матије Корвина. Јован II Сагански изгубио је целу Глоговску кнежевину, а његов савезник Хенрик Пођебрад тврђаве Минстерберг и Франкенштајн; као надокнаду за земље које су изгубили, угарски Краљ је двојици потучених шлеских кнежева платио 40.000 златних гулдена. Победник је за новог кнеза Глогова поставио свога сина Иваниша.¹⁷

* * *

Постоји неколико чињеница које говоре у прилог тврдњи да је Милош Белмужевић учествовао у Глоговском рату у којем је био рањен. Прва од њих је та да је међу ратницима који су чинили војску краља Матије Корвина био и један велики одред Срба. Српски лаки коњаници били су значајан чинилац у ратовима које је Матија Корвин водио, и то не само на јужној граници где су се борили против Турака, и због своје брзине и покретљивости били управо онаква војска каква је била потребна да би се супротставили акинџијским упадима, већ су исто тако учествовали и у Матијиним ратовима у Средњој Европи, успешно се борећи против војски Чеха, Пољака и Хабзбурговаца.

Учешће Срба у Глоговском рату је доказана чињеница. Евангелистички теолог, лекар и историчар из Шлеске Јоахим Куреус,¹⁸ који је у својим *Аналима шлеске нације* веома опширно писао о Глоговском рату, поменуо је да је 30. јуна 1488. у логор угарске војске под Глоговом стигао одред од 800 српских коњаника: „Последњеј дана јуна дошло је у логор осам стотина коњаника Срба. Због тога је међу сељацима овај рай био назван Српским райом.”¹⁹ Исти извор помиње и да је Вилхелм од Тетауа 19. јула послао одред Срба, који је до тада нарастао на 1.000 људи, према Швидници јер се очекивао долазак чешких најамника у помоћ непријатељу, и да су се потом ови коњаници

¹⁷ I. Cureus, *н.д.*, 339-357; A. Kubinyi, *н.д.*, 143; H. Markgraf, *н.д.*, 406-408; J. J. Menzel, *н.д.*, 488; W. Fraknoi, *Mathias Corvinus*, 246.

¹⁸ Ernst Kähler, „Cureus, Joachim”, *Neue Deutsche Biographie* 3, Berlin 1957, 441.

¹⁹ “Vltimo lunij venerunt in castra equites Rascij octingenti. Ideo hoc bellum a rustica plebe nominatum fuit Rascianum” I. Cureus, *н.д.*, 345.

прикључили војсци коју је из Угарске водио Јован Хаугвиц. Ови Срби су учествовали у бици коју је Хаугвиц водио 28. јула 1488. код Томковица против Јована II Саганског, који је предводио војску састављену углавном од чешких најамника. Битка код Томковица отпочела је нападом шлеске коњице из Хаугвицовог одреда, којој су помоћ пружили Срби. Пошто се ова битка окончала неодлучним исходом, глоговски кнез се повукао са бојног поља и тиме омогућио Хаугвицу да са својом војском настави пут према Глогу, где је стигао 4. августа 1488.²⁰

Још један помен српских ратника у Шлеској у *Аналима шлеске нације* везан је за 1489. годину, када је краљ Матија Корвин одузео олесничком кнезу Конраду Белом његове земље. Наиме, када је у фебруару 1489. умрла Салома, удовица шћинавског кнеза Венцеслава и ташта Јована II Саганског, кнез Олеснице Конрад Бели без дозволе владара запосео је град Шћинаву, и Матија Корвин је због тог самовољног поступка послао војску против њега. У мају 1489, писао је Јоахим Куреус, у Шлеску је стигао српски деспот Ђорђе Бранковић, кога је краљ Матија Корвин на челу 3.000 коњаника послао да запоседне градове који су припадали Конраду Белом. Деспотов одред био је толико бројан јер је краљ Матија стрепео да постоји могућност да његови скорашњи походи у Шлеској могу да послуже као повод за рат са Пољском. Поред деспота Ђорђа Бранковића, краљ Матија је против Конрада Белог послао и Јована Хаугвица. Овом приликом, до правог оружаног сукоба није дошло јер је олеснички кнез одлучио да се покори угарском Краљу. Матија Корвин је Конраду Белом одузео скоро целу Олесничку кнежевину, оставивши му једино замак Ураз, уз годишње издржавање од 1.600 златника.²¹

Учешће српских ратника у Глоговском рату које помињу *Анали шлеске нације* није било потпуно непознато у српској историографији, али је од већине истраживача остало незапажено; до сада су га, колико је аутору овога рада познато, поменули једино Велимир Стефановић, који, позивајући се на дело Јоахима Куреуса, помиње у својој расправи *Краљ Матија према Влацкој и Босни* да се рат на подручју Глогова 1488. називао Српским ратом, и Сима Ћирковић у *Историји српског народа*, који је, позивајући се на поменуту расправу Велимира Стефановића, погрешно навео да су српски одреди употребљени против побуњене властеле у Опави.²² До сада, нико од српских историчара није доводио Глоговски рат у везу са војводом Милошем Белмужевићем, по свој прилици због тога што су ови аутори који су за њега знали сматрали да се Милош Белмужевић доселио у Угарску током седме деценије XV века, и да је био рањен током неког од ранијих шлеских похода краља Матије. Тако су чињенице које бацају више светлости на један важан догађај из живота овог српског властелина остале незапажене.

Тестамент војводе Милоша Белмужевића садржи и наводе који јасно указују да је управо Глоговски рат сукоб у коме је морало да се одигра рањавање Милоша Белмужевића. Будући да је у попису Смедеревског санџака

²⁰ Исто, 345–346; Н. Markgraf, *н.д.*, 407.

²¹ I. Cureus, *н.д.*, 356–357.

²² Сима Ћирковић, „Последњи Бранковићи”, *Историја српског народа II*, Београд 1994, 446, нап. 4; Велимир Стефановић, *Краљ Матија према Влацкој и Босни*, Нови Сад 1932, 5. нап. 3.

1476/7. поменут као спахија, 1476. година је, када је реч о његовом преласку у службу краља Матије, несумњиви *terminus post quem*, што би могло да допусти могућност да је Милош Белмужевић између 1476. и 1482. учествовао у сукобу између Јована II Саганског и Албрехта III Ахила у саставу неког од одреда које је краљ Матија послао у помоћ глоговском кнезу са којим је тада био у пријатељским односима. Међутим, будући да знамо да је у своме тестаменту Милош Белмужевић наводио своје поседе хронолошки, по редоследу којим их је стекао, тако нешто се може потпуно искључити. Тестамент најпре помиње Мојшу и Познад, које је Милош Белмужевић добио 21. децембра 1483. Затим је, након 21. децембра 1483. а пре 8. фебруара 1487, добио Фекетихаз, Феркихаз и пустару Бозја Бокор у Бачкој жупанији. Следећи поседи које је стекао били су Мунар и Гедуш у Чанадској жупанији и Кокот у Тамишкој жупанији, које је стекао куповином недуго после 8. фебруара 1487, што нам је познато из једног акта Арадског каптала, којим су Белмужевићеви суседи, чанадски бискуп Јован Соколи и властелини Петар и Емерик Доци покушали да спрече ову куповину. Овome следи већ цитирана реченица о томе како је Милош Белмужевић био рањен у Шлеској, и за своје рањавање добио трговиште Шашвар у Тамишкој жупанији, које је без сумње био његов најзначајнији посед, јер се у изворима из времена владавине Владислава II Јагелонца Милош Белмужевић помиње са племићким предикатом „од Шашвара”.²³ Пошто знамо да је Матија Корвин био краљ који је Милошу Белмужевићу даровао Шашвар, можемо да будемо сигурни да се то могло догодити најкасније 4. априла 1490. Тога дана, краља Матију Корвина је у Бечу задесио мождани удар од кога је изгубио моћ говора, и од кога је два дана доцније, 6. априла 1490, последњи велики владар средњовековне Угарске преминуо.²⁴

Тако је временски оквир у којем је Милош Белмужевић добио Шашвар омеђен 8. фебруаром 1487. и 4. априлом 1490. Једини оружани сукоб на територији Шлеске који је у то време вођен и за који са сигурношћу знамо да су током њега у војсци краља Матије Корвина учествовали и српски ратници је био Глоговски рат, који је вођен 1488. године, те се, имајући у виду све ове чињенице, може с потпуном сигурношћу тврдити да је управо то био рат у којем је Милош Белмужевић био рањен.

У сачуваним изворима који су нам познати нема ничега што би нам могло указати на то какве су тачно биле ране које је војвода Милош Белмужевић претрпео, али оне га нису онеспособиле да се и даље истиче својим ратничким подвизима. Већ у јесен 1490. затичемо га са његовим коњићким одредом како се под командом Павла Кинижија бори у рату за угарски престо међу присталицама Владислава II Јагелонца.²⁵ Не може се ништа поближе

²³ А. Ивић, „Неколико ћирилских споменика”, 93–94; А. Крстић, *н.д.*, 169; А. Magina, *Un nobile sárk in Banatul*, 139–140; Dezső Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában II*, Budapest 1894, 21, 73.

²⁴ А. de Bonfinis, *н.д.*, 161–162; А. Kubinyi, *н.д.*, 149–150; W. Fraknoi, *Mathias Corvinus*, 269–270.

²⁵ Nicolaus Isthuanffi, *Regni hungarici historia post obitum gloriosissimi Mathiae Corvini regis*, Coloniae Agrippinae 1724, 10; Ludovicus Tubero, *Commentariorum De Rebus, Quae Temporibus Eius In Illa Europae Parte, Quam Pannonii & Turcae eorumque finitimi incolunt, gestae sunt*, Francofurti 1603, 75.

рећи ни о околностима под којима је дошло до тога да буде рањен у борби. Али сада са сигурношћу можемо да кажемо да је помније проучавање прилика у Шлеској у последњим годинама владавине краља Матије Корвина коначно дало одговор на питање у којем рату је те ране задобио, и разјаснило једну од недоумица везаних за једног од најистакнутијих српских властелина у Угарској.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

VOIVODE MILOŠ BELMUŽEVIĆ IN SILESIA

by

ALEKSANDAR D. IVANOV
Zrenjanin, Serbia

SUMMARY: Although voivode Miloš Belmužević was among the most distinguished Serbian nobles in the late 15th century Kingdom of Hungary, the sources about his life are scarce and fragmented, thus leaving a number of unresolved questions. One of them is a question related to his wounding in Silesia, when fighting in service of Hungarian king Matthias Corvinus, a merit rewarded by the king with the Sasvar estate, which Miloš Belmužević mentioned in his will written on September 8, 1500. In the first half of the 20th century, it was believed that it happened during the wars against Bohemia and Poland between 1468 and 1474. Later, it was discovered that in 1476/7 Miloš Belmužević was still in Ottoman service as a member of Christian sipahis, and that he probably moved to Hungary in 1480 or 1481, so it became obvious that the said incident took place during some local conflict in Silesia in the last years of Matthias Corvinus's reign. It can be assumed that Miloš Belmužević was wounded during the Głogów War, which was fought between king Matthias Corvinus and his Silesian vassal, Johann II von Sagan, Duke of Głogów, in 1488. Knowing that a large, one thousand men strong unit of Serbian light cavalry fought in this conflict as a part of the Hungarian forces, a fact which for a long time remained obscure in the Serbian historiography, and taking into account the chronological information in Miloš Belmužević's will, it can be concluded that the only conflict fought in the territory of Silesia in which voivode Miloš Belmužević could be wounded was the Głogów War.

KEYWORDS: Miloš Belmužević, will, Serbs, Hungary, Matthias Corvinus, János Corvinus, Johann II von Sagan, Silesia, Głogów War

Проф. др МОМИР САМАРЦИЋ

Универзитет у Новом Саду

Филозофски факултет

Одсек за историју

Нови Сад, Србија

АУСТРИЈСКИ ИЗВОРИ О ПОЧЕЦИМА ЖЕЛЕЗНИЧКЕ ПОЛИТИКЕ СРБИЈЕ 1852.¹

САЖЕТАК: Од 1852. до 1888, односно од појаве железничког питања као спољнополитичког проблема са којим су се суочавале српске владе до завршетка изградње трансбалканске железнице, Хабзбуршка монархија као држава била је за Србију најзначајнији саговорник у расправама о могућим модалитетима решавања овог проблема. У овом раду доносимо документа аустријског Генералног конзулата у Београду из 1852. о почецима железничке политике Србије. Документа су значајна јер јасно указују да је политика недозвољавања да било ко одлучује о овој теми без консултовања Србије дефинисана већ 1852.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: железница, Османско царство, Србија, Хабзбуршка монархија, XIX век

Међу низом значајних спољнополитичких питања како у деценијама пред ратове за ослобођење и независност 1876–1878, тако и у првој деценији државне независности, тема изградње железнице преко територије Србије представљала је једно од значајнијих питања, а у појединим тренуцима и најзначајније питање са којим су се суочавали владари и владе. У готово четири деценије дугој повесници борбе за позиционирање државе на траси прве трансбалканске железнице и за њену изградњу 1852. има посебан значај, што пре свега произлази из чињенице да је реч о години у којој се изградња железнице намеће кнезу Александру Карађорђевићу и влади као значајно спољнополитичко питање, али и, упркос томе, својој доскорашњој релативној неистражености.

¹ Рад представља фазни резултат рада на пројекту „Од универзалних царстава ка националним државама: друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану” који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (евиденциони број 177030).

Историографска белешка

У раду посвећеном двадесетпетогодишњици пуштања у саобраћај железнице Београд–Ниш Таса Ђ. Ивковић први је писао о почецима железничке политике Србије. Том приликом навео је да је кнез Александар Карађорђевић 1851. први на Порти покренуо питање изградње железнице преко територије Србије, али да није наишао на добар пријем у Цариграду.² Његове тврдње презуели су каснији писци повеснице српских железница,³ као и Даница Милић у тексту о железничком питању у Србији средином XIX века,⁴ иако не постоје сачувани савремени историјски извори који би говорили у прилог Ивковићевим наводима. Напротив.

На проблематичност Ивковићевог датовања указао је на основу ишчитавања стране периодике већ Драгомир Арнаутовић, први послератни аутор историје српских железница.⁵ Наиме, у првој половини 1852. у европској штампи појавило се неколико текстова о британским плановима за изградњу трансбалканске железнице од Цариграда до Београда, као и о доласку британских инжењера. О њиховом доласку писао је и Ивковић,⁶ али га је сместио у 1851. као и наводну иницијативу кнеза Александра, што је био довољан разлог за сумњу. Према нашем, раније већ израженом мишљењу,⁷ могуће је да се разлог за овакву погрешку налази у чињеници да је поменуто дело писано као пригодан текст поводом обележавања двадесет пет година од пуштања у саобраћај прве српске железнице, недуго пошто је дошло до смене династија, те је на овај начин истакнута улога оца краља Петра Карађорђевића у промовисању идеје изградње железнице у Србији. Познати историјски извори, међутим, не остављају никакву сумњу у вези са хронолошким оквирима проблема насталих у вези са доласком британских инжењера у Цариград (реч је о 1852) и појавом инжењера у Србији, док нема никаквог помена о било каквом самосталном кораку на Порти који би томе претходио.

Ослањајући се на наведену литературу као на извор, односно на непознате Ивковићеве изворе у недостатку неких других, те на писање европске

² Таса Ђ. Ивковић, *Сјоменица двадесетпетогодишњице српских државних железница: од 3. Септембра 1884. до 3. Септембра 1909. год.*, Београд 1909, 3–4.

³ Драгомир Арнаутовић, *Историја Српских железница 1850–1918*, Београд 1934, 18–19; исти, *Histoire des chemins de fer Yougoslaves 1825–1937*, Paris 1937, 38; Петар Миленковић, *Историја грађења железница и железничка пољитика код нас (1850–1935)*, Београд 1936, 11–12; Јован Раићевић, „Железнице у Србији 1884–1958”, [у:] *Privredna hronika VI*, Београд 1959, 8–9; Ђурађ Мрђеновић, *Гвоздени пут Србије*, Београд 1974, 28; Јездимир С. Николић, *Историја железница Србије, Војводине, Црне Горе и Косова*, Београд 1980, 31; Милан Грујић, Зоран Бундало, *Железнице Србије*, Београд 2004, 24.

⁴ D. Milić, „Die Pläne zum Ausbau der Eisenbahn in Serbien in der Mitte des 19. Jahrhunderts”, [у:] *Eisenbahnbau und Kapitalinteressen in den Beziehungen der österreichischen mit den südslawischen Ländern*, Hrsg. R. G. Plaschka, Wien 1993, 32.

⁵ D. Arnaoutovitch, *Histoire des chemins de fer Yougoslaves*, 41.

⁶ Од Ивковића потиче теза да је српски кнез, када је чуо разлоге њиховог доласка, протерао из Београда инжењере британског предузимача (Т. Ђ. Ивковић, *Нав. дело*, 3–4). Познати историјски извори не дају основа за овакву тврдњу, већ сведоче само о незадовољству због непоштовања статуса који је Србија имала у оквиру Османског царства. Момир Самарџић, „Суочавање са модернизацијским изазовом: британски инфраструктурни пројект на Балкану 1851–1852. и Србија”, *Истраживања* 22 (2011), 268.

⁷ М. Самарџић, *Нав. дело*, 264–265.

штампе, наратив о иницијативи кнеза Александра, о протеривању британских инжењера, те о 1851. и 1852, остао је доминантан у српској историографији све до почетка XXI века, нашавши готово стотину година после Ивковићеве књиге одраз и у монографији Чедомира Антића о политици Велике Британије према Србији за време Кримског рата.⁸ Међутим, иако се приликом излагања о зачетку иницијативе ослањало на старију публицистичку литературу која је водила ка погрешним закључцима, Антићево дело значајно је јер су приликом реконструкције тока британских настојања на Порти 1852. и става Србије по први пут у српској историографији у вези са овим питањем коришћени архивски извори, односно неколико извештаја британских дипломата са Порте државном секретару за спољне послове Малмсберију.⁹

Настојања британских финансијера и предузимача, уз помоћ британске дипломатије, да почетком педесетих година XIX века обезбеде концесију за изградњу железнице која би повезала османску престоницу са престоницама Средње и Западне Европе, а пре свега са обалом Ламанша, сведоче управо о значају који су овом питању поклањале велике силе. Не изненађује стога што се, насупрот незаинтересованости српских истраживача, у аустријској историографији већ педесетих година XX века појављују радови чији аутори на основу архивских извора покушавају да реконструишу ток и динамику железничке политике монархије Хабзбурга на Балкану. Докторска дисертација Валтера Рехбергера и чланци који су из ње произашли¹⁰ прва су историографска дела у којима се проблематика изградње железничке инфраструктуре на Балкану од 1852. до завршетка изградње прве трансбалканске железнице 1888, односно до Првог светског рата,¹¹ анализира полазећи од грађе Министарства спољних послова у Бечу. Година 1852. није случајно у Рехбергеровој тези представљена као својеврстан почетак балканске железничке политике Монархије, јер је динамизам интересовања Беча за ову проблематику био управо условљен британским иницијативама. Могло би се рећи да је како за Беч тако и за Београд питање изградње трансбалканске железнице било спољнополитички наметнуто.

Иако је о овој проблематици излагао на основу архивских докумената, Рехбергер није поштовао основне постулате историографског заната и прецизно навео архивски фонд. Насупрот архивском фонду који Рехбергер наводи, а који више не постоји,¹² архивску грађу за политику Беча према изградњи железнице у Србији пронашли смо у фонду који он не наводи, а

⁸ Чедомир Антић, *Велика Британија, Србија и Кримски рат (1853–1856). Неутралност као независност*, Београд 2004, 167–168.

⁹ Исто, 168–171.

¹⁰ Walter Rechberger, *Zur Geschichte der Orientbahnen. Ein Beitrag zur österreichisch-ungarischen Eisenbahnpolitik auf dem Balkan in den Jahren von 1852–1888*, рукопис докторске дисертације, Wien 1958; исти, “Zur Geschichte der Orientbahnen: Österreichische Eisenbahnpolitik auf dem Balkan”, *Österreichische Osthefte* 5–6, Wien 1960–1961.

¹¹ Рехбергерова дисертација обухвата раздобље до завршетка изградње прве трансбалканске линије, док је у чланцима обрадио железничку политику Монархије до Првог светског рата.

¹² Рехбергер наводи Verkehrsarchiv (Саобраћајни архив), без прецизнијег навођења. У реформи 1983. Саобраћајни архив је расформиран, а грађа је подељена између Архива Републике (Archiv der Republik) и Општег управног архива (Allgemeines Verwaltungsarchiv).

представља логичан избор – у фонду аустријског конзулата у Београду.¹³ Интересантно је да је део ових докумената, иако потиче из конзулата у Београду и тиче се питања изградње железнице кроз Србију, објављен, али само у немачком оригиналу, и то у књизи која са овом проблематиком наизглед нема никакве везе. Реч је о зборнику докумената *Босна и Херцеговина за везировања Омер-џаџе Лайласа: исјаве из бечког државног архива*, који је 1938. објавио Фердо Шишић.¹⁴ Шишићев подухват утолико је значајнији јер се један од објављених докумената, и то први, од 29. јануара 1852, који је изузетно значајан за реконструкцију политике Београда и Беча, не налази у фонду београдског конзулата и нисмо могли другде да га пронађемо.

Архивски извори који сведоче о политици Србије према идеји изградње трансбалканске железнице 1852. нису бројни. Недостатак докумената српске провенијенције најважнији је разлог зашто се не само српска публицистичка него и научна историографија у највећој мери ослањала на Ивковићев првенац у темељен на непознатим изворима. Извори које је објавио Шишић, контекстуализовани уз помоћ грађе британског и француског министарства спољних послова¹⁵ представљали су основу у нашим ранијим настојањима да реконструишемо почетке железничке политике Србије.¹⁶ Каснија истраживања у Бечу потврдила су наше тезе о значају аустријског Министарства спољних послова на формирање железничке политике Србије средином XIX века.

Део докумената које овде приређујемо (3 од 8) већ је раније објављиван, али само на немачком, не у целини и у публикацији која ни на који начин не имплицира везе са Србијом и изградњом железнице. Имајући у виду значај који за почетке железничке политике Србије има став суседне монархије, као и да је реч о корпусу докумената који на најцеловитији начин одражавају политику Србије, одлучили смо да сва документа, објављена и необјављена, прикупимо на једном месту и објавимо их у целини и у преводу на српски.

Контекст: Спољнополитички оквир појаве железничког питања 1852. и политика Србије и Хабзбуршке монархије

Већ је било речи о томе да су, како за Србију тако и за Хабзбуршку монархију, појава идеје о изградњи трансбалканске железнице и неопходност да се о овом питању заузме став били спољнополитички условљени. Идеја о железничком повезивању са Османским царством појавила се у Великој Брита-

¹³ Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Diplomatie und Außenpolitik 1848–1918, Gesandtschafts- und Konsulatsarchive (1617–1920), Generalkonsulatsarchiv Belgrad 1838–1918, 1852, Politische Berichte nach Wien und Constantinopel.

¹⁴ *Босна и Херцеговина за везировања Омер-џаџе Лайласа: исјаве из бечког државног архива*, сабрао Фердо Шишић, Суботица 1938.

¹⁵ Foreign Office (= FO) 195/383; Ministère des Affaires Étrangères, Archives Diplomatiques (= MAE, AD), Correspondance Commerciale (= CCC), Belgrade, 1848–1862, Tome 2. Микрофилмована грађа поменутих министарстава налази се у Архиву Србије.

¹⁶ М. Самаршић, *Нав. дело*, 255–278; исти, „Пројекат трансбалканске железнице и политика Србије у време уставобранитеља 1851–1858”, *Српске студије* 3 (2012), 313–336.

нији упоредо са изградњом првих железница тридесетих година XIX века и суштински је била условљена жељом да се успостави непосредан контакт између најзначајнијег британског колонијалног поседа Индије и метрополе.¹⁷ Поред везе са Индијом, као дугорочним коначним циљем, британски трговци, подржани од владе, били су посебно заинтересовани за коришћење широких могућности које су пружала сировинска богатства Османског царства, а упоредо је царство до средине XIX века стекло изузетно место у британском извозу индустријских производа.¹⁸ Положај који је Османско царство стекло у концепцијама британске спољне политике после 1833. био је у значајној мери условљен колико геостратешким толико и привредним значајем за британску индустрију. Последице су биле двојаке. С једне стране, приметно је јачање британског утицаја у османској престоници, док су, с друге стране, у годинама које су претходиле Кримском рату, британски трговци покушавали да на најпогоднијим тачкама на Балканском полуострву створе нова трговачка упоришта у османским лукама и омогуће продор у унутрашњост изградњом неопходне саобраћајне инфраструктуре, укључујући железницу.¹⁹

Управо поменути настојања привукла су пажњу аустријске дипломатије. Наиме, од лета 1850. Британци трагају за погодном луком на јадранској обали преко које би, изградњом пута („каменог друма”) према српској граници, била могућа неометана трговинска размена према унутрашњости. Неколико лука на албанској обали, пре свега Љеш, као и херцеговачке луке Клек, јужно од ушћа Неретве у Јадранско море, и Суторина, места у Боки которској западно од Херцег Новог, смештене на два уска појаса копна који су били део Османског царства, односно бар формално нису били под аустријском контролом, били су потенцијалне тачке уласка британске робе на овај део Балкана и изласка српског извоза на британско тржиште.²⁰ Ова настојања обележила су 1851,²¹ а у мају–јуну исте године појавиле су се и гласине о изградњи железнице од Београда до Јадранског мора, са излазом на обалу у Клеку.²² На крају, почетком 1852. европска штампа почела је да пише о

¹⁷ Yaqub N. Karkar, *Railway Development in the Ottoman Empire 1856–1914*, New York 1972, 64–65; Shereen Khairallah, *Railways in the Middle East 1856–1948. Political and Economic Background*, Beirut 1991, 32–34, 48–49; Kurt Grunwald, *Türkenhirsch. A Study of Baron Maurice de Hirsch, Entrepreneur and Philanthropist*, Jerusalem 1966, 28–29.

¹⁸ У раздобљу од 1827. до 1853. британски извоз индустријских производа у Османско царство порастао је са 1.078.920 на 8.489.100 фунти и достигао 3% укупног британског извоза, стављајући Царство испред држава попут Русије, Аустрије, Француске или Апенинског полуострва, односно италијански државица.

¹⁹ Frank E. Bailey, “The Economics of British Foreign Policy 1825–1850”, *The Journal of Modern History*, Volume XII, № 4 (December 1940), Chicago 1940, 449–466.

²⁰ М. Бан И. Гарашанину, Београд 22. фебруара 1851, АС, Фонд Илије Гарашанина (= ИГ) 783; Фонбланк Стратфорду Канингу, Београд 15. и 30. септембра 1850, № 57 и № 63, FO 78/827; *Босна и Херцеговина за везировања Омер-џаше Лајшаса*, 107–108, 112, 212–213.

²¹ Лемперани Министарству спољних послова Француске, Београд 9. марта 1851, Direction Commerciale № 9, АС, МАЕ, AD, CCC, Belgrade, 1848–1862, Tome 2; исти Тиргоу, Београд 26. марта 1852, Direction Commerciale № 37, исто; Фонбланк Стратфорду Канингу, Београд 30. марта 1851, № 16, FO 78/862; исти истом, Београд 23. децембра 1851, № 79, исто.

²² *Босна и Херцеговина за везировања Омер-џаше Лајшаса*, 343–346, 349–355.

доласку британских инжењера у Цариград да са Портом преговарају о концесији за изградњу железнице од османске до српске престонице.²³

Почетком педесетих година XIX века развој српске привреде био је и даље далеко од нивоа који се сматра почетним степеном индустријске револуције,²⁴ односно далеко од степена привредног развоја који би наметао неопходност обезбеђења бржег транспорта веће количине производа.²⁵ Године које су претходиле британској железничкој иницијативи 1852. обележили су напори државе на динамизацији привредног развоја и унапређењу саобраћајне инфраструктуре, праћени плановима о еманципацији српске трговине од аустријског монопола изградњом пута према Јадрану – квалитетно пројектованог и изграђеног, за трговину погодног, каменом насутог друма.²⁶ У том смислу британска иницијатива из 1850–1851. одговарала је интересима српске државе. С друге стране, вест о изградњи железнице од Цариграда до Београда представљала је потенцијалну опасност, зависно од начина финансирања и контроле изградње, односно од степена инволвираности српске владе у целокупан посао. У сваком случају, нова иницијатива наметала је српском кнезу Александру Карађорђевићу и уставобранитељској олигархији неопходност заузимања става у вези са овим питањем. Логичан избор, бар из перспективе кнеза Александра који се у унутрашњополитичким сукобима са уставобранитељима ослањао на Хабзбуршку монархију,²⁷ било је окретање Бечу у вези са овим питањем.

На сврсисходност оваквог става упућивао је и непријатељски став који је Аустрија – све озбиљније угрожена продором британске робе у унутрашњост Балкана и страхујући од опадања значаја тршћанске луке – заузела према покушају британског уласка у Јадран. Аустријске дипломате инсистирале су 1850–1851. месецима на Порти да буде усвојен став о затворености Клека и Суторине за османске бродове, страхујући да се иза покушаја Порте да користи луке за снабдевање трупа у Босни и Херцеговини и трговину сољу, као и иза идеје о повезивању Клека и Суторине каналом, актуелне крајем 1850, крије покушај британске владе да обезбеди улазну тачку за преузимање

²³ Исто, 430; Фонбланк Стратфорду Канингу, Београд 23. јануара 1852, № 3, FO 195/383; Лемперани Тиргоу, Београд 7. фебруара 1852, Direction Commerciale № 33, MAE, AD, CCC, Belgrade, 1848–1862, Tome 2. Управо је британска иницијатива за отварање херцеговачких лука била разлог зашто се у избору докумената о Босни и Херцеговини почетком педесетих година XIX века нашло неколико докумената из београдског конзулата – извештаји о идеји о изградњи железнице 1852. били су суштински повезани са ранијим британским настојањима за продором британске робе у унутрашњост Балкана преко херцеговачких лука.

²⁴ Према наводима Џона Лемпија, мерено стандардима формираним према европским примерима индустријализације Србија почетком XX века, у времену које је претходило ратовима 1912–1918, још увек није досегла почетну фазу индустријске револуције (John R. Lampe, *Financial Structure and the Economic Development of Serbia 1878–1912*, рукопис докторске дисертације, University of Wisconsin 1971, 16–19).

²⁵ Мари-Жанин Чалић, *Социјална историја Србије 1815–1941: усвојени најпредак у индустријализацији*, Београд 2004, 58–61, 67–69; Мајкл Паларе, *Балканске привреде око 1800–1914: еволуција без развоја*, Београд 2010, 87–103; Momir Samardžić, *Roads to Europe. Serbian Politics and the Railway Issue 1878–1881*, Pisa 2010, 8, 14–20.

²⁶ М. Бан И. Гарашанину, Београд 22. фебруара 1851, АС, ИГ–783.

²⁷ Драгослав Страњакловић, *Влада уставобранитеља 1842–1853: унутрашња и спољашња политика*, Београд 1932, 159–171.

трговине сољу на овом простору.²⁸ Повезане са овим настојањима несумњиво су биле и вести о протесту аустријског канцелара принца Шварценберга против отварања албанских лука за британску трговину, као непријатељске демонстрације против тршћанске луке.²⁹

Полазећи од става према британском продору у Јадран, извесно је да је суседна монархија била начелно заинтересована за спречавање продора британског капитала и индустријских производа у унутрашњост Балканског полуострва и имала је финансијских могућности да учествује у изградњи железнице кроз Србију. Међутим, када је била реч о изградњи трансбалканске железнице, влада у Бечу није у том тренутку била спремна да разматра питање железничког повезивања са Османским царством преко Србије. Иако је угарски парламент још 1836. усвојио план будуће железничке мреже на којем се налазила линија Пешта–Земун, преузимање надзора над угарским железницама од стране аустријске владе у марту 1850. представљало је корак уназад. План аустријске владе из 1851. о изградњи железница на територији Хабзбуршке монархије био је, у вези са изградњом железница према Истоку, усмерен на повезивање монархије са Османским царством и излазак на Црно море преко Трансилваније и дунавских кнежевина Влашке и Молдавије, док је према југу била предвиђена тек једна споредна линија према Дунаву. Из Беча су у првом реду тежили да добију железничку везу с лукама Браилом и Галцом и румунском обалом према Бугарској. Аустријска железничка политика према повезивању са Османским царством била је средином XIX века условљена привредним, политичким и стратешким интересима Монархије на Истоку. С једне стране, нерегулисан ток Дунава и помањкање других саобраћајних веза с подручјем доњег Дунава представљали су велику препреку аустријској трговини, док је, с друге стране, Монархија на овом простору, као и у осталим балканским провинцијама Царства, покушавала да се избори с трговачком конкуренцијом западних држава, често се служећи и дипломатским притиском на Порту, о чему је сведочио и отпор уласку британских трговачких бродова у Јадран. С погледом усмереним према дунавским кнежевинама, перципираним као најпогоднији пут за успешну борбу с трговачком конкуренцијом Велике Британије и Француске, аустријска дипломатија није у том тренутку била заинтересована за железничко повезивање са Османским царством преко територије Србије.³⁰

²⁸ *Босна и Херцеговина за везировања Омер-паше Лаиџаса*, 193–198, 200–203, 208–215, 217, 219–220, 226–229, 247–248, 257, 275–276, 297–299.

²⁹ Фонбланк Стратфорду Канингу, Београд 30. март 1851, № 16, FO 78/862. Преко тршћанске луке одвијала се и трговина, невелика обимом, између Србије и Велике Британије, према сведочанствима из извора, праћена честим случајевима задржавања или оштећења. Фонбланк Стратфорду Канингу, Београд 11. фебруара 1850, № 7, FO 78/828; Фонбланк Бидвелу, Београд 20. маја 1850, № 7, исто.

³⁰ W. Rechberger, *Ein Beitrag*, 29–32; исти, “Österreichische Eisenbahnpolitik”, *Österreichische Osthefte* 5, 348–350; Gerhard Rosegger, John H. Jensen, “Transylvanian Railways and Access to the Lower Danube 1856–1914”, *East European Quarterly* XXIX, 4 (January 1996), Boulder 1996, 428–429; Janos Majdan, “A magyar-szerb vasúti kapcsolatok kiépülése”, [y]: *Српско-мађарски односи кроз историју*, зборник радова са међународног научног скупа одржаног 15. јуна 2007. године у Новом Саду, ур. Золтан Ђере, Нови Сад 2007, 257–262; М. Самарцић, „Суочавање с модернизацијским изазовом”.

Наведени интереси дефинисали су политику Србије и Хабзбуршке монархије у вези са британском железничком иницијативом 1852. Када је реч о Србији, извесно је да су управо ови догађаји подстакли размишљања о изградњи железнице на територији Кнежевине као делу трансбалканске линије која је требало да повеже османску престоницу са престоницама Средње и Западне Европе. Другим речима, извесно је да је појава железничког питања у српској политици била спољнополитички условљена. Документа чије преводе овде објављујемо одражавају став српске владе да је изградња железнице на територији Србије као аутономне кнежевине у оквиру Османског царства питање о којем није могуће одлучивати без консултовања српског кнеза и владе, те да у коначној одлуци о различитим димензијама питања изградње железнице, укључујући и концесионара и начин финансирања, Србија треба да узме учешћа.

У наставку доносимо документа у немачком оригиналу и у преводу на српски:

1.

**Генерални конзул Радосављевић кнезу Шварценбергу,
Београд 29. јануара 1852.³¹**

III/C N[umme]r 285

Belgrad, am 29. Jänner 1852.

Durchlauchtigster Fürst!

Nachdem ein Artikel, demzufolge die Hohe Pforte einen englischen Vorschlag wegen Erbauung einer Eisenbahn in der Türkei gebilliget und eine Eisenbahn bis Aleksinac auf eigene Kosten herzustellen beabsichtigen soll, während Engländer eine Bahn von Aleksinac bis Smederevo und die Serben von Aleksinac bis Belgrad bauen sollen, die Kunde in den meisten öffentlichen Blättern gemacht hat, so sah ich mich, wenschon ich diesen Gerüchten keinen Glauben beimessen konnte, veranlasst, mir bei dem Fürsten von Serbien und den einflussreichsten hiesigen Regierungsprimaten über diesen Gegenstand in unauffälliger Art genaue Erkundigungen einzuholen. Demgemäss hierorts betreff eines projektierten Eisenbahnbaues nichts bekannt ist.

Bei diesem Anlasse hat mich der Fürst, welchem oberwählter Zeitungsartikel zur Kenntnis gelangt ist, bestimmt versichert, dass er unter keiner Bedingung sich entschliessen würde, einer englischen Unternehmung den Bau einer Eisenbahn durch Serbien zuzugestehen. Dahingegen wäre er geneigt, im Falle, dass sich eine österr[eichische] Kompagnie zur Herstellung einer Eisenbahn von Belgrad bis Aleksinac bilden sollte, derselben alle möglichen Konzessionen zu machen.

³¹ Босна и Херцеговина за везировања Омер-паше Лајпаса, 430.

Im Verfolge der diesfälligen Unterredung hat mich der Fürst selbst ersucht, durch meine Verbindungen das Urtheil des Herrn Baron Sina über die Ausführbarkeit der obbezeichneten Bahn durch österr[eichische] Untertanen einzuholen.

Indem ich unter einem über diesen Gegenstand dem hohen k[aiserlich] k[öniglichen] Ministerium für Handel, Gewerbe und öffentliche Bauten ehrfurchtsvoll Bericht erstatte, erbitte ich mir E[uer] D[urchlauchtigst] hohe Weisung über mein diesfalls einzuhaltendes Benehmen. Geruhen etc.

v[on] Radosavljević, Generalkonsul, Oberst.

Превод:

III/C број 285

Београд, 29. јануара 1852.

Пресветли кнеже!

Након што је у већини листова велика вест био чланак према којем је висока Порта одобрила енглески предлог за изградњу железнице у Турској и намерава да о сопственом трошку гради железницу до Алексинца, док ће Енглези градити пругу од Алексинца до Смедерева а Срби од Алексинца до Београда, осетио сам се подстакнутим да, иако овим гласинама не придајем значај, на неупадљив начин дођем до тачних информација код кнеза Србије и овдашњих најутицајнијих представника владе. Према томе, овде се ништа не зна о пројектованој градњи железнице.

Овим поводом кнез, који је сазнао за горе поменути новински чланак, уверавао ме је да се ни под којим условима не би одлучио да енглеској компанији дозволи градњу железнице кроз Србију. Напротив, био би спреман да, у случају да аустријска компанија гради железницу од Београда до Алексинца, истој да све могуће концесије.

У наставку разговора кнез ме је замолио да преко својих веза сазнам какав је став господина барона Сине³² о изводљивости горе поменуте железнице од стране аустријских поданика.

Након што царско краљевском Министарству за трговину, занатство и јавне радове истовремено достављам високопоштовани извештај о овом предмету, молим Вашу светлост за високи указ о мом ставу у вези са овим питањем. Благоизвољевам итд.

Ф[он] Радосављевић, генерални конзул, пуковник

³² Реч је о барону Георгиосу Сини, аустријском банкару грчког порекла, у том тренутку вицегувернеру Аустријске националне банке (Österreichische Nationalbank). A. Lanier, *Die Geschichte des Bank- und Handelshauses Sina*, Frankfurt/M. – Berlin 1998, 135–146.

2.

**Генерални конзул Радосављевић амбасадору у Цариграду
витезу Клецу и Министарству трговине, занатства и јавних радова
у Бечу, Београд 5. марта 1852.³³**

P[rotokoll] N[ummer] 31

An S[einen] H[ochwohlgeborenen] Ritter v[on] Klezl
in Constantinopel
Belgrad 5 März [1]852.

Die auf M[ister] Alison's hierortige Thätigkeit gelenkten Beobachtungen und vertrauliche Mittheilungen f[ürstlich] s[erbischer] Regierungsmänner haben mich zur wohlbegründeten Vermuthung geführt, daß deßen Absendung nebst der Beilegung der Differenzen des H[errn] Fonblanque und der gemuthmaßten Aufstellung eines engl[ischen] Konsulats in Bosnien auch noch ein dritter Zweck zu Grunde liege.

Dieser sei eine englischerseits projektirte Eisenbahn deren äußerste Ausgangspunkte Konstantinopel und Scutari d'Albania sein sollen. Dese Eisenbahnlinie sollte von Alexinze bis Belgrad verlängert dise Stad. einerseits mit Konstantinopel anderseits mit dem adriatischen Meere in Verbindung setzen. Eine englische Kompanie würde gegen bestimmte Conzeßionen die Bahn herstellen und unterhalten. So schwierig dieses Projekt in seiner Ausführung sein dürfte, so ist doch so viel gewiß daß H[err] Alison in einer Unterredung mit dem Fürsten von Serbien und ander f[ürstlich] s[erbischen] Regierungsmännern die Vortheile, welche disem Fürstenthume aus einer direkten Eisenbahnverbindung erwachsen würden zu schildern bestrebt gewesen ist, und die Möglichkeit der Zustandebringung der bezeichneten Bahn durch eine englische Unternehmung berührt hat. Wenschon H[err] Alison vorläufig hierorts in keine disfälligen Verhandlungen getreten ist, so hat es doch jeden Anschein, daß er mit der Absicht umgehe die f[ürstlich] s[erbische] Regierung dem projektirten Plane geneigt zu stimmen.

Es ist nicht zu verkennen daß ein derartiges Projekt hierlands großen Anklang finde, deßenungeachtet hat mich der Fürst, der dise Angelegenheit selbst zur Sprache gebracht hat, versichert wienach er, welch immer Ansichten seine Minister und der Senat erfassen sollten, einer englischen Bauunternehmung nicht beistimmen sondern vielmehr geneigt sein würde, im Falle als die Herstellung einer Eisenbahn durch Serbien zur Ausführung gelangen sollte mit dem benachbarten Oesterreich in Unterhandlungen zu treten. Indem ich diser Angelegenheit besondere Aufmerksamkeit zuwenden zu müßen erachte, erlaube ich mir zur genaueren Beurtheilung des Sachverhaltes E[uer] H[ochwohlgeboren] zu bitten, mir über das bei der Pforte verhandelte in Rede stehende Projekt die E[uer] H[ochwohlgeboren] zur Kentniß gelangten Daten hochgeneigt eröffnen zu wollen.

Genehmigen E[uer] H[ochwohlgeboren] den Ausdruck meiner tiefsten Ehrfurcht & Ergebenheit.

³³ ÖStA, HHStA, Diplomatie und Außenpolitik 1848–1918, Gesandtschafts- und Konsulatsarchive (1617–1920), Generalkonsulatsarchiv Belgrad 1838–1918, 1852, Politische Berichte nach Wien und Constantinopel.

Превод:

Број протокола 31

Његовом благородству витезу Фон Клецлу
у Цариград
Београд, 5. марта 1852.

Примедбе усмерене на овдашњу активност господина Алисона и поверљива саопштења чланова кнежевско српске владе навеле су ме на засновану претпоставку да се у основи његовог слања овамо, поред решавања несугласица господина Фонбланка и вероватног постављања енглеског конзулата у Босни, у основи крије још и трећа намера.³⁴

То је железница пројектована са енглеске стране чије су полазне тачке Цариград и Скадар у Албанији. Ова железничка линија би требало, продужена од Алексинца до Београда, да повеже овај град с једне стране са Цариградом, с друге стране са Јадранским морем. Једна енглеска компанија би, уз одређену концесију, ову железницу градила и одржавала.

Колико год да је овај пројекат тежак за реализацију, ипак је сигурно да се господин Алисон у разговору са српским кнезом и осталим члановима кнежевско српске владе потрудио да опише коју би корист имала ова кнежевина директном железничком везом, и споменуо могућност да означену железницу реализује енглески предузетник.

Иако господин Алисон за сада није ступио у преговоре, ипак се чини да намерно избегава да кнежевско српску владу приклони пројектованом плану.

Мора се признати да ће један такав пројекат овде наићи на велики одазив; без обзира на то ми је кнез, који је разговор о овом питању сам покренуо, гарантовао да се он неће сложити са енглеским подухватом без обзира на став који буду изнели министри и Савет, већ да ће бити вољан да, у случају изградње железнице кроз Србију, са суседном Аустријом ступи у преговоре.

Пошто сматрам да овом питању морам посветити посебну пажњу, молим Ваше благородство да ми за тачнију оцену овог питања достави информације о пројекту о ком је преговарала Порта.

Дозволите, Ваше благородство, израз мог најдубљег поштовања и оданости.

³⁴ Повод за долазак у Београд Алисона, драгомана британске амбаседе у Цариграду, било је решавање спора између српске владе и британског конзула Фонбланка насталог услед разбијања прозора на конзулату 11. октобра 1851. које је довело до привременог затварања конзулата. После дугих преговора, који су подразумевали учешће Порте, британског амбасадора у Истанбулу, као и српског капућехаје, уследила је Алисонова посета Београду. Спор је решен 4. априла 1852. поновним истицањем британске заставе праћеним топовском канонадом из артиљеријске касарне (Д. Страњаковић, *Нав. дело*, 168–172).

An

das h[ohe] k[aiserlich] k[önigliche] Minist[erium] für Handl Gew[erbe]
& oeff[entliche] Bauten
Belgr[ad] 5 März [1]852

Mit Beziehung auf den ehrfurchtsvollen Bericht vom 29 v[origen] M[onat]s N[umme]r 285 habe ich die Ehre dem h[ohen] k[aiserlich] k[öniglichen] M[inisterium] zur hohen Kenntniß zu bringen, daß H[err] Alison Sekretair der k[öniglich] britischen Botschaft in Konstantinopel welcher mit Aufträgen des Botschafters Sir Stratfort Canning hierorts eingetroffen ist, mit der Beilegung der Differenzen des hiesigen engl[ischen] Gen[eral] Konsuls und einer – wie vermuthet wird – die Etablierung eines engl[ischen] Konsulats in Bosnien bezweckenden Reise nach Travnik & Sarajevo, den weiteren Zweck verbinden soll mit der f[ürstlich] s[erbischen] Regierung Verhandlungen betreff einer englischerseits projektierten Eisenbahn anzuknüpfen, deren äußerste Ausgangspunkte Konstantinopel und Scutari d'Albania sein sollen.

So sehr ein derartiges Unternehmen noch in ferner Aussicht gestellt ist, so hegt Fürst Karagieorgievich doch den Wunsch vorläufig in Erfahrung zu bringen ob und ungefähr unter welchen Bedingungen eine oesterr[eichische] Unternehmung sich zum Baue einer Eisenbahn von Alexinze bis Belgrad entschließen dürfte und beabsichtigt zur Erlangung der disfälligen Auskünfte sich durch meine Vermittlung an H[errn] Baron Sina zu wenden.

Schließlich habe ich die hohe Ehre anzuzeigen, daß ich unter Einem dem H[errn] Fürsten Ministerpräsidenten über disen Gegenstand Bericht erstatte.

Превод:

Високом царско краљевском Министарству трговине,
занатства и јавних радова
Београд, 5. марта 1852.

У вези са понизним извештајем од 29. прошлог месеца број 285, имам част да високо царско краљевско Министарство обавестим да господин Алисон, секретар царског британског посланства у Цариграду, који је овде стигао са налозима амбасадора сир Страфорта Канинга, решавањем несугласица овдашњег енглеског генералног конзула и – како се претпоставља – путовања у Сарајево и Травник ради отварања енглеског конзулата у Босни, треба да постигне други циљ, да са кнежевско српском владом започне преговоре у вези са железницом коју ће пројектовати Енглеска, а чије полазне тачке треба да буду Цариград и Скадар у Албанији.

Колико год да је такав подухват далеко од реализације, кнез Карађорђевић ипак изражава жељу да претходно дозна да ли и отприлике под којим условима би се неко аустријско друштво одлучило на изградњу железнице од Алексинца до Београда и планира да се уз моје посредовање обрати господину барону Сини за добијање тих информација.

На крају имам високу част да објавим да ћу истовремено господину кнежевом министру председнику поднети извештај о овом предмету.

3.

**Генерални конзул Радосављевић кнезу Шварценбергу,
Београд 5. марта 1852.³⁵**

P[rotokoll] N[ummer] 31
N[umme]r 11

An S. d[en] Fürst: Schwarzenberg
Belgr[ad] 5 März [1]852.

Nach Erstattung des ehrfurchtsvollen Berichtes vom 29. v[origen] M[ona]ts N[umme]r 10 ist mir im Vertrauen mitgetheilt worden, daß Herr Alison vor seiner Abreise in einer Unterredung mit dem Fürsten von Serbien und andern hiesigen Regierungsprimaten die Vortheile angedeutet habe, welche dem Handelsverkehre und der materiellen Wohlfahrt des Fürstenthums aus einer Eisenbahnverbindung dieses Landes erwachsen würden und vorläufig mit großer Umsicht die Bereitwilligkeit einer englischen Unternehmung zur Zustandbringung einer Eisenbahn von Konstantinopel nach Belgrad, mit welcher in Alexinze eine zweite bis Scutari laufende Bahn zu verbinden käme, durchblicken laßen.

Den mir gemachten Mittheilungen zufolge sei von den Engländern der Bau einer Bahn projektirt deren äußerste Verbindungspunkte Constantinopel & Scutari sein sollten.

Da der f[ürstlich] s[erbische] Grenzort Alexinze an der projektirten Linie liegt, so würde durch den Bau einer durch den Terrain begünstigten Bahn zwischen Alexinze & Belgrad letztere Stadt sowohl mit Konstantinopel als dem adriatischen Meere in Verbindung gesetzt werden.

Ich habe nicht ermangelt diesen Mittheilungen meine ganz besondere Aufmerksamkeit zuzuwenden, und glaube nicht zu irren daß betref dieses Projektes zwischen Herrn Alison und der f[ürstlich] s[erbischen] Regierung bisher keine Verhandlung gepflogen wurde, daß Herr Allison jedoch eifrigst bestrebt sei letztere dem in Aussicht gestellten Unternehmen geneigt zu stimmen. Fürst Karagieorg[ievich] welcher mir diese Angelegenheit unangeregt zur Sprache gebracht hat, versicherte mich widerholtermalen, wienach er welch immer Ansichten seine Minister und der Senat erfaßen sollten, einer englischen Bauunternehmung nicht beistimmen, sondern vielmehr geneigt sein würde, im Falle daß die Herstellung einer Eisenbahn durch Serbien zur Ausführung gelangen sollte, mit dem benachbarten Oesterreich hierüber in Unterhandlungen zu treten.

Sosehr ein derartiges Unternehmen noch in ferne Aussicht gestellt ist, so hegt der Fürst doch den Wunsch vorläufig in Erfahrung zu bringen ob und ungefähr unter welchen Bedingungen eine oester[reichische] Unternehmung sich zum Baue einer Eisenbahn von Alexinze nach Belgrad entschließen dürfte und beabsichtigt zur Erlangung der diesfälligen Auskünfte sich durch meine Vermittlung an Herrn Baron Sina zu wenden.

³⁵ Босна и Херцеговина за везировања Омер-џаше Лаїласа, 440–441; ÖStA, HHStA, Diplomatie und Außenpolitik 1848–1918, Gesandtschafts- und Konsulatsarchive (1617–1920), Generalkonsulatsarchiv Belgrad 1838–1918, 1852, Politische Berichte nach Wien und Constantinopel.

Unter gleichzeitiger Berichterstattung an das h[oh]e k[aiserlich] k[önigliche] Minist[erium] für Handel, Gew[erbe] & öff[entliche] Bauten, schließe ich mit der Bitte den Ausdruck meiner tiefsten Verehrung & Erg[ebenheit] huldreichst geruhen zu wollen.

Превод:

Број протокола 31
број 11

Кнезу Шварценбергу
Београд, 5. марта 1852.

Након достављања најпонижнијег извештаја од 29. прошлог месеца број 10 саопштено ми је у поверењу да је господин Алисон пре путовања, у разговору са кнезом Србије и другим овдашњим најутицајнијим представницима владе, указао на предности трговачког саобраћаја и материјално благостање Кнежевине који би настали железничким повезивањем ове земље и са великим опрезом наговестио спремност енглеског друштва на реализацију железнице од Цариграда до Београда којом би се могла повезати друга пруга која води од Алексинца до Скадра.

Према мени достављеним вестима, Енглези су пројектовали градњу железнице чије би крајње тачке требало да буду Цариград и Скадар.

Пошто се на пројектованој линији налази кнежевско српско погранично место Алексинац, изградњом пруге на добром терену између Алексинца и Београда би се Београд повезао и са Цариградом и са Јадранским морем.

Нисам пропустио да посебну пажњу посветим овим вестима, и мислим да не грешим да до сада, у вези са овим пројектом, није било преговора између господина Алисона и кнежевско српске владе, да ће се господин Алисон пак најревносније потрудити да српску владу придобије за планирани подухват. Кнез Карађорђевић, који је сам покренуо разговор о овом питању, уверавао ме је поново како он, какве год ставове износили његови министри и Савет, неће одобрити енглески железнички подухват, већ ће се потрудити да, у случају реализације железнице кроз Србију, са суседном Аустријом ступи у преговоре.

Колико год да такав подухват још није у изгледу, кнез је ипак изразио жељу да за сада сазна да ли и отприлике под којим условима би се аустријско друштво одлучило на градњу железнице од Алексинца до Београда, и да намерава да се за добијање информација уз моје посредовање обрати господину барону Сини.

Истовремено подносећи извештај и високом царско краљевском Министарству трговине, занатства и јавних радова, завршавам са молбом да најмилиствивије изволите израз мог најдубљег поштовања и оданости.

4.

**Генерални конзул Радосављевић витезу Клецу,
Београд 10. јуна 1852.³⁶**

P[rotokoll] N[umme]r 90

S[einen] H[ochwohlgeborenen] Ritter v[on] Klezl
Belgrad 10 Juni [1]852.

Vor vier Tagen sind die englischen Civil-Ingenieure Eduard & Mathieu Le-achy von zwei Ingenieur=Eleven Namens Serafin Gebiji und Friedrich Brownson begleitet, hierorts eingetroffen, dieselben beabsichtigen mit dem übermorgen früh donauabwärts fahrenden Dampfboote bis Widdin zu reisen und von dort nach Belgrad zu Lande rückzukehren.

Da der Zweck dieser Reisenden allen Wahrnehmungen und eingeholten Erkundigungen zufolge lediglich im Interesse einer englischerseits projektirten Eisenbahn zwischen Belgrad & Konstantinopel liegen dürfte, so erlaube ich mir mit Beziehung auf meinen Bericht vom 5 März d[ieses] J[a]h[re]s

P[rotokoll] N[umme]r 31 und das hohe Reskript vom 17 März d[ieses] J[a]h[re]s N[umme]r 405 deren hierortige Anwesenheit Euer H[ochwohlgeboren] mit dem ehrfurchtsvollen Bemerkn zur Kenntniß zu bringen, daß dieselben vorerst nicht nur das Terrain zu besichtigen sondern auch dem projektirten Unternehmen die Geneigtheit der f[ürstlich] s[erbischen] Regierung zu erzielen bestrebt sein sollen. Dahingegen versichert mich der Fürst von Serbien, welcher mich soeben mit einem Besuche beehrte und mir bei dieser Gelegenheit ertheilt, daß besagte Ingenieure behufs der Bereisung und Lokalaufnahmen mit einem Fermane der h[ohen] Pforte versehen sein sollen, wienach er keineswegs geneigt sei, der Herstellung einer Eisenbahn durch eine englische Bauunternehmung beizustimmen; derselbe hat jedoch widerholtermalen den Wunsch durchblicken lassen, die Herstellung der Eisenbahn durch das Fürstenthum Serbien im Falle, daß eine Bahn bis zur serbischen Grenze zur Ausführung kommen sollte, im Einverständniße mit H[errn] Baron Sina einer oesterreichischen Unternehmung anzuvertrauen.

Indem ich bezüglich dieses Gegenstandes dem hohen k[aiserlich] k[öniglichen] Ministerium des Äußern und des Handels Bericht erstatte, erbitte ich mir hochgeneigte Mittheilung allfälliger Notizen über das in Rede stehende projektirte englisch=türkische Unternehmen.

S[ein] Wohlgeb[oren] Herr Lenk von Wolfsberg kais[erlich] oesterr[eichischer]
Vice Konsul in Widdin
Belgrad, 10 Juni [1]852

³⁶ ÖStA, HHStA, Diplomatie und Außenpolitik 1848–1918, Gesandtschafts- und Konsulat-sarchive (1617–1920), Generalkonsulatsarchiv Belgrad 1838–1918, 1852, Politische Berichte nach Wien und Constantinopel.

E[uer] W[ohlgeboren] zu ersuchen, diser englischen Reisenden ein besonderes Augenmerk zuzulenken, und mir alle bezüglich deren dortiger Bereisung in Erfahrung gebrachten Notizen gefälligst mittheilen zu wollen.

Genehmigen E[uer] W[ohlgeboren] den Ausdruck meiner ausgezeichnetesten Hochachtung.

Превод:

Број протокола 90

Његовом благородству витезу Фон Клецлу
Београд, 10. јуна 1852.

Пре четири дана енглески цивилни инжењери Едуард и Метју Личи су уз пратњу два инжењерска практиканта по имену Серафин Гебији и Фридрих Браунсон стигли овде. Исти намеравају да паробродом, који путује преко-сутра ујутру, Дунавом стигну до Видина и одатле се копном врате за Београд.

Пошто је циљ путовања, према свим опажањима и пристиглим обавештењима, требало да буде у интересу железнице између Београда и Цариграда, пројектоване са енглеске стране, слободан сам да, у вези са извештајем од 5. марта ове године број протокола 31 и високе наредбе од 17. марта ове године број 405, Ваше благородство обавестим о њиховом овдашњем присуству са понизном примедбом да исти најпре намеравају не само да обиђу терен него желе да придобију наклоност краљевско српске владе за пројектовани подухват.

Напротив, кнез Србије који ме је управо почастовао посетом, и овом приликом ми саопштио да су поменути инжењери добили ферман од високе Порте у вези са обиласком и снимањем терена, уверава ме да он ни у ком случају није вољан да се сложи с тим да енглеско друштво гради железницу.

Он ми је управо наговестио жељу да, у сагласности са господином бароном Сином, повери изградњу железнице кроз кнежевину Србију аустријском друштву у случају реализације железнице до српске границе.

Пошто ћу у вези са овим питањем високом царско краљевском Министарству спољних послова и трговине поднети извештај, молим да ми се доставе белешке о дотичном пројектованом енглеско-турском подухвату.

Његовом благородству господину Ленку фон Волфсбергу, царско аустријском вицеконзулу у Видину
Београд, 10. јуна 1852.

Његово благородство молим да обрати посебну пажњу на ове енглеске путнике и молим да ми саопшти све белешке у вези са њиховим тамошњим обиласком.

Његовом благородству изражавам своје изразито поштовање!

5.

**Генерални конзул Радосављевић грофу Буол-Шаунштајну и
Министарству трговине, занатства и јавних радова у Бечу,
Београд 11. јуна 1852.³⁷**

N[umme]r 30 & P[rotokoll] N[ummer] 90

1 An Grafen Buol-Schaunstein
2 das hohe k[aiserlich] k[önigliche] Min[isterium] für Handel Gewerbe
& oeff[entliche] Bauten

Belgrad, 11 Juni [1]852.

Vor fünf Tagen sind die englischen Civil=Ingeneure Eduard und Mathieu Leachy von zwei Ingenieur Eleven Namens Serafin Gebeji und Friedrich Brownson begleitet aus Konstantinopel zu Lande hierorts eingetroffen. Dieselben beabachten mit dem morgen früh Donau abwärts fahrenden Dampfboote bis Widdin zu reisen, und von dort zu Lande entweder nach Belgrad rückzukehren oder die Weiterreise nach Konstantinopel fortzusetzen.

Da ich nach dem Eintreffen diser Reisenden in Erfahrung gebracht hatte, wienach ihr Reisezweck lediglich im Intereße der englischerseits projektirten Eisenbahn gelegen sei, so versäumte ich nicht deren hierortigen Anwesenheit meine besondere Aufmerksamkeit zuzulenken und derart die sichere Auskunft zu erlangen, daß diese Ingenieure mit einem Pfortefermann versehen vorerst die Terrainaufnahme der projektirten Strecke bezwecken.

Eine direkte Verwendung bei der f[ürstlich] s[erbischen] Regierung, um deren Geneigtheit dem projektirten Unternehmen zu erzielen scheint keineswegs stattgefunden zu haben, dahingegen scheinen dieselben dem hiesigen kais[erlich] ottoman[ischen] Festungsgouverneure Hurschid Pascha über ihren Reisezweck nähere Aufklärungen gegeben zu haben.

Ob und inwieweit diese Eisenbahn-Verhandlungen bei der h[ohen] Pforte fortgeschritten sind, ist mir nicht bekannt, soviel ist jedoch gewiß, daß die bezüglich der englischerseits projektirten Eisenbahn cirkulirenden Gerüchte in den hierortigen Wahrnehmungen ihre volle Glaubwürdigkeit finden, und daß die disfälligen englischen Anregungen bei der h[ohen] Pforte von der hiesigen Landesregierung nicht in Zweifel gezogen werden.

Denn der Fürst von Serbien und mehrere der einflußreichsten Regierungsprimaten, deren gegen eine englische Bauunternehmung obwaltende Abneigung ich bei sich darbiethenden Gelegenheiten in geeigneter Art zu bestärken bemüht bin, haben mir noch vor längerer Zeit die Befürchtung mitgetheilt, von der h[ohen] Pforte zum Anschluße an das englisch-türkische Eisenbahnunternehmen eingeladen zu werden, eine Besorgniß, welche um sgrößer ist, als man einerseits einem

³⁷ Босна и Херцеговина за везировања Омер-џаше Лаїјаса, 520–523; ÖStA, HHStA, Diplomatie und Außenpolitik 1848–1918, Gesandtschafts- und Konsulatsarchive (1617–1920), Generalkonsulatsarchiv Belgrad 1838–1918, 1852, Politische Berichte nach Wien und Constantinopel.

englischen Unternehmen keineswegs beizustimmen entschlossen ist, anderseits jedoch den Unwillen der Pforte & und daraus erwachsenden Kollisionen zu vermeiden strebt.

Von dieser Ansicht geleitet hat mir Fürst Alexander Karageorgievich wie ich unterm 29 Jänner und 5 März d[ieses] J[a]h[re]s ad 1 N[umme]r III und 11/285 und 765 zu berichten die hohe Ehre hatte, seine Wünsche dahin ausgedrückt, im Falle als die Herstellung der fraglichen Eisenbahnverbindung zur Ausführung gelangen sollte, deren Bau und Betrieb im Fürstenthume, wo möglich unter Vermittlung des H[errn] Baron Sina einer jenseitiger Unternehmung anzuvertrauen. Seit jener Zeit ist dieser Gegenstand beim Fürsten in meiner und mehreren Regierungsprimaten Gegenwart öfters zur Sprache gebracht worden, wobei sich die Ansicht geltend machte, wienach die Herstellung einer Bahn in Serbien durch H[errn] Baron Sina oder ander oesterr[eichische] Unternehmer unter gleichzeitiger Mitbetheiligung der f[ürstlich] s[erbischen] Regierung am leichtesten auszuführen wäre.

Dem besprochenen Plane gemäß sollte die f[ürstlich] s[erbische] Regier[ung] den Grund und Boden im Ablösungswerte sowie das zum Baue benöthigte Holz und Steinmaterialie zum Kostenpreise und überhaupt alles dasjenige liefern deßen Bezug aus dem Auslande kostspieliger sein würde. Der Grundwerth diser Lieferungen und jener der seitens Serbiens verwendeten Arbeitskräfte würde die Einlage der f[ürstlich] s[erbischen] Regierung, alle übrigen Bestreitungen hingegen die Einlage der fremden Bauunternehmung bilden, sodaß die Bahn ein beiderseitiges Eigenthum verbleiben würde und deren Erträgniß nach Maßgabe der Kapitals Verwendung zu repartiren käme.

Sosehr dieser in Kürze abgefaßte Vorschlag, einer fremden Bauunternehmung günstig erscheint, so wäre meiner unmaßgeblichen Ansicht nach vorerst und ehe in eine Verhandlung des Gegenstandes eingegangen werden könnte, genau zu erwägen.

1. Ob und in wie ferne das bei der Pforte angeregte englische Projekt der Ausführung zuschreite.

2. Ob die Herstellung einer Landbahn mit Hinblick auf die Donaudampfschiffahrt & die bestehenden Verkehrsverhältnisse die nationalökonomischen Interessen Oesterreichs gefährde und im Bejahungsfalle ob und durch welche Mittel der Ausführung dieses Projektes begegnet werden könne.

3. Welchen approximativen Ertrag diese Bahn abwerfen könnte.

Indem ich bezüglich des ersteren Punktes mit der gestrigen Post mir von dem kais[erlichen] Geschäftsträger in Konstantinopel nähere Daten erbethen habe, erlaube ich mir k[aiserlich] k[öniglichem] h[ohem] M[inisterium] die Bitte zu unterbreiten mir hinsichtlich dieses und des zweiten Punktes die einschlägigen Aufklärungen gnädigst intimiren zu wollen, glaube jedoch hiebei meine unterthänigste Ansicht dahin aussprechen zu können, daß die obwaltende Abneigung der f[ürstlich] s[erbischen] Regierung gegen das englische Unternehmen vorsonderlich im persönlichen aus den ihr durch den hiesigen englischen Gen[eral] Konsuls S[einen] W[ohlgeborenen] Fonblanque widerholtermalen bereiteten Schwierigkeiten erklärbarem Haße wurzelt, daß dieselbe jedoch im Falle, als die Herstellung einer Eisenbahn seitens der h[ohen] Pforte zur Verhandlung käme, deren Baue sehr

geneigt erscheinen und wenn kein anderer Ausweg bleibe, selbst ihre Abneigung gegen eine englische Unternehmung unterdrücken dürfte.

Bezüglich des dritten Punktes werde ich mich bestreben, den Verkehr nach dem Oriente auf dieser Route mit möglichster Genauigkeit zu erheben, umhin durch einen Maßstab der Beurtheilung zu gewinnen.

Da das gerüchtweise Eisenbahn=Projekt durch die Anwesenheit der englischen Ingenieure hierorts neuerdings angeregt wurde, so erklärte mir der Fürst, welcher mich zur Besprechung dises Gegenstandes gestern mit einem Besuche beehrte, sein Befremden, daß dise mit einem Pfortenfermann versehenen Reisenden sich an den Pascha wendeten, ohne sich ihm vorgestellt zu haben, äußerte jedoch, daß er welch immer englisches Projekt bei der Pforte genehmiget werden sollte, sich gegen deßen Ausführung in Serbien zu verwahren wünsche; weßhalb er mir auch das Ansuchen stellte, in seinem Namen die Ansicht meiner hohen Regierung dahin einzuhohlen, ob er im Falle als die Pforte den Bau einer Eisenbahn beschließen sollte, darauf rechnen könne, daß er ohne englisch-türkischer Intervenierung die innerhalb der Grenzen des Fürstenthums gelegene Strecke herstellen könne.

Indem der Fürst sich äußerte, mir in einigen Tagen schriftlich jene Punkte und Konzeßionen, welche seine Regierung einer oesterreichischen Unternehmung zu machen bereit sei, einhändigen zu wollen, machte er mir den Vorschlag, womöglich persönlich zur Verhandlung diser Angelegenheit in Begleitung eines seinerseits abzusendenden Bevollmächtigten nach Wien zu reisen, daselbst den Gegenstand einer allseitig erschöpfenden Besprechung zu unterziehen.

Auch ließen der Fürst und sein Minister des Äußern mir hiebei den Wunsch erkennen, bei dieser Gelegenheit die dem ad 1 hohen k[aiserlich] k[öniglichen] Ministerium für Handl, Gewerbe & oeff[entliche] Bauten ad 2 dem hohen k[aiserlich] k[öniglichen] Ministerium, unterm 27 März d[ieses] J[a]h[re]s N[umme]r 1067 vorgelegte Postverhandlung zur erledigenden Sprache zu bringen, ferners bezüglich andrer mit den bestehenden Traktaten und den gegenwärtigen Zuständen des Fürstenthums schwer vereinbarlichen Verkehrsbeziehungen ein den wechselhaften Vortheil begründendes Einverständniß zu erzielen.

Indem ich dieses Ansuchen des Fürsten dem h[ohen] k[aiserlich] k[öniglichen] vorzutragen die hohe Ehre habe erbitte ich mir die hohe Weisung, ob ich bis nach dem 15 Juli d[ieses] J[a]h[re]s als dem Tage, an welchem Seine k[aiserlich] k[önigliche] apostolische Majestät unser Allergnädigster Herr und Kaiser Semlin paßieren soll, nach Wien abgehen darf, oder in welcher Art ich den Fürsten zu verbescheiden habe.

Schließlich erlaube ich mir k[aiserlich] k[öniglich] unterthänigst anzuzeigen, daß ich unter Einem ad 1. dem h[ohen] k[aiserlich] k[öniglichen] Minist[erium] für H[an]dl Gew[erbe] & oeff[entliche] Bauten ad 2. dem h[ohen] k[aiserlich] k[öniglichen] Minist[erium] des Auß[ern] & des kais[erlichen] Hauses disen Bericht erstatte.

ad 1. Geruhe hiebei den Ausd[ruck] m[einer] tiefst[en] Verehr[ung] & Erg[ebeneit] huldr[eichst] genehmigen zu wollen.

Превод:

1 Грофу Буол-Шаунштајну

2 Високом царско краљевском Министарству за трговину, занатство и јавне радове

Београд, 11. јуна 1852.

Пре пет дана су из Цариграда овде копном стигли енглески цивилни инжењери Едуард и Метју Личи, у пратњи два инжењерска приправника по имену Серафин Гебеји и Фридрих Браунсон.

Исти намеравају да сутра ујутру путују паробродом до Видина и одатле се копном врате у Београд или наставе путовање у Цариград.

Пошто сам након доласка ових путника сазнао како је циљ њиховог путовања у интересу железнице пројектоване са енглеске стране, нисам пропустио да посебну пажњу посветим њиховом овдашњем присуству и тако добијем сигурну информацију да ови инжењери, са ферманом Порте, намеравају да најпре сниме терен пројектоване деонице.

Директно заузимање код кнежевско српске владе како би се постигла њихова наклоност ка пројектованом подухвату, изгледа да се није десило, напротив, чини се да су поменути овдашњем царско отоманском гувернеру тврђаве Хуршид-паши дали ближа објашњења о циљу путовања.

Да ли и колико су напредовали железнички преговори код високе Порте, није ми познато, али је ипак сигурно да гласине које круже о железници пројектованој са енглеске стране у овдашњим опажањима налазе пуну веродостојност и да овдашње енглеске подстицаје код високе Порте овдашња земаљска влада не доводи у питање.

Јер, кнез Србије и више најутицајнијих представника владе, чију сам одбојност према енглеском градитељском подухвату на прикладан начин настојао да ојачам у приликама које су ми се пружиле, саопштили су ми још пре дужег времена бојазан да ће их висока Порта позвати да се прикључе енглеско-турском железничком подухвату. Забринутост која је утолико већа што су с једне стране одлучни да се никако не сложе са енглеским подухватом, с друге стране пак желе да избегну негодовање Порте и колизије које могу да настану.

Вођен овим ставом, кнез Александар Карађорђевић ми је, како сам имао високу част да известим о томе 29. јануара и 3. марта ове године број III и 11/285 и 765, изразио своје жеље да, у случају реализовања поменуте железничке везе, њену изградњу и експлоатацију у Кнежевини поверимо, ако је могуће, посредством господина барона Сине, неком овдашњем друштву.

Од тада се о овом питању често разговарало код кнеза у мом присуству и присуству више најутицајнијих представника владе, при чему се усталило мишљење да би изградњу железнице у Србији било најлакше извести преко господина барона Сине или других аустријских предузетника са истовременим учешћем кнежевско српске владе.

Према описаном плану кнежевско српска влада би требало да испоручи земљиште у откупној вредности као и дрво и камен потребне за градњу,

и уосталом све оно чија би набавка у иностранству била скупља. Новчана вредност ових испорука и радне снаге коју би ангажовала Србија било би улагање кнежевско српске владе, сви остали трошкови пак улагање страног грађевинског предузећа, тако да би железница остала обострана имовина а њени приходи би се делили према уложеном капиталу.

Колико год да овај укратко састављен предлог страног грађевинског предузимача изгледа повољно, према мом скромном мишљењу, и пре него што би се ушло у преговор о овом питању, могло би се тачно проценити најпре:

1. да ли и у којој мери се енглески пројекат ближи реализацији;
2. да ли изградња железнице у земљи у погледу дунавског паробродског саобраћаја и постојећих саобраћајних веза угрожава национално-економске интересе Аустрије, и у потврдном случају, да ли и којим средствима се може реализовати овај пројекат;
3. коју апроксимативну добит би могла ова железница да донесе.

Пошто сам у вези са првом тачком јучерашњом поштом царског руководиоца послова у Цариграду замолио за ближе информације, дајем себи слободу да високом царско краљевском Министарству доставим молбу да ми у погледу ове и друге тачке најмилостивије достави дотична разјашњења, пак верујем да овде могу да изразим своје најпонижније мишљење да постојећа одбојност према енглеском предузетнику има корен у личној мржњи која се може објаснити проблемима које је више пута приредио овдашњи енглески генерални конзул Његово благородство Фонбланк, да би влада пак у случају да дође до преговора о изградњи железнице са високом Портом видела њену изградњу са симпатијама и ако не би било другог решења, чак би потиснула своју одбојност према енглеском предузетнику.

У вези са трећом тачком настојаћу да што тачније проучим саобраћај према Истоку како би их придобио тачном проценом ситуације.

Пошто је поменути железнички пројекат поново подстакнут присуством енглеског инжењера, кнез, који ме је почаствовао јуче посетом због разговора о овом предмету, изразио ми је своје изненађење што су се путници са Портиним ферманом обратили паши, а да се нису њему представили; рекао је пак да ће он, иако енглески пројекат Порта одобри, желети да се одбрани од њене реализације у Србији, због чега ме је замолио да у његово име изразим став своје владе да ли ће у случају да се Порта одлучи за градњу железнице моћи да рачуна на то да без енглеско-турске интервенције изгради деоницу унутар граница Кнежевине.

Пошто је кнез рекао да ће ми за неколико дана уручити писмено оне тачке и концесије које је његова влада спремна да да неком аустријском друштву, предложио ми је да, ако могу, лично отпутујем у Беч на преговоре о овом питању, у пратњи опуномоћеника ког ће он са своје стране послати како би ово питање подвргли исцрпној дискусији.

Такође, кнез и његов министар спољних послова су ми изразили жељу да овом приликом разговарам о поштанским преговорима од 27. марта ове године, број 1067, достављеним под 1) високом царско краљевском Министарству за трговину, занатство и јавне радове, под 2) високом царско краљевском

Министарству, као и да у вези са другим железничким везама које се тешко могу усагласити са постојећим трактатима и садашњим стањем у Кнежевини, постигну споразум заснован на обострану корист.

Пошто имам част да доставим ову кнежеву молбу, молим за упутство да ли да после 15. јула ове године, дана када Његово царско краљевско апостолско величанство, Наш премилостиви господин и цар треба да прође Земун, смем да идем у Беч или на који начин да одбијем кнеза.

На крају имам част да царско краљевском [нечитко] најпонижније саопштим да овај извештај истовремено подносим под 1) високом царско краљевском Министарству трговине, занатства и јавних радова, под 2) високом царско краљевском Министарству спољних послова и царске куће.

Под 1) овиме изражавам најмилиостивије моје најдубље поштовање и оданост.

6.

**Генерални конзул Радосављевић грофу Буол-Шаунштајну,
Београд 24. јула 1852.³⁸**

N[umme]r 35
An Graf Buol Schaunstein
Belgrad, 24 Juli [1]852.

P[rotokoll] N[umme]r 114& P[rotokoll] N[umme]r 115
An Ritter von Klezl

So eben hat mir der hiesige türkische Festungsdolmetscher Ahmet Eff[en]di im engsten Vertrauen mitgetheilt, wienach er gestern in Begleitung Hurschid Paschas bei dem engl[ischen] Gen[eral] Konsule H[errn] von Fonblanque zu Mittag geladen war. Während der Tafel habe H[err] Fonblanque auf die Beziehungen der f[ürstlich] s[erbischen] Regierung zu Oesterreich ununterbrochen hingedeutet und unter Andre[m] geradezu die Worte ausgesprochen, er halte für seine Pflicht den Pascha zu warnen, daß die Serben sich Oesterreich ganz in die Arme werfen, auf daß er seine Regierung auf den überwiegenden Einfluß aufmerksam mache, welcher Oesterreich letzterer Zeit in Serbien beim Fürsten und seiner Regierung täglich mehr befestige.

Zugleich ist mir aus glaubwürdigen Quellen zur Kenntniß gelegt, daß in Konstantinopel eine Verhandlung mit dem serbischen Kapu Kaja /Geschäftsträger/ betreff der englischerseits projektirten Eisenbahn gepflogen worden sei, wobei als derselbe die Abneigung der f[ürstlich] s[erbischen] Landesvertretung gegen eine englische Bauunternehmung im Fürst[h]entum Serbien andeutete Reschid Pascha im gereizten Tone bemerkt habe: Wollt ihr vielleicht mit oesterr[eichischem] Gelde die Bahn bauen, ihm jedoch zugleich bedeutete daß falls Serbien gegen die

³⁸ ÖStA, HHStA, Diplomatie und Außenpolitik 1848–1918, Gesandtschafts- und Konsulatsarchive (1617–1920), Generalkonsulatsarchiv Belgrad 1838–1918, 1852, Politische Berichte nach Wien und Constantinopel.

Ausführung der projektirten Bahn Schwierigkeiten erheben sollte dieses Land von den Vortheilen einer Bahn dadurch ausgeschlossen werden könne, daß dieselbe mit Umgehung des Fürstenthums nach Widdin geführt werde. Hierüber habe der H[err] Kapu Kaja geantwortet, Serbien werde alle Kräfte aufbiehen um im Falle der Herstellung einer Bahn bis an die Gränzen des Fürstenthums, die Eisenbahnstrecke innerhalb dieses Landes aus eigenen Mitteln herzustellen, ehe es einer englischen Gesellschaft Konzeßionen machen könne, aus welcher das Land nur in unberechenbaren Verwicklungen mit den Engländern gerathen könnte.

Ferners habe ich mir auf vertrautem Wege in Erfahrung gebracht daß jenes Gerücht demzufolge der Fürst der Wallachei Turn Severin zu einem Freihafen zu erheben beabsichtige seine volle Bestätigung finde indem wallachischerseits die zum Baue der Dämme nöthigen Vorarbeiten bereits in Angriff genommen worden seien.

Desgleichen hat mir der Fürst von Serbien gestern vertraulich mitgetheilt, daß sich eine englische Handelsgesellschaft gebildet habe deren Unternehmung dahin ziele, in Serbien gemästete Schweine anzukaufen, und sodann das gewonnene Schweinsfett und das Fleisch im geräucherten oder eingesotteten Zustande sowie andre thierische Produkte direkte zu exportieren. Da der Fürst aus den höchstunangenehmen Beziehungen zum eng[lishen] Gen[eral] Konsul H[errn] Fonblanque, welche sich stets erneuern eine tiefe Abneigung gegen Engländer erfaßt hat, so glaube ich auch seiner Erklärung, daß er alles aufbiehen werde, um diesem englischen Unternehmen (so sehr dasselbe übrigens im Intereße des Landes liegen dürfte) entgegenzuwirken vollen Glauben beimessen zu dürfen.

Die Nachtheile welche aus einer hierländigen Etablierung einer englischen Handelsgesellschaft, deren Streben dahinzielen würde, den Werth des Exportes roher Produkte zu importieren, dem oesterr[eichischen] Verkehre in doppelter Richtung bereiten würde, bedürfen wohl keiner näheren Erörterung weshalb ich auch jede Gelegenheit benützen werde, einem derartigen Unternehmen in möglichster Weise entgegenzuwirken;

So sehr H[err] v[on] Fonblanque einerseits zur Förderung englischer Handelsintereßen in dem Grade hinwirkt, in welcher er oesterr[eichische] Intereßen anzukämpfen strebt, so scheint er sich anderseits zur Aufgabe gestellt zu haben, durch ununterbrochene Verwicklungen mit der f[ürstlich] s[erbischen] Landesverwaltung in seinem Verkehre mit denselben die möglichst gesäßige persönliche Abneigung zu erzielen. Es hat sich in letzter Zeit der Fall ereignet daß ein seit dem Jahre 1813 hierorts ansäßige Handelsmann Namens Mića Mihajlović Bota welcher bisher im unbestrittenen Besitze unbeweglicher Güter die f[ürstlich] s[erbischen] Abgaben entrichtete, und allgemein als f[ürstlich] s[erbischer] Unterthan betrachtet wird, von Seite des f[ürstlich] s[erbischen] Gerichtes gepfändet wurde.

Um sich der f[ürstlich] s[erbischen] Gerichtsbarkeit zu entziehen, unterstellte sich derselbe als ein angeblich in Corfu gebürtige Ionner dem britischen Schutze, worüber H[err] v[on] Fonblanque der f[ürstlich] s[erbischen] Regierung über die vorgenommene Pfändung protestiert der Aufforderung überreichte die Aufhebung und Anullierung der eingeleiteten gerichtlichen Prozedur ungesäumt verfügen zu wollen.

Da nun die f[ürstlich] s[erbischen] Behörden diesem Ansinnen aus dem Grunde keine Folge geben zu können erklärten, weil der zahlungspflichtige Schuldner welcher seit einer Reihe von Jahren alle Vortheile und Lasten eines f[ürstlich]

s[erbischen] Unterthans geweßen und getragen hat, den Beweis seiner englischen Unterthanschaft nicht herstellte, so hat H[err] v[on] Fonblanque der f[ürstlich] s[erbischen] Regierung vom 24. d[ieses] J[a]h[re]s eine Frist von drei Tagen zur Würdigung seiner Forderung zugestanden nach deren Verlauf er bemüßigt zu sein erklärte im Nichtwillfahrgsfalle jeden Verkehr mit der f[ürstlich] s[erbischen] Regierung einzustellen. Die Tathsache daß seit der Absendung diser Erklärung die englische Konsulatsflagge aufgehißt war, und mehrseitige Privatäußerungen des H[errn] v[on] Fonblanque bestärken (mich in der) die allgemeine Ansicht, daß er neuerdings auf dem Punkte stehe seinen Pavillion einzuziehen.

Indem ich k[aiserlich] k[öniglich] den Verlauf diser Differenz zu berichten nicht säumen werde, bitte ich den Ausdruck miener tiefsten Verehr[ung] & Ergebenheit huldreichst genehmigen zu wollen.

Nichtsdestoweniger hat H[err] v[on] Fonblanque obgleich die f[ürstlich] s[erbische] Regierung seiner Ultimatiforderung nicht entsprechen zu können erklärte, sich eines beßren besonnen, und hat sich dadurch eine empfindliche Blöße gebothen, daß er von der ausgesprochenen Androhung erfolglos abgestanden ist, während sein Schützling jenen Betrag deßen Zahlungspflichtigkeit exequirt wurde, dem f[ürstlich] s[erbischen] Stadtgerichte erlegte um sich vor der Feilbiethung der gepfändeten Waaren zu schützen.

Betreff der Zuständigkeit des Mića Mihajlović Bota, deßen Vater noch im Jahre 1796 nach Serbien eingewandert sein soll, hat jedoch H[err] v[on] Fonblanque die Verhandlung nach Konstantinopel geleitet bis zu deren Entscheidung die f[ürstlich] s[erbische] Regierung derselben als ihren Unterthan anzuerkennen vollen Grund haben dürfte.

Превод:

Број 35
грофу Буол-Шаунштајну
Београд, 24. јули 1852.
број протокола 114 и број протокола 115
Витезу Фон Клецу

Управо ми је овдашњи турски тумач Ахмед-ефенди у највећем поверењу рекао да је јуче у пратњи Хуршид-паше био позван на ручак код енглеског генералног конзула господина Фон Фонбланка. За време ручка господин Фон Фонбланк је непрестано указивао на однос кнежевско српске владе према Аустрији и између осталог рекао управо ове речи: сматра својом обавезом да упозори пашу да се Срби бацају у загрљај Аустрији, да упозорава своју владу на претежни утицај који Аустрија у последње време у Србији свакодневно учвршћује код кнеза и његове владе.

Истовремено сам из поузданих извора дознао да су у Цариграду били преговори са српским капућехајом (руководиоцем послова) у вези са железницом пројектованом са енглеске стране; при чему, када је исти наговестио одбојност краљевско српског земаљског заступништва према енглеском грађевинском подухвату у кнежевини Србији, Решид-паша је раздраженим

тоном приметио: желите ли можда да градите аустријским новцем, и њему истовремено дао до знања да уколико Србија буде правила проблеме у изградњи железнице, ова земља може да буде и искључена из добробити железнице, да ће иста заобилажењем Кнежевине водити ка Видину. На ово је господин капућехаја одговорио да ће Србија употребити све своје снаге да у случају градње железнице до граница Кнежевине изгради железничку деоницу унутар земље сопственим снагама пре него што то уради енглеско друштво концесијама од којих би земља могла само да западне у изузетно замршене односе са Енглезима.

Поверљивим путем сам такође дознао да, према овим гласинама, кнез Влашке намерава да Турн Северин подигне у слободну царинску зону.

Пуну потврду ова вест налази у томе што су са влашке стране већ почели неопходни предадови за изградњу насипа.

Такође, кнез Србије ми је јуче у поверењу саопштио да је основано енглеско трговачко друштво чија је делатност усмерена на то да у Србији купује товлене свиње и потом добијену свињску маст и месо сушено или усолјено, као и друге производе, директно извози. Пошто кнез гаји дубок отпор према Енглезима због изузетно непријатних односа према енглеском генералном конзулу господину Фонбланку, који се стално понављају, верујем његовој изјави да ће учинити све како би се супротставио овом енглеском предузетнику, колико год он био у интересу земље. Није потребно даље објашњење колика би штета била коју би аустријском саобраћају у двоструком смеру била нанета, ако би се етаблирало ово енглеско трговачко друштво, чији је циљ да вредност извоза сирових производа што више укључи у индустријске производе. Због тога ћу искористити прилику да на сваки начин спречим такав подухват.

Колико год да господин Фонбланк с једне стране ради на унапређењу енглеских трговачких интереса у тој мери у којој тежи да потисне аустријске интересе, изгледа да је с друге стране непрестаним замршеним односима са кнежевско српском земаљском управом у својој комуникацији са истом себи поставио у задатак да постигне што већу личну одбојност.

Недавно је кнежевско српски суд запленио имовину овдашњем трговцу Мићи Михајловићу Боти, који овде живи од 1813. године, и који је до сада плаћао порез као неспорни власник непокретних добара, и уопште је сматран кнежевско српским подаником.

Да би избегао судски спор, поменути се ставио под британску заштиту као наводно рођени Јоњанин на Крфу, због чега је господин Фон Фонбланк кнежевско српској влади уручио протест због предузете пленидбе, са захтевом да се сместа обустави и анулира започета судска процедура.

Пошто су кнежевско српске власти, које нису могле да одобре овај захтев, изјавиле да је дужник обавезан на плаћање дуга, да је већ низ година уживао предности и носио терет кнежевско српског поданика, и да није доставио доказ енглеског поданства, господин Фон Фонбланк је дао кнежевско српској влади 24. овог месеца рок од три дана за одобрење његовог захтева. Након истека рока биће приморан да у случају одбијања обустави сваку комуникацију са кнежевско српском владом. Чињеница да је од слања ове изјаве енглеска застава била подигнута, као и више приватних изјава господина

Фон Фонбланка, потврдиле су мој став да ће изнова инсистирати на ставу да ће затворити свој павиљон.

Пошто нећу пропустити да извештавам даље о току ових догађаја, молим да најмилостивије примите израз мог најдубљег поштовања и оданости.

Па ипак се господин Фон Фонбланк предомислио, иако је кнежевско српска влада изјавила да не може да одговори на његов ултиматум, и тако понудио компромис; одустао је од отворене претње а његов штићеник је платио кнежевско српском градском суду износ који му је егзекутиран, како би се заштитио од принудне продаје заплењене робе.

Што се тиче поданства Миће Михајловића Боте, чији је отац још 1796. године дошао у Србију, господин Фон Фонбланк је расправу пребацио у Цариград. До њихове одлуке кнежевско српска влада има пуно право да истога сматра својим подаником.

7.

**Генерални конзул Радосављевић грофу Буол-Шаунштајну и
Министарству трговине, занатства и јавних радова у Бечу,
Београд 29. јула 1852.³⁹**

P[rotokoll] N[umme]r 117
N[umme]r 38

An

1. Grafen Buol
- Belg[rad], 29 Juli [1]852
2. An das hohe k[aaiserlich] k[önigliche] Minister[ium] für Handl, Gew[erbe] & öff[entliche] Bauten

Heute Morgens ist Fürst Alexander Karag[ieorgiervich] über Kragujevacz nach dem Innere des Landes gereißt, um einige Zeit in den Bädern des Fürstenthums zuzubringen, von wo er erst in ungefähr zwei Monaten nach Belgrad rückzukehren beabsichtigt.

Vor seiner Abreise hat mich der Fürst mit einem Besuche beehrt bei welcher Gelegenheit er sein Bedauern aussprach, bezüglich der meiner Verwendung anempfohlenen Eisenbahnangelegenheit vor seiner Entfernung keine Auskünfte erhalten zu haben.

Hiebei hat der Fürst unbedüchlich bemerkt, er zweifle keineswegs an dem ihm aus Konstantinopel zugefloßenen Nachrichten, denenzufolge baldige an die Ausführung der englischerseits projektirten Eisenbahn ernstlich gedacht wird, und befinde sich in umsogößerer Verlegenheit, als seine Regierung einer englischen Bauunternehmung entschieden entgegenzutreten wünsche, anderseits jedoch nicht die Mittel besitze die Bahnstrecke innerhalb des Fürstenthums aus eigenen Kräften herzustellen.

³⁹ ÖStA, HHStA, Diplomatie und Außenpolitik 1848–1918, Gesandtschafts- und Konsulatsarchive (1617–1920), Generalkonsulatsarchiv Belgrad 1838–1918, 1852, Politische Berichte nach Wien und Constantinopel.

Da mich der Fürst neuerlich ersucht hat, in Erfahrung zu bringen, ob sich eine oesterr[eichische] Unternehmung, welcher alle möglichen Erleichterungen und Konzeßionen ertheilt würden, zur Herstellung einer Verbindungsbahn an die englischerseits projektierte türkische Eisenbahn bei deren allfälligen Ausführung herbeifinden dürfte, und seinen Minister des Außern H[err]n Jankovich die diesfälligen Instruktionen und Vollmachten ertheilt zu haben erklärte, so erlaube ich mir mit Beziehung auf meinen erhfurchtsvollen Bericht vom 11. Juni d[ieses] J[a]h[re]s N[umme]r 30 die Bitte zu unterbreiten, mich hochgeneigtest anweisen zu wollen in welcher Art ich die wiederholten Anfragen des Fürsten zu verbescheiden habe.

Ich gebe mir unter Einem die Ehre dem hohen k[aiserlich] k[öniglichen] Minist[erium] für Handl, Gew[erbe]... Seiner Exz[ellenz] dem Herrn Minister des Außern & des kais[erlichen] Hauses disen Bericht zu erstatten.

Превод:

Број протокола 117
Број 38

1) грофу Буолу
Београд, 29. јула [1]852.

2) високом царско краљевском Министарству трговине, занатства и јавних радова

Јутрос је кнез Александар Карађорђевић преко Крагујевца отпутовао у унутрашњост Србије како би тамо неко време провео у бањама, одакле планира да се врати у Београд тек за отприлике два месеца.

Пре пута кнез ме је почаствовао посетом. Том приликом је изразио своје жаљење што пре пута није добио информацију у вези са железничким питањем које сам ја препоручио.

Тада је кнез отворено приметио да ни у ком случају не сумња у вести које су до њега дошле из Цариграда, према којима се озбиљно размишља о скорашњем извођењу железнице пројектоване са енглеске стране и да је утолико више збуњен што његова влада одлучно жели да се успротиви енглеском грађевинском подухвату. С друге стране, нема средстава да сама изгради железничку деоницу унутар Кнежевине.

Пошто ме је кнез поново замолио да сазнам да ли би се аустријско друштво, које би добило све могуће олакшице и концесије, прихватило изградње железничке везе на турску железницу коју пројектује Енглеска, а његов министар спољних послова г[осподин] Јанковић је изјавио да је добио инструкције и пуномоћ, имам част да, у вези са мојим понизним извештајем од 11. јуна ове године број 30/90, поднесем молбу да ме упутите на који начин да одбијем поновну кнежеву молбу.

Имам част да истовремено доставим извештај високом царско краљевском Министарству трговине, занатства, Његовој екселенцији господину министру спољних послова и царске куће.

8.

**Генерални конзул Радосављевић витезу Клецу,
Београд 4. августа 1852.⁴⁰**

P[rotokoll] N[umme]r 119
An Ritter v[on] Klezl
Belgrad 4 August [1]852

Mit Beziehung auf meinen Bericht vom 10 Juni d[ieses] J[a]h[re]s P[rotokoll] N[umme]r 90 und die von ... erhaltene hohe Weisung vom 10. Juni d[ieses] J[a]h[re]s N[umme]r 968 habe ich die Ehre erfhurchtsvoll zu berichten, daß die englischen Civil Ingenieure während ihres hierortigen Aufenthaltes mit dem f[ürstlich] s[erbischen] Unterthanen Mascha Jokich einen vertrauten Umgang gepflogen haben. Mascha Jokich, gewesener Beamte in f[ürstlich] s[erbischen] Diensten hatte vor drei Jahren eine Reise nach England gemacht und längere Zeit in London verweilt. Noch zu jener Zeit soll er wie mir gegenwärtig mitgetheilt wird den Entwurf einer Eisenbahn durch das Fürstenthum Serbien im Einvernehmen mit dem englischen Gen[eral] Konsul H[errn] v[on] Fonblanque in London zur Sprache gebracht haben. Seit seiner Rückkehr nach Belgrad lebte Jokić stets mit H[err]r Fonblanque im freundschaftlichen Verhältniße, und bewies sich auch während deßen Differenzen mit der f[ürstlich] s[erbischen] Regierung als ein warmer Anhänger des engl[ischen] Gen[eral] Konsuls.

Im vergangenen Jahre wegen aufregender Reden gegen den Fürsten von Serbien und seiner Regierung in Untersuchung gezogen und nach längerer Haft des Dienstes entlaßen bildete derselbe fortan ein eifriges Mitglied der f[ürstlich] s[erbischen] Regierungsoption während seine Beziehungen zu H[errn] Fonblanque keine Änderung erlitten haben.

Nachdem Masha Jokich vorgestern zu Lande nach Konstantinopel abgereißt ist, und mir auf vertrautem Wege die Mittheilung gemacht wurde, wonach derselbe im Interesse der englischerseits projektirten Eisenbahn nach Konstantinopel abgegangen und von H[errn] Fonblanque mit diesfälligen Aufträgen betraut worden sei, so erlaube ich mir auf disen Reisenden mit der Bitte aufmerksam zu machen, allfällige über deßen Aufenthalt in Konstantinopel erhaltene Nachrichten mir hochgeneigt eröffnen zu wollen.

Zugleich gebe ich mir die Ehre ... zur Kenntniß zu bringen, daß nach der unterm 29. v[origen] M[ona]ts berichteten Abreise des Fürsten die Eisenbahnangelegenheit, im f[ürstlich] s[erbischen] Senate zur lebhaften Sprache gebracht wurde, wobei sich die Majorität dahin erklärt haben soll, die ehemöglichste Ausführung einer Eisenbahn von Belgrad nach Alexinza jedoch wo möglich mit Beseitigung einer englischen Betheiligung in ernstliche Berathung zu ziehen.

⁴⁰ ÖStA, HHStA, Diplomatie und Außenpolitik 1848–1918, Gesandtschafts- und Konsulatsarchive (1617–1920), Generalkonsulatsarchiv Belgrad 1838–1918, 1852, Politische Berichte nach Wien und Constantinopel.

Превод:

Број протокола 119

Витезу Фон Клецлу
Београд, 4. августа 1852.

У вези са извештајем од 10. јуна ове године број протокола 90 и високим указом [нечитко] од 10. јуна ове године број 968, имам част да понизно извештим да су енглески цивилни инжењери за време овдашњег боравка имали присан однос са кнежевско српским подаником Машом Јокићем.

Маша Јокић, бивши службеник у кнежевско српској служби, пре три године путовао је у Енглеску и дуже време боравио у Лондону. Још у оно време је, како ми је сада речено, у Лондону у сагласности са генералним конзулом господином Фонбланком разговарао о нацрту железнице кроз Србију. Након повратка у Београд био је увек у пријатељским односима са господином Фонбланком и за време сукоба са кнежевско српском владом доказао се као топли присталица енглеског генералног конзула.

Прошле године је због живих говора против кнеза Србије и његове владе био под истрагом и након дужег затвора пуштен и касније је постао ватрени члан владине опозиције, док његови односи са господином Фонбланком нису претрпели никакве промене.

Пошто је Маша Јокић прекјуче копненим путем отпутовао у Цариград, мени је у поверењу саопштено да је отишао због енглеске железнице и да је од господина Фонбланка добио налог, тако да молим да се обрати пажња на овог путника и да ми се саопште вести о његовом боравку у Цариграду.

Истовремено имам част да обавестим [нечитко] да се након одласка кнеза 29. прошлог месеца у кнежевско српском Савету живо разговарало о железничком питању, при чему се већина изјаснила да се што пре узме у разматрање реализација железнице од Београда до Алексинца, по могућству уз искључење енглеског утицаја.

Превод с немачког:
Сара Самарџић

AUSTRIAN SOURCES ON THE SERBIAN EARLY RAILWAY
POLICY IN 1852

by

MOMIR SAMARDŽIĆ, Ph.D.
University of Novi Sad
Faculty of Philosophy
Department of History
Novi Sad, Serbia

SUMMARY: British plans for economic penetration in the Ottoman Empire, followed by plans to build the necessary transport infrastructure in the interior of the Balkan Peninsula from the early 1850s, imposed not only on the Serbian government, but also on the government in Vienna, the need to define their own policies related to this issue. From 1852 to 1888, which means from the appearance of the railway issue as a foreign policy problem, which different Serbian governments faced, to the final construction of trans-Balkan railway, the Habsburg Monarchy was for Serbia the most important participant in the discussions on the possible modalities to solve this problem. Documents of the Austrian Consulate General in Belgrade from 1852, related to the beginnings of Serbian railway policy, showed that a basic principle had already been set and it was obeyed by future rulers and governments – no agreement that the Ottoman Porte made with some foreign associations could not refer to Serbia if the Serbian ruler and government did not agree to this. Despite its vassal position, Serbia intended to independently decide on this issue.

KEYWORDS: railway, Ottoman Empire, Serbia, Habsburg Monarchy, XIX century

Др АЛЕКСАНДРА ВУЛЕТИЋ
Историјски институт, Београд, Србија

СТАРОСНА СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА СРБИЈЕ У 19. ВЕКУ*

САЖЕТАК: Рад се бави старосном структуром становништва Србије у 19. веку. На основу података о расподели становништва према узрасту из 1854. и 1890. године извршена је анализа заступљености појединих старосних група у укупној популацији. Посебно је разматрано учешће старосних група у градском и сеоском становништву, као и у мушком и женском делу популације. Подаци о старосној структури упоређени су са аналогним подацима из других европских земаља.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: становништво, демографија, старосна структура, Србија, 19. век

У модерној административној држави, која се ствара у другој половини 18. века, интересовање за становништво у почетку је било усмерено ка прикупљању података о пореским и војним обвезницима. У спискове становника, који су састављани ради стицања увида у број лица која подлежу плаћању пореских обавеза и регрутовању за војну службу, бележене су и њихове године старости. Паралелно са административним занимањем за становништво, развијало се и научно интересовање за биолошке и социјалне одлике људске популације и законитости у њеном развоју. Прикупљање све већег броја података о становништву од стране државне администрације и развој научних метода њихове анализе у 19. веку, омогућили су стицање увида у демографску структуру и развој, као и праћење и предвиђање демографских трендова.

Као и у другим европским земљама, и у Србији је у 19. веку почетно интересовање за старосну структуру становништва било у вези с утврђивањем броја пореских и војних обвезника. Првим пописом пореских лица 1815. године обухваћени су мушкарци старији од седам година – обвезници харача, као и ожењени мушкарци који су плаћали народни порез. С обзиром на то да је брак у Србији у то време био скоро универзалан, подаци о броју ожењених лица из пореских спискова посредно могу да укажу и на број одраслих мушкараца. Од 1819. године у пореске спискове уводе се и мушкарци млађи

* Рад је резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије „Од универзалних царстава ка националним државама. Друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану” (бр. 177030).

од седам година, како би се предупредиле злоупотребе приликом плаћања пореза, познате као „скривање харачких глава”.¹

У првом попису целокупног становништва у Србији, извршеном 1834. године, мушко становништво пописано је по годинама старости. Поред навођења година старости сваког мушког лица, у посебним рубрикама извршена је расподела мушкараца по старосним групама. У посебној рубрици регистровани су мушкарци од седме до седамдесете године живота који су били обвезници харача. У рубрикама које су се односиле на војне обвезнике, мушкарци недорасли за војску регистровани су према узрасту у две рубрике: од прве до седме године, и од седме до осамнаесте године живота. Расподела мушке деце на старосне групе требало је да омогући државној управи увид у бројно стање будућих војних обвезника, како би на основу тих информација могла да планира регрутацију и креира војну политику.²

Наредне, 1835. године, сва пореска давања су обједињена, а порески обвезници постали су сви мушкарци старији од 20 година, без обзира на брачно стање. Стога је и у наредним пописима бележење година старости мушког дела становништва било значајно. Истовремено, из пописних рубрика нестало је класификовање становника према узрасту за војску, пошто је држава развила друге методе за дознавање броја регрута.³

Женски део становништва први пут пописан је по именима и по годинама старости 1862/63. године.⁴ На увођење ове новине у пописе становништва пресудно је утицао Владимир Јакшић, који је 1862. године постављен на место начелника Економског одељења Министарства финансија, у чијој надлежности је било и организовање и спровођење пописа. Јакшић је био први школовани статистичар у Кнежевини Србији. Његовом заслугом је и у Србији, по угледу на развијене европске земље, отпочело проучавање демографских кретања и структуре становништва.

Током прве половине 19. века у модерним административним државама било је распрострањено уверење да ће проучавање демографске структуре и развоја допринети унапређењу државних политика управљања, што ће за последицу имати повећање општег благостања. Ово уверење је са немачких универзитета у Србију донео и Владимир Јакшић. Старосну структуру становништва посматрао је у економском контексту, кроз однос између радно активног и неактивног становништва: „Као народни привредитељи дужни смо особито вниманије на оне разредe људства у једној држави обратити, који не само да ништа не производе, но који шта више од труда и тежива остали[x] саграђана издржавају се”.⁵

¹ Опширније видети у: А. Вулетић, „Од пореских спискова до првог пописа становништва и имовине. Овладавање људским и материјалним ресурсима у ослобођеној Србији 1815–1834. године”, у: *Српска револуција и обнова државности Србије: двеста година од Другог српског устанка*, Београд–Чачак 2016, 151–165.

² Л. Цвијетић, „Попис становништва и имовине у Србији 1834. године”, *Мешовити зраћа (Miscellanea)* XIII, 1984, 13.

³ *Истио*, 16 [За утврђивање броја регрута од значаја су постали извештаји из матичних књига, чије је вођење постало обавезно 1836. године].

⁴ Женско становништво први пут је обухваћено пописом 1834. године, али само збирно у оквиру домаћинства, *Истио*, 13.

⁵ В. Јакшић, „Число и покрет људства у Београду”, *Гласник Друштва српске словесности* VII, 1855, 265.

Прва анализа старосне структуре становништва Србије, коју је средином 19. века извршио Јакшић, показала је да је сразмерни однос између појединих старосних група у Србији неповољнији у односу на друге европске земље: „Као што се и у осталим, у нормалном политичном стању налазећим се државама показује, исто тако и у Србији људство од деце почевши пак до најдубље старости све то слабије числом [бројем] бива, само утолико што је између Србије и остале Европе разлика, што *код нас сувише деце, мање мужева и сасвим мало сѣараца има*” (подвукла ауторка рада).⁶

У академској јавности демографски развој није сагледаван само у перспективи економског развоја, већ и у ширем друштвеном контексту који је подразумевао борбу за остварење националних циљева. С обзиром на то да су демографски оквири друштвеног и државног напретка најчешће посматрани кроз укупни прираштај становништва, лекар Милан Јовановић Морски сматрао је потребним да нагласи и важност броја одраслих становника. Према његовом уверењу, за „малене” државе, каква је била Србија, које „имају да изврше големе задаће, нема и не може бити наслона на *ајсолујно мноштво жиѣљесѣва*, као што га видимо у великим државама (Турска): за њих је *релативно већи број одраслоѣ жиѣљесѣва* [подвучено у оригиналу] и његово индивидуално здравље, његова снага највећи фактор, као што је то наша новија историја јасно засведочила”.⁷

У опсежном статистичком приказу друштвеног и привредног стања у Србији почетком 80-их година 19. века, Владимир Јовановић осврнуо се и на старосну структуру становништва: „Подела становника по годинама нарочито је важна за оцену привредне, војене, и уопште друштвене снаге. Само су одрасли за оружје и одбрану земље; они су производни радници на пољу народне привреде; они [су] активни носиоци јавних права и дужности, народне самосталности и државне моћи; докле се не одрасли ни у што од свега тога не рачунају.”⁸ Поред одраслих становника, који су важни за привредни развој и војну моћ сваке државе, Јовановић је нагласио и значај броја старијих житеља у укупној популацији. Иако су радно непродуктивни, бројност старих људи је показатељ „здраве климе, доброг одгајивања, уредног живота и неког благостања, па се и знатнији број старих у народу повољно оцењује”.⁹

*

Прву анализу старосне структуре становништва Србије извршио је Владимир Јакшић на основу пописа из 1854. године. С обзиром на то да је извођење старосне структуре за целу земљу био замашан посао, Јакшић се определио за њено извођење на узорку становништва Београда, Бањског

⁶ *Истѣо*, 263.

⁷ Милан Јовановић, „Општа биостатика с погледом на статистику живота и здравља у Србији”, *Гласник Срѣскоѣ ученоѣ друшѣва* III, 1866, 106.

⁸ Владимир Јовановић, „Статистичан преглед нашег привредног и друштвеног стања, са обзиром на привредно и друштвено стање других држава”, *Гласник Срѣскоѣ ученоѣ друшѣва* LI, 1882, 209.

⁹ *Истѣо*.

среза у Алексиначком округу и Карановачког среза у Чачанском округу. Иако становништво Београда није било репрезентативно за целу земљу, оно је имало специфичну тежину због политичког и привредног значаја српске престонице. Старосна структура становништва главног града требала је да покаже деловање друштвених и привредних чинилаца на демографску структуру карактеристичних за урбане центре.¹⁰ Старосна структура становништва Бањског и Карановачког среза требало је да да буде репрезентативна за целу земљу. Јакшић је поменуте срезове изабрао зато што су у демографском погледу били различити – у Бањском срезу прираштај становништва био је висок, док је у Карановачком био низак. Стога је сматрао да ће посматрани заједно, ова два среза дати најприближнију слику стања у целој Србији. Јакшић је становништво наведених области поделио на петогодишње старосне групе, у складу са већ установљеном праксом у развијеним земљама.¹¹ С обзиром на то да су само мушка лица била пописана по годинама старости, изведена старосна структура односи се само на мушки део популације.

У следећој табели приказана је расподела становништва према узрасту коју је извео Јакшић. У табели смо задржали одредницу „Србија” за податке који се односе на становништво поменута два среза, пошто сматрамо да у знатној мери одражавају демографску слику и у осталим деловима Србије тога време.

Табела 1. Расподела мушког становништва према узрасту у Београду и Србији (Бањском и Карановачком срезу) 1854. године¹²

Узраст	На 1.000 становника	
	Београд	Србија
1–5	101	181
6–10	69	141
11–15	116	126
16–20	177	115
21–25	127	89
26–30	130	86
31–35	83	62
36–40	73	56
41–45	38	36
46–50	33	38

¹⁰ Јакшић је старосну структуру становништва Београда упоредио са старосном структуром становништва Париза и данских градова. Видети: В. Јакшић, *нав. дело*, 236–237 [С обзиром на то да су критеријуми пописа становништва у наведеним градовима били различити, њихово поређење није довољно релевантно, па га из тог разлога овде и не наводимо].

¹¹ У домаћој статистичкој литератури 19. века старосне групе рачунате су од прве године живота (1–5, 6–10...). Нејасно је да ли су у прву старосну групу убрајана деца од момента навршене прве године или и деца која су се налазила у првој години живота; претпостављамо да су убрајана и деца пре навршене прве године, с обзиром на то да су у статистици умрлих навођена деца већ од првог месеца старости. У савременој статистичкој литератури уобичајено је рачунање старосних група од момента рођења (0–4, 5–9...).

¹² Извор података за табелу: В. Јакшић, *Число и њокреј људсѣва у Беоџраду*, 261.

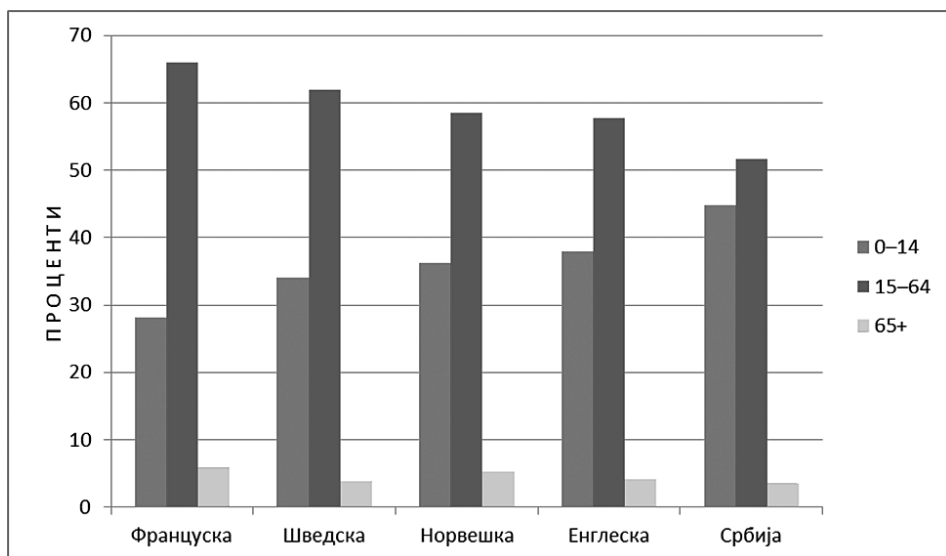
51–55	17	16
56–60	18	18
61–65	8	10
66–70	5	10
71–75	4	4
76–80	1	5
81–85	0,5	3
86–90	0,3	1
91–95	–	0,3
96–100	–	0,3

У Србији је, посматрано кроз призму стања у Бањском и Карановачком срезу, највећа концентрација становништва била у млађим старосним групама. Број становника био је највећи у најмлађој старосној групи – од прве до пете године живота, а потом је постепено опадао са порастом година старости. Више од половине становништва било је млађе од 20 година. Млада старосна структура била је последица високог наталитета – Србија је током 19. века имала стопе наталитета које су биле међу највишим у Европи.¹³

Старосна структура становништва Београда разликовала се од остатка земље. Најбројнију категорију становништва српске престонице чинили су мушкарци у узрасту 16–20 година, а потом у узрасту 25–30 и 21–25 година. Високи удео становништва у млађој радноактивној доби био је у великој мери последица механичког кретања становништва. Београд је средином 19. века имао највећу стопу имиграције у Србији, а највећи удео у миграцијама становништва имали су управо мушкарци у наведеним старосним групама. Најбројнију групу становништва – у узрасту 16–20 година, чинили су махом занатски и трговачки шегрти, као и ђаци београдских школа, који су у највећем броју потицали са села.

У наредном графикону старосну структуру мушког становништва Србије средином 19. века упоредили смо са аналогним подацима из других европских земаља за које су нам доступни подаци из тог периода.

¹³ Стопе природног кретања становништва званично се објављују од 1862. године. У раздобљу од 1862. до 1873. стопа наталитета у Србији износила је 44,8‰. У европским оквирима већа стопа наталитета забележена је само у области Војне границе (48,2‰). Нешто ниже стопе наталитета имале су Русија (44,0‰), Саксонија (43,0‰) и Угарска (42,8‰). У суседној Влашкој ова стопа била је знатно нижа – 33,4‰, Грчкој – 28,6‰, а на сличном нивоу стопе наталитета биле су и у западноевропским земљама. Видети: „Покрет људства Србије кроз дванаест година, од 1862 до 1873”, *Државопис Србије* VIII, 1874, 119; Пре почетка званичног праћења природног кретања становништва, Владимир Јакшић је на основу матичних књига израчунао просечну стопу наталитета за период 1837–1852, која је износила 35,3‰, и за 1854. годину – 34,7‰. Видети: В. Јакшић, „Покрет људства Србије у години 1854”, *Гласник Српског научног друштва* VII, 1855, 307 [Ове стопе су знатно ниже него у периоду после 1862. С обзиром на то да су добијене на основу податка из матичних књига чије је вођење било у зачетку, нисмо сигурни да су подаци до 1854. године сасвим тачни].

Графикон 1. Пропорционална расподела мушког становништва појединих европских земаља према узрасту средином 19. века¹⁴

Међу посматраних пет земаља, Србија је имала највећи удео становништва млађег од 15 година, најмањи удео одраслог, радно активног становништва (15–64) и најмањи удео становништва старијег од 65 година. На другој страни спектра налазила се Француска, која је имала најмањи удео младог становништва, а највеће уделе одраслог и становништва старијег од 65 година. Наведене земље средином 19. века биле су у различитим фазама демографског развоја. Земље Западне и Северне Европе налазиле су се у првој фази демографске транзиције за коју је карактеристично опадање морталитета. Највећи број становништва старијег од 65 година имале су Француска и Норвешка – земље у којима је опадање морталитета почело раније него у другим земљама. Француска је имала најмањи удео младог становништва; у тој земљи наталитет је почео да опада раније него у другим европским земљама, па се процес опадања наталитета одвијао паралелно са опадањем морталитета.¹⁵ Србија се средином 19. века још увек налазила у предтранзиционој фази, коју карактеришу високе стопе наталитета и морталитета, што се одразило на њену старосну структуру – велики број младог и мали број старог становништва.

¹⁴ Извори података за табелу: за Србију, исто као у Табели 1; за остале земље: B. R. Mitchell, *European Historical Statistics 1750–1970*, Macmillan Press, London & Basingstoke 1975, 35, 44, 50, 52 [Подаци за Шведску су из 1850. године, Енглеску и Француску из 1851, а за Норвешку из 1855. године. Као што је већ поменуто, старосне групе за Србију подељене су: 1–15, 16–65 и 66+].

¹⁵ E. A. Wrigley, "The Fall of marital fertility in nineteenth-century France: exemplar or exception", *European Journal of Population* 1, 1985, 31–60; Michael Drake, *Population and Society in Norway 1735–1865*, Cambridge University Press 1969, 156.

*

Прва анализа старосне структуре целокупног становништва Србије извршена је почетком последње деценије 19. века, на основу података из пописа 1890. године. У наредној табели представљени су подаци о старосној структури градског, сеоског и укупног становништва. У категорију градског становништва уврштени су житељи насеља која су имала статус вароши и варошица; у њима је 1890. године живело 13,25% становништва Србије.¹⁶

Табела 2. Расподела градског, сеоског и целокупног становништва Србије према узрасту 1890. године¹⁷

Узраст	На 1.000 становника		
	У граду	У селу	Укупно
1–5	134	189	182
6–10	111	151	145
11–15	106	108	107
16–20	117	102	104
21–25	103	74	78
26–30	90	80	81
31–35	60	47	49
36–40	74	67	68
41–45	43	33	34
46–50	51	50	50
51–55	28	21	21
56–60	32	32	32
61–65	16	14	14
66–70	15	16	16
71–75	6	4	4
76–80	7	8	7
81–85	2	1	2
86–90	2	3	2
91–95	0,5	0,5	0,5
96–100	0,6	0,9	0,8
преко 100	0,1	0,3	0,2
непознато	1,8	0,4	0,6

С обзиром на то да је сеоско становништво чинило око 87% целокупне популације, његово учешће је у већој мери опредељивало укупну старосну

¹⁶ Те године у Србији су 24 насеља имала статус вароши, а 74 статус варошице. Видети: *Статистика Краљевине Србије* I/5, 1893, XXII, LIII.

¹⁷ Извори података за табелу: *Статистика Краљевине Србије* I/5, LIV.

структуру становништва. У сеоским срединама је, као и средином 19. века, највећа концентрација становништва била у млађим старосним групама; учешће становника узраста до 15 година износило је 45%. Таква старосна структура је, као што је већ речено, била последица високих стопа наталиитета, чија је вредност све до краја 19. века била изнад 40%.¹⁸ И у градским срединама највећи број становника био је у млађим старосним групама, али је њихова концентрација у старосној категорији до 15 година била мања него на селу – 35% укупног броја становника. Радноактивног становништва (16–65 година) било је више у градским (61%) него у сеоским (52%) срединама. Нисмо сигурни који је узрок наизменичном опадању и порасту броја становника у категоријама старости преко 20 година. С обзиром на то да се ради о готово правилном ритму који се понавља до највиших старосних категорија, склони смо да то припишемо недостацима метода пописивања година (деценијском заокруживању) и неадекватној класификацији у старосне групе.

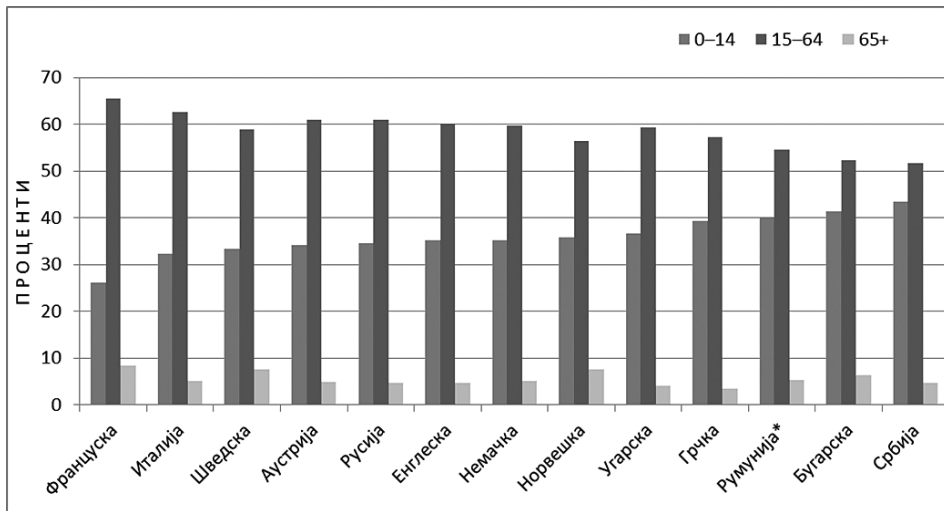
Учешће становника старости преко 65 година било је приближно исто и у градским и у сеоским срединама – око 3,3%. У поређењу са стањем какво је било средином 19. века, у сеоским срединама је 1890. године учешће мушке популације старије од 65 година било веће: учешће у укупној популацији ове старосне групе 1854. године износило је 2,5%, а 1890. године порасло је на 3,5%. Пораст броја старијих становника углавном указује на побољшање животних услова које доводи до продужетка животног века.

Поређење старосне структуре становништва Србије и других европских земаља приказано је у следећем графикону.¹⁹

Када се подаци из Графикона упореде са подацима из средине 19. века (в. Графикон 2), видимо да је однос између земаља за које располажемо подацима из оба периода био сличан. Најмањи удео младог, а највећи удео одраслог становништва имала је и даље Француска. Насупрот њој, Србија је имала сразмерно највећи број младог и најмањи број одраслог становништва. За последње деценије 19. века доступни су нам и подаци о старосној структури појединих земаља Источне и Јужне Европе. Земље у окружењу Србије – Бугарска, Румунија и Грчка, имале су, у поређењу са земљама Северозападне Европе и Русије, већи удео младог и мањи удео одраслог становништва. Ипак, и у поређењу са земљама из свог окружења, Србија је имала већи удео младог и мањи удео радно активног становништва.

¹⁸ „Статистика рођења, венчања и умирања у Краљевини Србији од 1880. до 1887. године”, *Државопис Србије* XVII, 1893, XXI.

¹⁹ У *Сјатајисџици Краљевине Србије* 1/5 подаци из Србије су такође поређени са подацима из других земаља (страна LIV). С обзиром на то да није наведено на које се године односе дати подаци, већ само да су приказани према Scheel, *Handbuch der Statistik*, публикацији која је, колико знамо, објављена 1879. године, у овом раду смо за поређење узели податке који су хронолошки ближи 1890. години, а изнети су у већ наведеном делу В. Р. Mitchell, *European Historical Statistics 1750–1970*; у овој публикацији наведени су и подаци за неке земље из Источне и Југоисточне Европе, којих нема у *СКС* 1/5.

Графикон 2: Пропорционална расподела становништва европских земаља према узрасту око 1890. године²⁰

Сразмерно највећи број становника старијих од 65 година имале су Француска и Скандинавске земље. Као што је већ речено, у овим земљама опадање морталитета почело је раније него у другим европским земљама. Подаци о броју особа старијих од 65 година у Бугарској не могу се сматрати релевантним²¹, док подаци дати за Румунију нису у овом погледу компаративни, пошто обухватају и становништво узраста 60–65 година.

*

Структура становништва према узрасту није истоветна у мушком и женском делу становништва. Полно-старосна структура резултат је дугорочног деловања природног (наталитет и морталитет) и механичког (миграције)

²⁰ Извори података за графикон: за Србију, исто као и у Табели 2; за остале земље: В. R. Mitchell, *нав. дело*, 29, 31, 35, 37, 39, 40, 42, 44, 47, 50, 52. Подаци за Аустрију, Угарску, Немачку, Норвешку и Шведску односе се на 1890. годину, за Италију на 1881, за Бугарску на 1888, за Грчку и Румунију на 1889, за Француску и Енглеску на 1891, за Русију на 1897. годину. Подаци за Румунију представљени у трећој колумни односе се на становништво старије од 60 година. У овој публикацији дати су и подаци за Србију (стр. 47) који су преузети из наведене свеске *Сјайицијске Краљевине Србије*. Иако су у овој *Сјайицији* старосне групе, као што смо већ навели, почињале од прве године старости, у публикацији В. R. Mitchell идентични подаци представљени су од нулте године, аналогно подацима који су дати за друге земље.

²¹ Изненађујуће велики број особа старијих од 65 година који је регистрован у Бугарској изазвао је сумњу у тачност ових података и код оновремених статистичара, видети: *Сјайицијска Краљевине Србије* I/5, LIV. На основу увида у број старих особа у Бугарској у наредним пописима, дознајемо да је њихово учешће у укупној популацији почетком 20. века било знатно мање него 1888, због чега претпостављамо да подаци из те године нису поуздани, видети: В. R. Mitchell, *European Historical Statistics*, 31.

кретања становништва. Према демографским законитостима, увек се рађа више мушкараца него жена. Због већег морталитета мушке деце, нарочито у првим годинама живота, између 20. и 40. године живота успоставља се равнотежа између полова у укупном становништву. После 40. године, морталитет мушкараца постаје већи, што доводи до већег броја жена у старијим старосним групама. На структуру становништва према полу и узрасту делују и миграције. С обзиром на то да већину миграната чине мушкарци у радноактивној доби, миграциона кретања нарушавају природну равнотежу између полова у појединим старосним групама.²²

У следећој табели представили смо пропорционални однос броја жена и мушкараца у градским и сеоским срединама, као и у целокупној популацији, унутар петогодишњих старосних група.

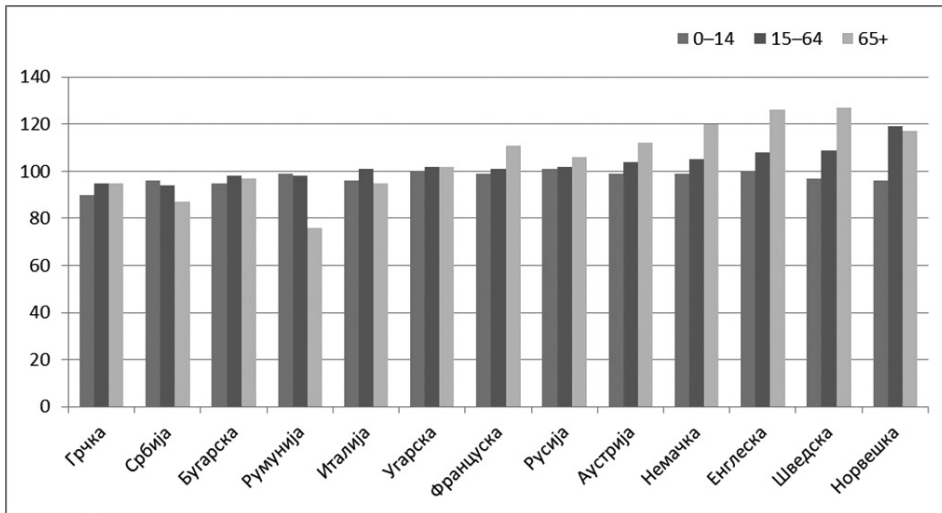
Табела 3. Број жена на 100 мушкараца по старосним групама у градским и сеоским срединама²³

Узраст	На 100 мушкараца било је жена		
	У граду	У селу	Укупно
1–5	97	99	99
6–10	97	97	97
11–15	74	95	92
16–20	64	105	98
21–25	51	98	88
26–30	87	109	105
31–35	75	94	91
36–40	81	100	97
41–45	74	90	87
46–50	80	97	95
51–55	62	75	73
56–60	98	111	109
61–65	61	56	57
66–70	89	90	90
71–75	82	78	78
76–80	100	97	99
81–85	93	73	75
86–90	154	83	88
91–95	89	70	73
96–100	100	77	70
Преко 100	115	60	71
Непознато	15	70	45
Укупно	78	98	95

²² Alica Wertheimer-Baletić, *Stanovništvo i razvoj*, Zagreb 1999, 340.

²³ Извор података за табелу: *Статистика Краљевине Србије* I/5, LV.

У складу са демографским законима по којима се рађа више мушке него женске деце, и у сеоским и у градским срединама број мушкараца у узрасту до десете године живота био је нешто већи од броја жена. У узрасту преко десет година, у градовима је број мушкараца био већи од броја жена, што је била последица имиграција, док је на селу њихов бројчани однос био уједначенији. Мишљења смо да наизменични пораст и опадање сразмерног броја жена и мушкараца у узастопним старосним групама не одговара реалном стању већ да је, као и у случају расподеле целокупног становништва према узрасту, последица недостатака у начину груписања података о годинама старости. Велика диспропорција нарочито је уочљива на селу, у старосним групама преко педесете године, у узрастима када је већа вероватноћа заокруживања година старости. Стога сматрамо да класификовање становништва према полу у веће старосне групе може да пружи слику која је приближнија реалном стању. Пре него што то урадимо, приказаћемо сразмерно учешће жена у појединим старосним групама у европским земљама.

Графикон 3. Број жена на 100 мушкараца по старосним групама у европским земљама око 1890. године²⁴

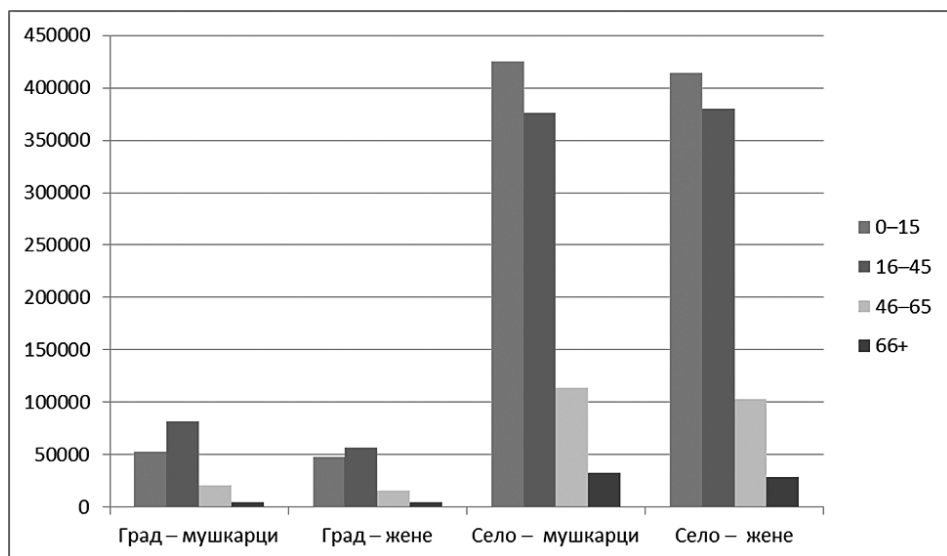
У земљама Западне и Северне Европе број жена у укупној популацији био је већи од броја мушкараца. Један од разлога за такву полну структуру биле су миграције у земље новог света, у којима је у већем броју учествовао мушки део популације. У већини тих земаља број мушкараца био је већи од броја жена у узрасту до петнаесте године, да би у старијим узрастима број жена надмашио број мушкараца. Највећи удео жена у укупној популацији био је у најстаријим узрастима. Разлог томе је, поред миграција, био и већи морталитет мушкараца у старијој доби. Слична старосна структура била је

²⁴ Извор података: као за Графикон 2.

и у Русији, с тим што је у овој земљи учешће жена било веће и у категорији становништва млађег од петнаест година.

У земљама Југоисточне Европе мушкарци су били већинско становништво. У Србији и Румунији број жена у укупној популацији опадао је са повећањем година живота; нарочито велику диспропорцију мушког и женског пола у групи најстаријих становника имала је Румунија.

У наредном графикону податке о старости становништва у Србији груписали смо у четири старосне групе: младо становништво (1–15 година), млађе радно активно становништво (16–45 година), старије радно активно становништво (46–65 година) и становништво преко 66 година старости. Наведене старосне групе разматране су на нивоима расподеле становништва према полу и типу насеља.

Графикон 4. Расподела становништва Србије на старосне групе према полу и типу насеља 1890. године (у апсолутним износима)²⁵

Највећи удео радно активног становништва био је у концентрисан у мушком делу популације у градским срединама. Нарочито је велико било учешће млађег радноактивног становништва (16–45 година), које је било четири пута бројније од старијег радноактивног становништва. Сличне разлике учешћа поменутих старосних група, али у мањем распону, биле су присутне и у женском делу градског становништва.

У сеоским срединама најбројније становништво међу припадницима оба пола било је испод 15 година старости. У групи млађег радноактивног становништва, која је следила по бројности, веће је било учешће жена него

²⁵ Извор података за графикон: *Статистика Краљевине Србије* I/5, LIII.

мушкараца. Претпостављамо да су разлог томе биле миграције мушког становништва у градске средине. У старосним групама 45–65 и преко 65 година учешће мушкараца било је нешто веће од учешћа жена. С друге стране, у градским срединама, жене су биле бројније од мушкараца само у најстаријој групи становништва.

На полно-старосну структуру утицао је и морталитет становништва. Поређењем расподеле смртности према полу и узрасту видимо да су у градским срединама морталитету међу одраслим становништвом у већој мери били изложени мушкарци, а у сеоским срединама жене.¹ Ове разлике у морталитету према полу и месту становања биле су последица различитог положаја и улоге жена и мушкараца у градској и сеоској привреди. У граду радно активно становништво у огромној већини чинили су мушкарци; због услова на раду били су изложени већој смртности него жене, чије радне улоге углавном нису превазилазиле оквире породичног домаћинства. У сеоском начину живота и привређивања, жене су биле изложене тежим условима живота и рада, па самим тим и већој смртности него градске жене.

*

Србија је у 19. веку имала велики удео младог становништва и, сразмерно томе, мањи удео одраслог и старог становништва. Наведене демографске одлике сврставале су је у земље са *демографски прогресивним* становништвом. Млада старосна структура била је првенствено последица високих стопа наталитета. Мањем уделу одраслог и старог становништва доприносили су и високе стопе морталитета. Све до почетка 80-их година 19. века Србија је, као и већина земаља Источне и Југоисточне Европе, била у предтранзиционој фази демографског развоја. Почетком девете деценије у Србији је отпочела прва фаза демографске транзиције, коју је карактерисало опадање стопа смртности. Стопе наталитета и даље су биле високе, а њихово благо опадање приметно је тек на измаку 19. века. Такви трендови демографског развоја доприносили су одржању младе старосне структуре становништва Србије.

Сматра се да млада старосна структура неповољно утиче на привредну структуру и развој, пошто терет издржавања великог броја становника недораслих за рад пада на сразмерно мали број одраслих, за рад способних становника. Економски ресурси за подизање младих генерација у таквим

¹ Размере смртности жена и мушкараца у Србији биле су током 70-их и 80-их година 19. века на нивоу европског просека: на 100 умрлих жена долазило је у просеку 107 умрлих мушкараца. Видети: Б. Јовановић, *Попис људства у Кнежевини Србији 1874*, Београд 1881, 35; „Статистика рођења, венчања и умирања у Краљевини Србији од 1880. до 1887. године”, *Државни Србије* XVII, 1893, XLIV–XLV. Први подаци о расподели смртности према полу и узрасту којима располажемо су из 1893. године. У сеоским срединама, морталитет мушкараца био је већи до петнаесте године живота (65% мушког морталитета дешавало се у овом узрасту, наспрам 60% женског). У фертилном периоду (узраст 16–45) распрострањеност женског морталитета била је већа од мушког (21,5%, наспрам 17,0%); и по завршетку фертилног периода смртност жена била је већа од смртности мушкараца, али у мањим размерама. У градским срединама у узрасту преко 20 година смртности су били изложени у знатно већој мери мушкарци него жене. Видети: *Статистички годишњак Србије* I, 1895, 77.

демографским условима су ограничени, што се негативно одражава на њихово стасавање, а велики број младог и мали број одраслог становништва неповољно се одражава и на међугенерациски процес преношења материјалних и нематеријалних добара.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

AGE STRUCTURE OF SERBIAN POPULATION IN THE 19TH CENTURY

by

ALEKSANDRA VULETIĆ, Ph.D.
The Institute of History, Belgrade, Serbia

SUMMARY: This paper analyzes the age structure of the population in Serbia in the 19th century, based on the data from the censuses carried out in 1854 and 1890. The analysis showed that Serbia in the 19th century had a large share of young population and proportionally smaller share of the adult and old population. These demographic characteristics ranked it among the countries with *demographically progressive* population. The young age structure was primarily the result of high fertility rates. High mortality rates contributed to a smaller share of the adult and old population. Until the beginning of the 1880s, Serbia, like most countries in the Eastern and Southeastern Europe, was in pre-transitional stage of demographic development, characterized by high birth and mortality rates. At the beginning of the 1880s, in Serbia began the first phase of demographic transition marked by declining mortality rates. Birth rates were still high, and their slight decrease occurred at the end of the 19th century. Such trends of demographic development contributed to the maintenance of the young age structure of the Serbian population.

The age structure of the population was not identical in urban and in rural areas. Adult, working age population was much more represented in cities and there were proportionally lesser population under 15 years of age than in villages. These differences were largely the result of intensive migration to urban areas, since most of the urban immigrants were able-bodied adult men. Given that the vast majority of the population in Serbia lived in rural areas, the age structure of rural population significantly influenced the configuration of age structure of the whole country.

KEYWORDS: population, demography, age structure, Serbia, 19th century

АЛЕКСАНДАР РАКОЊАЦ, мср
Београд, Србија

ИСХРАНА СТАНОВНИКА ЈУГОСЛАВИЈЕ У ПЕРИОДУ ОБНОВЕ ЗЕМЉЕ (1945–1947)

САЖЕТАК: У раду се приказује на који начин и у којим количинама су расподељиване намирнице становништву Југославије у првим послератним годинама, када је због несташице хране спроведена строга рационализација. Општи оквир рада представља анализа политике нових југословенских власти којом су решавале један од најакутнијих послератних социјалних проблема земље – снабдевање становништва неопходним намирницама.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: исхрана, становништво, Југославија, Европа, калорије, потрошачке карте, рационисање, снабдевање

Крај Другог светског рата на европском континенту није значио и окончање свих невоља за оне који су имали срећу да га преживе. Најважнији проблем у првим послератним данима, који је у свим земљама које су претрпеле рат и окупацију морао хитно и неодложно бити решаван, било је снабдевање становништва и у складу с тим обезбеђење егзистенцијалног минимума хране. Сенка глади надвијала се првих послератних година над Европом готово свакодневно, а у одређеним временским интервалима ситуација је у тој мери била драматична да је становник који би изгубио бон за исхрану преживљавао праву трауму. У целој Европи храна је била строго ограничена, а у многим државама следовања су била мања него за време рата. Током 1946. године процењено је да сто милиона становника Европе дневно уноси само 1.500 калорија, а у појединим моментима чак и мање. Овај дневни унос калорија су у нормалним околностима уносили искључиво они који су били на дијети, а сада су га добијала деца у развоју, труднице и радници на тешким пословима, који су пре рата имали дневна следовања од преко 3.000 калорија. Најтежа ситуација била је у окупираној Немачкој и СССР-у, где су дневни оброци у појединим периодима падали и испод 1.000 калорија дневно. Стање исхране у Југославији било је само за нијансу боље него у ове две државе.¹

¹ Валтер Лакер, *Историја Европе 1945–1992*, Београд 1999, 23–33.

Средином маја завршене су последње ратне операције које је Југословенска армија водила против окупатора.² Мир који је наступио није значао крај мукама грађана Југославије. Криза исхране се нарочито осећала у градовима, јер је снабдевање намирницама било прекинато и требало је успоставити механизме дистрибуције. С тим у вези, проблеми с којима су се нове власти суочиле били су вишеструки. Транспортни капацитети нису били довољни да покрију све потребе превоза робе, пољопривредна производња је у ратним условима значајно опала, велики људски губици посебно су погодили сеоско становништво, што је изазвало недостатак радне снаге на пољопривредним пословима. Последица оваквог стања био је пад производње хране, што је отворило једно од основних социјалних питања, а оно се односило на егзистенцију градског становништва. Ситуација није била нимало повољнија у селима, посебно у пасивним крајевима Југославије – југозападна Србија, Црна Гора, Херцеговина, Босна, Далмација, Лика, Кордун и Банија, где су се током рата готово свакодневно водиле ратне операције. У таквој ситуацији, донета је одлука да држава под своју контролу стави питање расподеле хране.³

Тешка ситуација у погледу исхране у земљи која је претила да склизне на ивицу глади, натерала је државне руководиоце да оснују институцију која би се бавила проблемима снабдевања. Тако је дошло до оснивања Изванредне управе за снабдевање, а сам назив „изванредна” говори о тешкоћама с којима се Југославија суочавала тих дана. Први задатак који је Изванредна управа за снабдевање обавила била је израда плана расподеле хране. Том приликом Управа је морала да води рачуна о укупним залихама хране у земљи, а у складу с тим да изради категорије потрошача према тежини послова које је градско становништво свакодневно обављало. Резултат њене делатности било је доношење одредби према којима је утврђен обим недељног obroка за установљене категорије потрошача. Становништво је рангирано према тежини посла и подељено у три категорије. У прву су ушли радници на тешким, а у другу они на лаким пословима. Под трећу категорију су потпали сви остали потрошачи, међу којима су били деца, труднице и болесници. Расподела хране је обављена тако да су радници на тежим пословима добијали највеће количине хране, док су они на физички мање захтевним пословима добијали 25% мање од њих; онима који су улазили у последњу категорију следовало је 50% мање од прве категорије. Последњој категорији дозвољен је и максимални додаток прописаним недељним оброцима. Опште узевши, у градовима је једна особа просечно конзумирала разних намирница у висини око 25 кг хране месечно, а поред прописане тежине било је могуће додатно набавити највише до 10% преко утврђене вредности, али по врло високим ценама. Крајем октобра 1945. године, снабдевање градског становништва није било редовно за све прописане намирнице. Према предвиђеном плану, редовно је снабдевано једино хлебом, док осталим на-

² Ljubodrag Dimić, *Jugoslavija i hladni rat, Ogledi o spoljnoj politici Josipa Broza Tita (1944–1974)*, Beograd 2014, 53.

³ Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије (ДАМСПРС), Политичка архива (ПА) – 1945, ф. 26, Немачка, д. 6363, *Подаци о снабдевању у Југославији (25. новембар 1945. године)*.

мирницама није покрило потребе предвиђене планом. Предвиђене количине ових, строго рационисаних количина животних намирница почеле су да се смањују крајем године због ситуације у земљи. Једина животна намирница, поред хлеба, која је редовно расподељивана био је шећер и то 150 грама месечно за основну категорију потрошача, са додацима од 400 грама за лаке, односно 500 грама за раднике на тешким пословима и по 500 грама за децу до три године и труднице.⁴

Табела 1. Недељни оброк рационисаних намирница по особи у Југославији⁵

Недељни оброк рационисаних намирница по особи									
Категорија потрошача	Недељни оброк у грамима							шећер	
	хлеб	месо	вариво	тесте- нине	маст, уље	со	сир		
I	5,600	400	800	250	188	125	750	према расположивим количинама	
II	4,200	300	600	188	137	125	375		
III	2,800	200	400	125	87	125	125		
Максимални додатак недељним оброцима III категорији потрошача									
Категорија потрошача	Додатак недељним оброцима у грамима								
	свеже млеко	конз. млеко		пири- нач	сир	чај	тесте- нине	маст, уље	какао, чоколада
деца до 3 године	2,1 l	0,7 l	0,35 l	700	—	75	—	—	25
деца 3–7 година	2,1 l	0,7 l	0,35 l	125	—	—	125	—	25
труднице	2,1 l	0,7 l	0,35 l	—	350	75	125	87	—
болесници, дијеталци	2,1 l	0,7 l	0,35 l	700	—	75	—	—	25

Из прорачуна које је Изванредна управа за снабдевање извршила до 1. јула 1945. године, дошло се до податка да је домаћа производња намирница могла дати око 2.300 калорија дневно по глави становника, плус 350 калорија које су добијане из иностранства. Пре рата, на једног потрошача ишло је око 3.160 калорија, а Југославија је не само подмиривала сопствене потребе у најважнијим намирницама него је извозила знатне количине цереалија, меса и масноћа. Горњи прорачун је био само просек стварног стања, а степен расположивих намирница и сходно томе дневни унос калорија варирали су од подручја до подручја. Производња хране у планинским крајевима је због неповољних климатских и педолошких услова и пре рата била недовољна да задовољи основне потребе локалног становништва. Иако се највећи део становника ових подручја бавио пољопривредом, није могао да произведе довољне количине хране, тако да је постојала потреба за додатним снабдевањем, нарочито у зимским месецима. Средином 1945. процењено је да 50% ста-

⁴ Исто.

⁵ Табела је направљена према подацима из: ДАМСПРС, ПА – 1945, ф. 26, Немачка, д. 6363.

новника живи у подручјима која нису произвођила довољну количину хране. Порушене комуникације и недостатак транспортних средстава повећали су тешкоће у вези са превозом хране из плодних у оскудне крајеве. Стога, и када је снабдевање храном појединих подручја земље нормализовано, у другим крајевима владале су велике несташнице и глад. Због велике разлике у снабдевености појединих делова земље, статистика просечне потрошње хране није прецизно одражавала стање у свим њеним крајевима.⁶

Табела 2. Прорачун калоријских вредности намирница недељног obroка рационисаних намирница по особи у Југославији⁷

(Количина дате хране (грама)(K) / 100 грама) X нутритивна вредност намирнице (N) ↔ $(\frac{K}{100g}) * N$									
Недељни оброк рационисаних намирница по особи									
Категорија потрошача	Недељни оброк изражен у калоријама								
	хлеб	месо	вари- во	тесте- нине	маст, уље	со	сир	шећер	
I	13.104	1.000	1.440	932	1.692	0	1.575	према расположивим количинама	
II	9.828	750	1.080	701	1.233	0	1.207		
III	6.552	500	720	466	783	0	262		
Максимални додатак недељним оброцима III категорији потрошача									
Категорија потрошача	Додатак недељним оброцима изражен у калоријама (kCal)								
	свеже млеко	конз. млеко		пири- нач	сир	чај	тесте- нине	маст, уље	какао, чоколада
деца до 3 године	1.365	3.430	1.262	910	—	0,75	—	—	130
деца 3–7 година	1.365	3.430	1.262	—	—		466	—	130
бремените жене	1.365	3.430	1.262	—	455	0,75	466	783	—
болесници, дијеталци	1.365	3.430	1.262	910	—	0,75	—	—	130
I категорија радника: следовало им је намирница укупне калоријске вредности 2.892 (kCal)									
II категорија радника: следовало им је намирница укупне калоријске вредности 2.171 (kCal)									
деца до 3 године: следовало им је намирница укупне калоријске вредности 2.411 (kCal)									
деца 3–7 година: следовало им је намирница укупне калоријске вредности 2.298 (kCal)									
бремените жене: следовало им је намирница укупне калоријске вредности 2.506 (kCal)									
болесници и дијеталци: следовало им је намирница укупне калоријске вредности 2.361 (kCal)									

⁶ АЈ, Министарство трговине и снабдевања ФНРЈ (МТСФНРЈ), 163–1, *Иззледи исхране и пољопривреде у Југославији, од 1. јула 1945. године до 30. јуна 1946. године*.

⁷ Прорачун рађен према подацима из: ДАМСПРС, ПА – 1945, ф. 26, Немачка, д. 6363, а на основу калоријских вредности хране из: Архив Југославије (АЈ), Централа индустријских корпорација Краљевине Југославије (76), 76–51–83/84, *Подаци Централног хигијенског завода, Оброк људске хране за време рата*; (<http://www.dijeta.net/tablice/tablice.htm> (10. 3. 2016).

У саставу исхране прорачуни су показивали да су 80% калорија из домаћих производа давале цереалије, а 75% цереалија чинио је кукуруз. Таква храна, чак и у ванредним приликама које су владале, била је недовољна, нарочито за слабо исхрањена лица. Једноличан састав намирница из домаћих залиха јасно се читава из расположивих хранљивих састојака. Дневна просечна расположивост протеина била је прорачуната на 68 грама по становнику, а мање од 10 грама од тог дела представљали су животињски протеини, за разлику од стања пре рата када се уносило 19 грама. Дневна потрошња масноћа опала је са 40 на само 34 грама по глави становника, што је било врло мало чак и за балканске стандарде.⁸

Брига око редовне исхране становништва била је саставни део државне политике свих европских земаља.⁹ Обезбедити минимум дневног уноса од 2.000 калорија био је током 1945. године прави подвиг у целој Европи.¹⁰ Радници на тешким пословима према прописаним количинама из таблице требало је да уносе 2.892 калорије дневно, док је онима на лакшим прописана количина од 2.171 калорије дневно. Из табеле се може закључити да се држава посебно старала да деца, трудницама и болесницима, који су били посебно осетљиве категорије становништва, обезбеди већу количину хране, па је требало да деца до три године уносе дневно 2.411 калорија, деца од три до седам година старости 2.298, трудницама је следовало 2.506 а болесницима 2.361 калорија. Југославија се на све начине трудила да својим грађанима обезбеди следовање хране прописано планом о рационасању исхране, али као и многе европске државе у томе није успевала, јер је – попут њих – махом била ослоњена на испоруке Администрације за помоћ и обнову Уједињених Нација (UNRRA)¹¹.

⁸ АЈ, МТСФНРЈ, 163–1, *Изједли исхране и њољойривреде у Југославији, од 1. јула 1945. године до 30. јуна 1946. године*.

⁹ Начин на који се спроводило снабдевање становништва у Југославији практиковано је у свим земаљама Европе које су учествовале у рату, па чак и у онима попут Швајцарске и Шведске које су током сукоба остале неутралне. Потрошачке карте и рационасана потрошња подељена по категоријама уведена је у целој Европи, али је свака од држава имала неку своју особеност. Неке земље су могле својим грађанима да приуште обилније снабдевање, док су друге често оскудевале у основним животним намирницама. Велика Британија и Чехословачка су спадале у ред земаља чији грађани су могли да у своју свакодневну исхрану понекад уврсте артикле попут јаја, сланине или чоколаде, док су за разлику од њих земље попут подељене Немачке или СССР-а у одређеним периодима биле онемогућене да свом становништву приуште чак и векну хлеба дневно (АЈ, МТСФНРЈ, 163–23, *Приказ снабдевања животињним намирницама у Француској (1946. година)*; ДАМСПРС, ПА – 1945, ф. 26, Немачка, д. 7651, *Извештај МИП-у о ситању исхране у Берлину (27. децембра 1945. године)*; АЈ, МТСФНРЈ, 163–23, *Ministry of food, General ration book 1945–1946*. АЈ, НАТ, 112–4–4, *Прислушна служба, Весити иностраних агенција и дојисника VIII (1. август 1946. године)*; Toni Džat, *Koliba sećanja*, Београд 2011, 23–24; АЈ, МТСФНРЈ, 163–23, *Капшегоризација њојрошчача и висина следовања у Чехословачкој републици (мај 1946. године)*; АЈ, МТСФНРЈ, 163–23, *Следовање рационасаних намирница ситановништва Грчке (20. мај 1946. године)*; АЈ, МТСФНРЈ, 163–23, *Систем и организација службе рационарања у СССР-у*; АЈ, НАТ, 112–4–4, *Ројтеров приказ тивредне и социјалне ситуације у СССР-у, Весити иностраних агенција и дојисника III (4. август 1946. године)*; Стево Жигон, *Жигон: хроника*, Београд 1998, 27).

¹⁰ ДАМСПРС, ПА – 1945, ф. 26, Немачка, д. 3022, *Немачка шитамја у енглеској окупационој зони – од 19. маја до 13. јула 1945. године (28. јула 1945. године)*.

¹¹ United Nations Relief and Rehabilitation Administration (UNRRA) – Администрација за помоћ и обнову Уједињених нација.

Једини сигуран састојак исхране у то време био је хлеб, који је представљао окосницу дневног obroka. Разноврсна исхрана прописана недељним планом следовања у првим послератним месецима углавном није могла да се оствари, а оброци су били махом једнолични и сводили се на обилно конзумирање хлеба и других јела од житарица (качамак), као и одређених количина осталих прописаних намирница у зависности да ли су у том моменту биле доступне у магацинима. Нередовно снабдевање потрошача утицало је на знатно мањи унос калорија од прописаних, а многе од наведених категорија становништва у стварности су уносиле мање од 2.000 калорија дневно. Када се уз то узме минималан неопходан број калорија и хранљивих састојака који је сходно тежини посла требало да унесе одређене категорије потрошача, Југославија је била далеко испод предратних општеприхваћених норми, што је утицало на перманентно смањивање телесне масе становника градова и села у пасивним крајевима. С приближавањем краја године проблеми око исхране постајали су све већи.¹²

Стање исхране у Југославији се почетком 1946. године погоршало. Држава је тада успела да анализира комплетну ситуацију на терену и да направи прве процене основних потреба. Ситуација је била критична, јер је становништво било на ивици глади. Број становника који није имао властите залихе хране и које је држава морала да снабдева житом и брашном износио је осам и по милиона. Од тог броја, пет милиона били су становници села у пасивним и пострадалим крајевима, који су примали по глави 450 грама житарица дневно. Осталих три и по милиона становника чинили су становници градова и вароши, који се нису бавили пољопривредном производњом, а у зависности од категорије и тежине посла примали су оброке од 300 до 400 грама брашна дневно. Укупна месечна потреба земље износила је 67.000 тона за становништво пасивних крајева и 52.500 тона за градско становништво.¹³

Укупне потребе земље у износу од 120.000 тона месечно покриване су 66% путем помоћи од UNRRA-е и увозом из иностранства, док је 34% покривано откупом државе од сељака. Међутим, помоћ UNRRA-е којом се обезбеђивао велики део жита била је нередовна и испоруке су често касиле, мимо предвиђеног плана.¹⁴ Укупне испоруке намирница које су стизале из иностранства, због светске несташнице млека, меса и масти, састојале су се у енергетском смислу од 80% брашна, осталих биљних производа и махуњача.¹⁵

Држава је била принуђена да потребе становништва великим делом покрива из сопствених претходно ускладиштених резерви, које нису биле довољне и брзо су се топиле. Да би се све становништво прехранило или, боље речено, спасло од глади и страдања, пооштрен је већ постојећи систем строге штедње и рационисане расподеле намирница. Домаћа производња масноћа (масти и уља) била је у диспаритету са потребама становништва.

¹² ДАМСПРС, ПА – 1945, ф. 26, Немачка, д. 6363, *Подаци о снабдевању у Југославији* (25. новембар 1945. године).

¹³ ДАМСПРС, ПА – 1946, ф. 44, Југославија, д. 13538, *Стање исхране у Југославији* (8. април 1946. године).

¹⁴ Исто.

¹⁵ АЈ, МТСФНРЈ, 163 –1, *Изгледы исхране и пољопривреде у Југославији, од 1. јула 1945. године до 30. јуна 1946. године.*

Држава је, да би обезбедила ову другу важну компоненту исхране, била принуђена да ради подмирења најосновнијих потреба целокупног становништва до краја 1946. године увезе 62.500 тона масти и 33.000 тона уља. У том тренутку, прописана месечна потрошња масноћа од 350 до 750 грама по глави становника, због недовољних количина, није редовно подмиривана. Исто тако, држава до тада није била у стању да задовољи најосновније потребе потрошача у осталим артиклима исхране, као што су варива, шећер и остале намирнице. Просечан физиолошки калоријски минимум од 3.200 калорија, рачунат за лакши физички рад, а та је категорија успела у то време да подмирује са свега 40% од прописане вредности. Другим речима, дневни унос калорија износио је око 1.200 калорија.¹⁶

Резерве хране у свету су на измаку зиме постајале све мање, посебно у земљама које су биле главни снабдевачи храном UNRRA-е. Председник југословенске владе Јосип Броз Тито био је почетком фебруара 1946. године обавештен о предстојећем смањењу испорука хране и саветовано му је да се потрошња максимално редуцира, како не би дошло до исцрпљивања свих резерви пре него што се ситуација у свету поправи.¹⁷

¹⁶ ДАМСПРС, ПА – 1946, ф. 44, Југославија, д. 13538, *Ситње исхране у Југославији* (8. април 1946. године).

¹⁷ АЈ, Канцеларија маршала Југославије (КМЈ), 836/1–4–а/22, *Телеграм и писмо Херберта Лемана маршалу Јосипу Броз Титу којим обавештава о тежкој ситуацији насталој поводом смањења резерви хране у свету и неопходности смањења потрошње са одговором маршала Тита* (20. мај 1946. године). Генерал Љубо Ђурић, шеф Титовог кабинета, детаљно бележи шта је са Титом свакодневно јео. Доручак, за разлику од ручка и вечере, служен је сваком посебно у кабинету у коме је радио, а од јела које су добијали Љ. Ђурић наводи кајмак, бутер, сир, млеко, белу кафу, чај или, уместо овог комплета, кајгану или ровита јаја, односно „шта наручим”. Ђурић је као један од најближих Титових сарадника ручао заједно са њим, а друштво им је често правио Митар Бакић, генерални секретар Владе ДФЈ/ФНРЈ. Приликом једног заједничког ручка, сећао се Ђурић, Тито је слушао Бакићево излагање о новостима у влади, док је он за то време разгледао све на столу и том приликом истакао следећи ред сервирања јела: „Одбио сам чашицу ракије, коју је конобар насуо, а прихватио се, помало, предјела које је било разноврсно: бели сир, жути сир, грудвице бутера, гомилице кајмака, наресци шунке и пршута. После тога је стигла масна супа. Ја насух мало, тек да пробам, јер нисам научио на ону масноћу која се жутила поврх ње. Тито и Митар почеше да ме саветују да једем више јер се у овој кући много ради и никад се не леже пре 24 часа. Тада донесоше шницле и уз њих салату. Тито ми нали чашу белог вина, које се звало силванац. На крају донеше исечену тарту. Поједох једно парче, па од свега што сам јео осећао сам се пресит. Они узеше и друго парче. Нудише и мене, али ја не узех”. После ручка следио је кратак починак и потом кратка шетња око Белог двора, а залазак сунца наговештавао је ништа мање обилну вечеру. За вечеру је служено већ поменуто предјело са додатком црних маслина, а потом су следили кувани шкембићи, компот и кафа. Снабдевање Белог двора намирницама одвијало се убирањем плодова са државних имања, а генерал Ђурић на прво место издваја оно које се налазило у околини Вршца, са кога је стизао највећи број намирница (Ljubodrag Đurić, *Sećanja na ljude i događaje*, Beograd 1989, 263–270). Претерана неумереност у исхрани појединих југословенских властодржаца у односу на носиоце власти других европских држава уочава се и у епизоди која се одиграла приликом присуства Едварда Кардеља на заседању министара спољних послова великих сила у Лондону. Као шефа делегације Кардеља су потом позвали на свечани ручак у Бакингемску палату, после којег је причао: „Замисли, енглески краљ нам је на позлаћеним тањирима сервирао ону страшну енглеску војну пакштету *spam*. Види како је скроман, иако иза њега стоји читава Британска империја. А пре неколико недеља, када је нас посетила британска парламентарна делегација, сервирали су вечеру до десет јела” (Jože Pirjevec, *Tito i drugovi*, I, Beograd 2014, 302).

У пролеће 1946. године криза исхране у Југославији достигла је врхунац. Проблеми са откупом жита из претходне године претворили су се у политичко питање број један. Велика суша која је у лето 1945. погодила Југославију и целу Јужну Европу довела је до знатног пада приноса. Прорачун приноса који су нове власти направиле почетком септембра 1945. био је за водеће културе мањи и до 50% од предрадног. У Југославији се надало да ће се половина потреба добити од помоћи из иностранства и увозом. Ратни фактор и велики губитак радно способног становништва и теглеће стоке неопходне за обраду усева, утицали су на половична очекивања државе у сектору ратарске производње. Последице суше из лета 1945. и резултати жетве почели су да се показују тек пролећа наредне године.¹⁸

Активности државе на привредном пољу, започете јануара 1946. године, биле су усмерене на форсирану обнову саобраћаја, индустрије, рударства и грађевинарства. Стога су ионако ограничена материјална средства планирана годишњим буџетом за 1946. годину, ишла на штету осталих грана привреде.¹⁹ Држава је озаконењем обавезног откупа жита спречила могућност да сељаци вишкове, у крајевима земље где их је било, продају на слободном тржишту, а имала је и искључиво „право прече куповине”. Међутим, проблем није био у томе него у политици коју је применила приликом откупа. Суочена са мањком средстава у државној каси, држава је прибегла административном формирању цена, које су биле фиксирани на доста нижем нивоу од реалног. Тако постављене наишле су на масовни отпор сељака који су поседовали вишкове жита, јер нису хтели да га продају испод цене. КПЈ, суочена са реалним проблемом недовољних средстава одвојених за пољопривреду, почела је да користи репресивне мере како би од сељака прикупила све вишкове жита. Ситуација је постала драматична када су уследила хапшења, затварања и разни други облици принудних мера примењивани према сељацима у житородним крајевима, међу којима су многи због лоше жетве имали једва жита и за сопствене потребе. Партијско руководство се није мирило са стањем на селу, али није хтело ни да скрати амбициозни једногодишњи план обнове земље, те су привредна питања детаљно претресана током заседања Политбироа ЦК КПЈ одржаних априла 1946. године. Министар индустрије Андрија Хебранг и министар финансија Сретен Жујовић тада су се успротивили генералној линији Партије у вези са спровођењем репресивних мера приликом принудног откупа на селу. Али, како су били у мањини, морали су да прихвате став већине у Политбироу. Њихово инсистирање на укидању такве политике према сељаштву произлазило је из мишљења да ће то довести до пада пољопривредне производње и губитка поверења села у Партију. Ипак, премда су интензитет и мере спровођења принудног откупа делимично ублажени крајем пролећа, од њега се и даље није одустајало.²⁰

¹⁸ АЈ, МТСФНРЈ, 163–1, *Извјештај о исхрани и пољопривреди у Југославији, од 1. јула 1945. године до 30. јуна 1946. године.*

¹⁹ АЈ, КМЈ, 836/III–1/9, *Преглед уједношених сума за обнову и изградњу по привредним гранама у јулу 1946. године.*

²⁰ *Zapiski sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945–7. jul 1948)*, pr. Branko Petranović, Beograd 1995, 140–161.

Очекивања да ће се стање исхране становништва до краја године променити набоље била су везана за већи прилив помоћи од UNRRA-е, која је почела да пристиже у већем обиму током маја. Ништа мање наде нису полагане ни у успех домаће жетве. Долазак лета, међутим, срушио је све наде југословенског државног и партијског врха. Сушни дани са почетка лета 1946. године убрзо су се претворили у катастрофалну сушу, која је трајала готово целог лета и по интензитету била много јача него она из претходне године. Ипак, с обзиром на то да су сетвене површине биле многоструко веће него претходне године, очекивано је да ће укупни обим приноса бити већи него 1945. Ситуацију је донекле олакшавало и то што је приликом сетве број засејаних култура био далеко разноврснији, јер је у пољопривреди порастао број радника, вучне стоке и механизације, пре свега захваљујући колонизацији становништва из пасивних крајева у питоме војвођанске и славонске равнице и помоћи у механизацији која је стизала из иностранства.²¹

Суочено са искуством од претходне године и далеко боље организовано, Министарство трговине је израдило детаљан план снабдевања становништва намирницама, које су биле сврстане у три категорије. Предмети људске исхране дистрибуирани су према следећим режимима: 1. Планска расподела и потрошња, 2. Специјално контингентирање и 3. Слободна продаја. Предмети људске исхране под планском расподелом и потрошњом делили су се по систему рационисања и контингентирања. Рационализовање се примењивало на предмете који су били дефицитарни, а којима је требало задовољити основне потребе исхране становништва. Приликом њихове дистрибуције постојале су контрола и евиденција, од произвођача (увозника) па све до потрошача. Предмети су дељени уз посебне услове који су омогућавали контролу и продаваца и потрошача (посебна одобрења, потрошачке карте, спискови, нормe следовања итд.). Планско контингентирање се проводило за оне предмете чија дефицитарност није била много изражена, али чији фондови нису допуштали да се напусти бар делимична контрола. Друга категорија, специјални режим контингентирања, прописивао се за оне артикле који нису спадали под планску расподелу и потрошњу у одређеној федералној јединици. Држава је у датој републици откупљивала суфицитарне производе и у виду контингентирања покривала мањкове тих производа у републикама где их није било у довољним количинама. Последња категорија, режим слободне продаје, примењивао се за артикле за које је важио слободан промет од произвођача до потрошача, без било каквог учешћа дистрибутивних органа.²²

Предмети људске исхране који су стављени под планску расподелу и потрошњу били су пшеница, раж, јечам, кукуруз, пиринач, све врсте брашна, тестенине, масноће, месо (осим коњског), шећер, со и алева паприка. Снабдевање рационисаним животним намирницама градског становништва и радничких насеља обављало се путем потрошачких карата или такозованих „тачкица”.²³

²¹ ДАМСПРС, ПА – 1946, ф. 44, Југославија, д. 13538, *Методe ђромеџа и дисџрибуџиe ђредмеџа људске и сџочне исхране у Јуџославиџи (14. новембар 1946. ѓодине).*

²² Исто.

²³ Исто.

Свака од раније поменутих категорија потрошача у градовима добијала је посебну потрошачку исправу, коју је издавао народни одбор (НО) места у коме је потрошач живео. Потрошачка исправа или карта била је лични документ, а изгледала је слично као путна исправа, с тим што је на њеним корицама стајала посебна ознака на основу које су трговац, задруга или било која друга установа која је издавала робу знали којој категорији потрошач припада; поред тога, велики број потрошачких карата на корицама је имао пун назив категорије потрошача. Унутар потрошачке карте (књижице) налазиле су се „тачкице”, којима је потрошач плаћао намирнице. Потрошачке карте за исхрану битно су се разликовале од осталих потрошачких карти, јер је исхрана била свакодневна потреба, па су сходно томе изглед, број и начин коришћења „тачкица” (купон) били другачији од осталих типова карата. Прехрамбене карте су се издавале свака три месеца и за сваки месец је било онолико „тачкица” колико је било дана у месецу. Свака од „тачкица” у потрошачкој књижици имала је убележен тачан датум када је једино могла бити реализована. Начин на који је систем свакодневно функционисао, почињао је и завршавао се на месту надлежном за снабдевање. Потрошач би дошао код трговца, показао своју књижицу и сачекао да му трговац донесе дневно следовање намирница. Трговац би по обављеном послу маказама исекао купон, којим је потом правдао издату робу, а потрошач је добијао своју књижицу назад. Уколико одређене намирнице из прописаног дневног следовања није било у залихама, трговац није секао ту „тачкицу”. Овакав поступак понављао се сваког дана.²⁴

Уз основне прехрамбене карте, које су свакој од категорија омогућавале да дође до прописаних намирница, постојале су и допунске потрошачке карте за посебне категорије становништва као што су деца, труднице и болесници. Осим ова два типа, постојала је потрошачка књижица за домаћинство, на коју су се издавале потрошачке потребне целом домаћинству. Лице које би изгубило сопствену потрошачку карту није могло добити дупликат; после пријаве нестанка књижице надлежном НО, који ју је путем штампе оглашавао неважећом, сносило је све трошкове њеног поништења. У случају промене места боравка, корисник карте је био дужан да обавести локални НО, који би потом корисника уклањао из списка и слао допис НО места у које се потрошач преселио. Потрошачке карте су у то време биле најважнија исправа, јер је њихов губитак значио и губитак дневног следовања хране.²⁵ Почетком јула 1946. уведена је посебна потрошачка карта за ударнике, која је обезбеђивала додатне количине намирница, а била је резервисана искључиво за мали круг радника који су се као најбољи у свом послу истакли током такмичарских кампања за повећања производње.²⁶

Приближавањем краја лета 1946. године стање исхране се знатно поправило, што је било последица значајно веће производње животних намирница, увоза великих количина робе од UNRRA-е, а поред тога и стварања

²⁴ АЈ, МТСФНРЈ, 163–22, *Обезбеђено снабдевање, потрошачке карте – обрасци и зорци (1946. година)*.

²⁵ Исто.

²⁶ 20 Октобар, 5. јул 1946. године.

добре евиденције о стању и потребама појединих крајева, те је храна почела да се додељује према реалнијим потребама. На добре резултате у снабдевању становништва утицало је и побољшање саобраћајних прилика. Оно што је карактерисало другу половину 1946. јесте стабилизација снабдевања хлебом. Целокупно становништво било је редовно снабдевано хлебом, а поред хлеба још само сољу и шећером, док је снабдевање масноћама и месом обављано редовније него раније, у складу са стањем залиха и према првенству потреба, тако да су неке категорије потрошача често остајале без следовања у масноћама и меду.²⁷

Масноћа није било довољно у државним робним резервама да би се снабдевало целокупно становништво. Држава је првенствено снабдевала војску, раднике, намештенике, социјалне и здравствене установе, велике градове и индустријске центре, па тек онда остало становништво у мањим местима. Често се дешавало да становници мањих градова због ограничених залиха нередовно добијају масноће. Јер, иза државних приоритета крила се жеља КПЈ да обезбеди несметан рад индустрије и рударства, али и схватање да се већим привредним и војним центрима мора поклонити посебна пажња ради превенције потенцијалних социјалних немира. Било је и других неправилности, највише приликом расподеле коју су обављала републичка министарства трговине и снабдевања. Шаблонски рад је уносио највише проблема, будући да се дешавало да једнаку количину масноће добију градови у активном као и пасивном крају земље. Осијек и Сплит посебно су се издвајали у примени такве праксе. Обиласком терена од стране комисија посебно формираних у ту сврху, ова пракса је прекинута, па су расположиве количине масноћа и меса почеле да се деле према стварним потребама дотичног краја.²⁸

Количине масноћа благо су се повећавале током 1946. године, те је држава средином лета добила могућност да редовно снабдева све потрошаче минималним порцијама масти. Повећање масноћа у недељним следовањима наступило је услед дозревања већег броја свиња које су биле у тову, али – како су свиње товљене у циклусима, ово је повећање било пролазног значаја. Исто тако, повећане су и количине меса, како свежег тако и сухомеснате робе и то као последица већег дозревања стоке за клање. На то је утицала и велика понуда крупне стоке која је настала на тржишту, јер је сена због катастрофалне суше било мало, због чега су сељаци, забринуте за прехрану стоке, почели да је продају испод цене, упркос чињеници да је сточни фонд тешко пострадао током рата. Отуда појава већих количина меса у снабдевању није била одраз напретка него реалног стања у југословенском сточарству.²⁹

Снабдевање нерационисаним артиклима било је прилично неједнако. Док је у НР Србији постојало „обиље” млечних производа, јаја, живине, воћа и поврћа, дотле се у свим овим артиклима или у неким од њих оскудевало у Далмацији, Босни, Словенији, Истри, Црној Гори, Херцеговини, Косову и Македонији. Снабдевање овим артиклима зависило је од иницијативе и

²⁷ АЈ, МТСФНРЈ, 163 – 23, *Крајњак њрежлед сїања исхране у ФНРЈ (2. август 1946. године)*.

²⁸ Исто.

²⁹ Исто.

предузимљивости потрошачких задруга и државних трговачких предузећа, што је представљало крупан проблем, јер су државна трговачка предузећа била у процесу консолидације.³⁰

Исхрана становништва разликовала се од републике до републике, а и унутар републичких граница било је области које су имале боље или лошије услове. Парадокс су били такви да су поједини, традиционално сиромашни делови земље као што је Далмација, који су пре рата због перманентне глади имали масован одлив становништва у иностранство, после рата – благодарећи помоћи која је стизала од UNRRA-е и малим капацитетима складишта у далматинским лукама, уживали у вишеструко обилнијим оброцима, с обзиром на то да је кварљива роба која је пристизала дељена становништву, да се због немогућности складиштења не би покварила.³¹

Насупрот далматинског примера, крајем 1946. и почетком 1947. године у индустријским и рударским басенима Словеније опажао се „неки замор радништва”, који се изражавао у „незадовољству, у гунђању и најзад у паду производње”. Руководства словеначких предузећа су уочила проблем смаatraјући да је „рђава исхрана” главни кривац за незадовољство међу радницима. Готово сва предузећа су се жалила на оскудицу у масноћама. У многим крајевима Словеније, како у насељима тако и у индустријским и рударским центрима, потрошачи су добијали само половину ионако малих следовања у масноћама, а у неким местима снабдевања масноћама није ни било. Рудари из рудника у Забуковици нису их примили чак два месеца. Друго горуће питање представљало је снабдевање кромпиром, који је био најважнији састојак исхране. Тешко је било и са шећером, јер су следовања од 250 грама месечно била недовољна. Расподела рационисане хране је углавном каснила и по месец дана, а због честих кашњења у испорукама дешавало се да у неким крајевима Словеније радници и по неколико дана нису добијали хлеб.³²

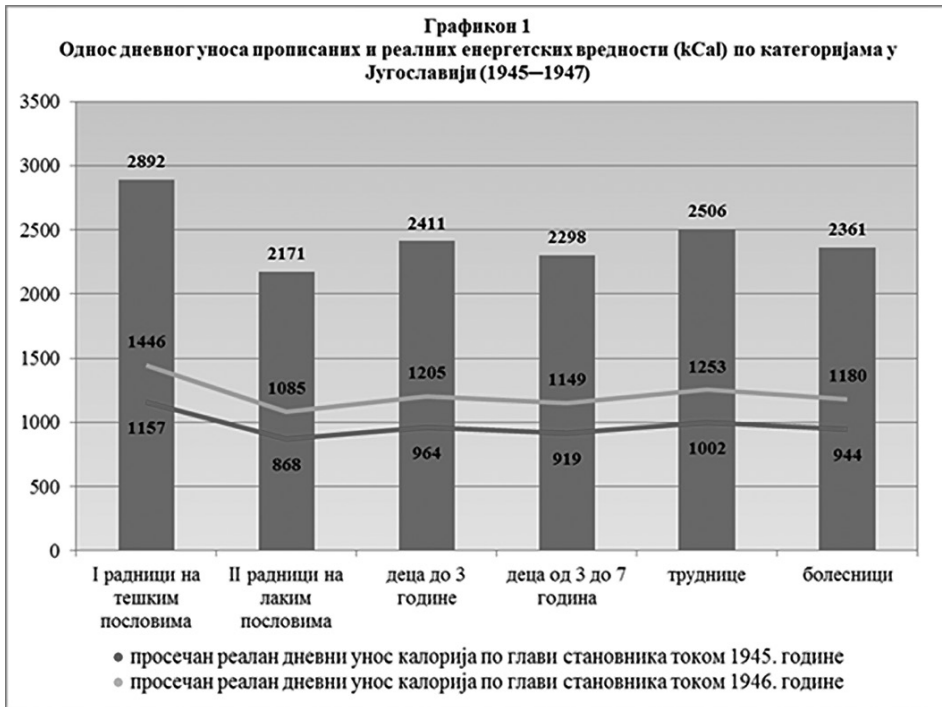
Велико незадовољство проузроковало је и то што се рационисана храна није делила једнакомерно у свим крајевима. Ово се нарочито односило на брашно. Становништво у Гуштању, на пример, током децембра 1946. године добијало је искључиво бело брашно, док други белог брашна уопште нису добили или су га добијали у мањим количинама. Становници неких делова Словеније жалили су се и на цене појединих рационисаних артикала, који су се повремено због вишкова у магацинима могли купити за новац. Пример је конзервирана риба, која се у Љубљани продавала за 22 динара по комаду, док је у Трбовљу коштала 30–38 динара. Цена грашка износила је у Љубљани 7,5 динара за килограм, а у Трбовљу девет динара по килограму. Исто тако, велико незадовољство међу радницима изазвала је неравномерна деоба допунских следовања по принципу тежине посла, јер се утврђене норме нису поштовале. Овакво стање довело је до миграције словеначких радника у суседну Хрватску, где је исхрана радника била добрим делом боља него у индустријски најразвијенијој југословенској републици.³³

³⁰ Исто.

³¹ АЈ, МИФНРЈ, 17–104–105, *Опдање ђроизводње у индустрији и рударству Словеније због недовољне исхране радника (1947. година).*

³² Исто.

³³ Исто.

У јесен 1946. вишечлане екипе ЦК КПЈ обилазиле су ратом највише опустошене крајеве централне Босне и Херцеговине. Са два члана комисије, једним из Сарајева и другим из Македоније, пуковник Мирко Тепавац обрео се у једном селу у широј околини Мостара. „Цело је село”, казује М. Тепавац, „било на окупу у препуној рушевној просторији, ваљда некадашње сеоске школе. На окупу су у ствари, само жене различите доби и нешто стараца. Заказани разговор са ‘важним друговима’ из Централног комитета односиће се на животне прилике и неприлике послератне пустоши и немаштине... Ређају се љутити приговори на небригу и оскудицу. Нема грађе за обнову кућа, нема довољно хране, нема шећера ни соли, нема чак ни гаса! ‘Били смо добри док смо вас хранили и због вас страдавали, а сада’...”³⁴ Ипак, регионална

³⁴ Mirko Tepavac, *Moj drugi svetski rat i mir, O ratu posle rata – autobiografski zapisi*, Zagreb 2012, 161–193. Готово непробродиве тешкоће око исхране становништва са којима се суочавала велика већина становника Југославије у периоду обнове земље, нису се одражавале на узак круг нових политичких руководилаца. У прилог томе говоре списи многих истакнутих функционера који су настајали у потоњем времену. Владимир Дедијер истиче да је освајање власти, које је текло упоредо са завршним операцијама за ослобођење, произвело велике промене у свим сферама друштва. „Слуге револуције”, наглашава В. Дедијер, „убрзо су се претвориле у њене господаре”, а партизанска револуционарна етика – посебне моралне врлине које су према Дедијеровом мишљењу красиле партизанске борце – ослобођењем Југославије доживела је потпуну ерозију. Многи бивши борци заузели су функције у државним институцијама, а велика моћ коју су стекли доласком на положаје произвела је могућност да добију привилегије, које су многи обилато користили. То се посебно односило

подвојеност унутар других држава у погледу цена у том периоду била је у осталим земљама континенталног дела Европе, изузимајући Чехословачку, чак и лошија него у Југославији. Разлог томе треба тражити у деловању Министарства финансија ФНРЈ, које је после успешне валутне реформе водило дисциплиновану монетарну политику; токови новца били су строго каналисани и нису у већим количинама емитовани на тржиште, јер је плата радника и чиновника у тада већ 70% подржављеној привреди исплаћивана већином кроз потрошачке карте за храну и „тачкице“ за остале животне потрепштине. Држава је на тај начин контролисала инфлацију, а ограничена понуда новца, административни начин формирања цена и пораст производње држали су цене током 1946. године углавном стабилним, мада су највећим делом благо флукутирале од среза до среза због несташица највећим делом проузрокованих нередовним транспортом намирница.³⁵

Циклуси доброг и лошег снабдевања били су опште место послератне свакодневице не само у Југославији него и у целој Европи. Могућности снабдевања смењивале су се попут „плиме и осеке“, с тим што су „осеке“ наступале много чешће. Чести редови пред продавницама иза чијих прозора су се крили празни рафови били су уобичајен приказ у градовима. Рационисање хране је доживело минималне измене у односу на претходни период, а почетком 1947. спроведена је нова категоризација. Овог пута категорија радника је додатно рашчлањена на три уместо пређашње две категорије. Радници су тада сврстани под „Р-1“, „Р-2“ и „Р-3“ категорију, а у оквиру сваке од радничких категорија потрошача уведене су и поткатегије, па су тако створене специјалне поткатегије „Р-1 А“ и „Р-1 Б“ у које су улазили рудари и шумски радници. Радници сврстани у категорију „Р-1“ су према новим нормама расподеле следовања намирница добијали дневно 650 грама хлеба, а месечно један кг шећера и 750 грама масноћа. Повремено су у продавнице стизале и друге рационисане намирнице – кромпир, пасуљ, грашак и слично – о чему је дневна штампа на време обавештавала грађане, који су сваког јутра после тих објава у масама опседали продавнице. Ове „масовне јурњаве“ да се што пре стигне до свих прописаних рационисаних намирница, међу којима су многе недостајале, биле су умногоме узроковане чињеницом да су намирнице из слободне продаје које су пре рата чиниле артикле свакодневне исхране, после рата биле вишеструко скупље на локалним пијацама на којима су сељаци излагали своје производе.³⁶

на питање снабдевања и исхране која су нове власти одвајала од остатка народа (Vladimir Dedijer, *Veliki buntovnik Milovan Đilas, Prilozi za biografiju*, Beograd 1991, 285–296). Светозар Вукмановић Темпо, сећајући се послератног времена, потврђује да се један део руководећих људи користио привилегијама у систему снабдевања. Руководећи људи Партије и државе су у првим годинама после заузимања власти имали специјално право да се снабдевају из такозваног дипломатског магацина (Svetozar Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče, Memoari*, II, Beograd 1971, 38; Милан Вучинић, *Шта после свега каже Темпо*, Нови Сад 1997, 92). Владо Дапчевић потврђује Темпова сведочења о снабдевању из дипломатског магацина као специјалној привилегији политичке врхушке, наводећи да су животни услови припаднике те групације због специјалног снабдевања били такви да су их издвајали изнад највећег дела становника Југославије (Slavko Ćuruvija, *IBEOVAC. Ja, Vlado Dapčević*, Beograd 1990, 92–116).

³⁵ АЈ, Новинска агенција „ТАНЈУГ“ (НАТ), 112–4–4, *Анђло-америчке земље, Весели иносјетраних агенција и дописника III (2. август 1946. године)*.

³⁶ Milan Bajec i grupa autora, *Jugoslavija 1941–1981*, Rijeka 1981, 118–120.

Једну од новина које је држава увела по совјетском узору, а путем које је намеравала да донекле олакша исхрану радника, представљале су радничке мензе у којима је за запослене био обезбеђен бар скроман ручак.³⁷ У Београду, на пример, као једном од највећих индустријских центара Југославије, било је средином 1946. године 78 радничких мензи у којима се хранило 17.386 претплатника. О томе какав значај су имале радничке мензе за исхрану радника сведочи податак из средине године, по коме је један претплатник, захваљујући оброку у мензи, дневно уносио 2.950 калорија. Управе многих фабрика, рудника и других предузећа довијале су се на разне начине како би обезбедиле својим запосленим додатне количине намирница, а један од општеприхваћених било је оснивање повртних башти и обора у кругу предузећа, на којима су радници у слободно време узгајали стоку и култивисали повртарске културе. Све што би произвели завршавало би у њиховим тањирима, због чега је овај вид исхране био вишеструко јевтинији, а судећи према броју корисника све учесталији и популарнији од других.³⁸

Злоупотребе, као што су фалсификаторска делатност и трговина потрошачким картама, иако строго кажњаване, биле су уобичајена појава.³⁹ Државни органи су се ревносно обрачунавали са „црноберзијанцима” и „шпекулантима”, будући да су у ове нелегалне делатности биле укључене све категорије становништва без изузетка. Почетком марта 1947. године, радници су због трговине радничким картама прве категорије, које су куповали по 200, а продавали по 470 динара, кажњавани затвором у трајању од три месеца. Трговином потрошачким картама бавиле су се чак и домаћице, које су новцем прибављеним од продаје куповале текстил и остале потрепштине за домаћинство. Примери недозвољене трговине потрошачким картама били су бројни, а на страницама дневне штампе редовно су објављивана имена оних који су чинили ове прекршаје.⁴⁰

Почетком 1947. та је делатност посебно интензивирана, јер је кампања откупа жита после жетве из 1946. године потпуно подбацила. На пад приноса пшенице и кукуруза утицај није имала искључиво катастрофална суша, већ и промењена структура засада пољопривредних култура. Планом сетве за 1946. смањене су површини засејане житом за 21% у односу на 1939. годину, док је на некадашњим житницама почело култивисање индустријског биља, сточне хране и повртарских култура. Држава је овом изменом плодорада хтела да смањи зависност од увоза индустријских сировина. Војводина, „југословенски Кубан”, житница Југославије, доживела је у том погледу највеће структуралне трансформације у области аграра. У овом периоду пролазила је кроз тежак период репресије због спровођења обавезног откупа житарица.⁴¹ Ситуација је додатно погоршана смањеним приливом жита од

³⁷ Исто.

³⁸ 20 Октобар, 19. јул 1946. године.

³⁹ АЈ, МТСФНРЈ, 163–22, *Обезбеђено снабдевање, њиховошачке карте – образци и узорци* (1946. година).

⁴⁰ Борба, 6. март 1947. године.

⁴¹ Јелена Попов, *Драма на војвођанском селу (1945–1952), Обавезни откуп пољопривредних производа*, Нови Сад 2002, 23–36.

UNRRA-e,⁴² а уласком у последњу фазу њене делатности у Европи, пролећа 1947. године, Југославија је све мање могла да се ослони на овај извор снабдевања храном. Криза исхране становништва током марта 1947. године била је толика да је присилила владу да упути последњи апел UNRRA-и за наставак снабдевања житом. Одговор њених званичника био је негативан, па се држава нашла у деликатној ситуацији која је упућивала на једина два могућа извора снабдевања: домаће могућности и увоз.⁴³ Приближавањем почетка Првог петогодишњег плана увоз је, међутим, био неизvestан, а домаће могућности биле су више него ограничене.⁴⁴

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

NATIONAL DIET IN YUGOSLAVIA DURING THE PERIOD OF RECONSTRUCTION (1945–1947)

by

ALEKSANDAR RAKONJAC, MS
Belgrade, Serbia

SUMMARY: The destruction of Yugoslav economy and huge human losses in the World War II had far-reaching consequences for the entire Yugoslav society. Through the first days of peace, the new Yugoslav authorities were faced with one of the major existential questions, the issue of nutrition, which was like a “sword of Damocles” hanging over the heads of the Yugoslav state and party authorities. Difficult situation in the country and in the world caused that the state itself take the control over the mechanisms of food supply for the population, according to the principles of austerity and rationing. To this end was formed the Extraordinary Administration for Supply, which was responsible for the implementation of the food distribution according to clearly defined categories of consumers. Consumers, who numbered around 8.5 million, were divided into several categories, and the main criterion by which consumers were divided was the heaviness of the work that the citizens of Yugoslavia performed daily. Residents who received their supplies this way, and that was the absolute majority of the population, exercised their right to food by using the consumer cards or the so-called *tačkice* (coupons). During the period of reconstruction (1945–1947), the state completely controlled the supply and administratively controlled its flow. The situation in this period was not the same across the country, but it differed from region to region. Although the state precisely determined minimum daily intake of food that differed between classes, during this period the citizens had not been able to fully realize it. According to estimates based on data collected by the commissions in the field, it can be concluded that during 1945 consumers took an average of only 40% of the determined quotas, while in 1946, the average ranged around 50%.

⁴² UNRRA је од јесени 1946. године почела да смањује испоруке жита за Европу, а да повећава испоруке стоке (AJ, HAT, 112–4–4, *UNRRA смањује испоруке жита за Европу али повећава неке друге испоруке стоке* (6. август 1946. године)).

⁴³ AJ, KMJ, 836/I–4–a/32, *Пројекатно писмо Министарства иностраних послова Кабинету маршала Југославије којим доставља забелешку о разговору Владимира Велебића са Михаилом Сергејчиком у вези са југословенским захтевом упућеним UNRRA-и за доделу помоћи у живљу* (30. и 31. март 1947. године).

⁴⁴ Branko Petranović, Sava Dautović, *Jugoslavija, velike sile i balkanske zemlje 1945–1948: iskustvo „narodne demokratije” kao partijske države*, Podgorica 1994, 152–153.

In other words, residents, taken as a whole, daily consumed about 1,000 calories on average. The main characteristic of diet in this period is that it was rather monotonous. Type of food such as bread and polenta, or in special moments a treat such as a slice of bread greased with animal fat and seasoned with cayenne pepper, essentially marked the daily menu of the majority of Yugoslav population.

KEYWORDS: nutrition, population, Yugoslavia, Europe, calories, consumer cards, rationing, supply

Проф. др ЈОВАН МАКСИМОВИЋ, Нови Сад, Србија
Проф. др ДАРКО Б. ЈЕЛИЋ, Ириг, Србија
ВЕРА НОВКОВИЋ, Ириг, Србија
БРАНИСЛАВ ЈОВИЧИЋ, Ириг, Србија

О ЈЕВАНЂЕЉИМА У ИРИГУ У ВРЕМЕ КУГЕ 1795/96. ГОДИНЕ

САЖЕТАК: Од свих епидемијских болести које су снашле људски род најпогубније су биле епидемије куге. Срем је вековима био изложен епидемијама различитих заразних болести, посебно куге и великих богиња, које су најчешће с југа, из Турске, стизале у Европу. Последња епидемија куге у низу у Срему у 18. веку, који се у историји медицине назива Веком куге, била је Сремска или Иришка куга. У време куге у Иригу су постојале три православне цркве. Било је шест свештеника, а од куге су умрла тројица свештеника. Кроз читаво време трајања епидемије, у њеном жаришту, у Иригу, провео је тадашњи парох Вазнесењске цркве, а у време епидемије и капелан у Кужној болници, Стефан Везилић. Поред осталих богослужбених књига, у време епидемије куге, у Иригу су постојала три јеванђеља, која су на богослужењима у иришким црквама читана с молбом упућеном Господу да заустави даље ширење заразе и да поштеди становнике страшног помора. Зато се називају „Кужним јеванђељима”. Поред тога што на њиховим страницама постоје драгоцене рукописна сведочанства очевидаца и учесника у тим судбоносним догађајима, дешавања кроз која су прошле ове Свете књиге заслужују да буду записана.

Једна од две веће Свете књиге штампана је у Москви јануара месеца 1784. године, у време владавине руске царице Катарине II Велике. Ово Свето јеванђеље исте је године Светониколајевској цркви у Иригу послао на дар Мојсеј Јовановић Шакабента, тада мајор Царске руске војске, син Андрије Јовановића Шакабенте. Андрија је био протопрезвитер Светониколајевске цркве у Иригу. Он је био брат патријарха Арсенија IV Шакабенте, који је са делом народа 1737. године дошао у ове крајеве с Косова, у другој Великој сеоби Срба.

Друго „Кужно јеванђеље” штампано је у Москви 1760. године, у време владавине руске царице Јелисавете Петровне. Поред своје духовне и библиографске вредности, ово јеванђеље значајно је по томе што је на једној од празних

страница, о дешавањима током епидемије куге опширнији запис оставио Стефан Везилић.

Захваљујући садашњем пароху Светониколајевске и Светотеодоровске цркве Дарку Јелићу, приликом сређивања старих богослужбених књига пронађено је и треће „Кужно јеванђеље”. Оно такође садржи драгоцене записе проте Стефана Везилића о трагедији која је задесила Ириг и околину крајем 18. века.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Ириг, Срем, куга, Стеван Везилић, „Кужна јеванђеља”

УВОД

Од свих епидемијских болести које су снашле људски род најпогубније су биле епидемије куге. Њихов стравичан учинак оставио је горке успомене код многих народа. Где год би се куга појавила остављала би за собом пустош и смрт. Многи градови под њеним налетима потпуно су изумрли. Смртност је каткад била толико велика да су лешеве лежали посвуда унаоколо, пошто није било довољно људи да их покопа. Куга је усмртила и тројицу римских царева: Хостилијана 251, Клаудија Готског 270. и, према неким изворима Марка Аурелија Антонина 180. године.

С обзиром на свој специфичан географски положај, налазећи се на ветрометини између Истока и Запада, Срем је вековима био изложен епидемијама различитих заразних болести, посебно куге и великих богиња, које су најчешће с југа, из Турске, стизале у Европу. Преносиоци тих болести били су војници из аустро-турских ратова, који су се током XVIII века водили на овим просторима. Од Карловачког мира па до краја XVIII века Војводином је прохујало неколико погубних епидемија куге које су однеле на хиљаде људских живота. О страхотама које су за собом оставиле, као и о тужним и несрећним људским судбинама до којих су довеле, задржало се до данас тек нешто мало података и сасвим ретки споменици материјалне културе који нас подсећају на ова страшна времена, како их је потресно кроз наслов своје књиге о куги назвао, М. Панић Сурепа *Кад су живи завидели мртвима*.

Највише је писано о Сремској или, како се још назива, Иришкој куги, јер је била последња у низу кужних епидемија у Срему, па су и сећања на њу била још свежа. Поред споменуте књиге М. Панић Сурепа, стручну монографију о Иришкој куги написао је, и 1801. год објавио, др Франц фон Шрауд (1761–1806), професор Медицинског факултета у Пешти, који је руководио екипом за сузбијање ове епидемије. У поводу стогодишњице Иришке куге књигу је 1898. године објавио др Радивој Симоновић, наш познати лекар и историчар медицине (1858–1950), а поводом двестогодишњице Научно друштво за историју здравствене културе Војводине организовало је 1996. године Симпозијум, објавило *Зборник радова* и превод књиге професора Шрауда с немачког на српски језик.

Имајући све ово у виду, прикупљени су подаци о епидемијама куге у Војводини, посебно у Срему, те је у Српској читаоници у Иригу одржано предавање 2011. године. Проширијући текст новим истраживањима, те обогаћујући га илустрацијама, настала је књига у издању Српске читаонице у Иригу која је објављена четири године касније (2015). Књижица је посвећена 220. годишњици епидемије Иришке куге, с циљем да се не заборави најстра-

вичнији помор становника планинског („винског”) дела Срема, те да се ода дужна пошта њиховим сенима, као и да се данашње генерације упознају са значајем „Кипова”, споменика крај пута Рума–Ириг. А ти споменици су, не тако давно, пре само 220 година, подигнути у знак захвалности Господу што је услишио молитве Румљана и становника других места у Срему и спречио да се та страшна пошаст даље прошири.

Разлог за писање овог приказа, који је настао убрзо по објављивању књиге *Срем у време куге*, је прича о три тзв. „Кужна јеванђеља”, светим богослужбеним књигама које су у тим страшним временима коришћене у литургијама у иришким црквама, над којима су се болесни и умирући исповедали и причешћивали, а здрави упућивали своје молитве Господу да их поштели те страшне пошасте.

Пре излагања приче о јеванђељима, а да би се читалац упутио у то тешко време када су људи у овим светим књигама видели свој једини спас, у најкраћим цртама, у уводном делу овог рада, биће приказане страхоте у Иригу и околним местима у време епидемије куге 1795/96. године.

Пре куге Ириг је имао 4.813 становника и био је један од најнапреднијих градова у Сремској жупанији. У своме *Опису Краљевине Славоније и Војводства Срема* (објављен у Лајпцигу 1777. године на немачком језику) краљевски владин саветник Фридрих Вилхелм Таубе (Friedrich Wilhelm von Taube) назива Ириг највећим местом у Срему. Од куге је у месту оболело 3.389, а умрло чак 2.549 житеља, а само 840 особа прележало кугу. Од тада се Ириг више никада није опоравио, па су га убрзо престигла нека друга места у Сремској жупанији.

Осим Ирига епидемија је захватила и околна села и варошице: Јазак, Нерадин, Крушедол, Ривицу, Гргетег, Шатринце, Бешеново, Велике Радинце, Сремске Карловце и Каменицу, а проширила се чак до седишта Жупаније, до Вуковара. Трајала је осам месеци а трагичан биланс у Сремској жупанији био је 3.435 преминулих од укупно 12.485 житеља колико је живело у местима захваћеним епидемијом или нешто више од једне четвртине житеља Жупаније (27,5%).

Да се болест не би даље ширила Бечка влада предузела је најстрожије заштитне мере. Стражама су била затворена сва заражена места и блокирано читаво подручје захваћено епидемијом. Прве страже биле су пред сваком окуженом кућом, друге око самог места, а треће су се налазиле на граници сваког атара. Око Ирига, Јаска и Каменице ископани су широки ровови, а као четврта брана успостављен је кордон, који је затворио сва окужена села, скоро целу Жупанију. Нарочито јаке војне страже постојале су на граници Румског атара, где су била подигнута и вешала за оне који би покушали да пребегну у незаражену зону.

Да се епидемија не би проширила и на Бачку, 4. октобра 1795. постављен је одбрамбени кордон дуж обале Дунава. Штаб одбране налазио се у данашњој Бачкој Паланци. Био је најстрожије забрањен прелаз из Срема и у Срем, као и преношење било каквих предмета и намирница. Дуж кордона, на сваких 600 метара, подигнути су чардаци, а наоружане патроле од седам стражара даноноћно су стражариле на обали Дунава. Све ове строге мере заштите учиниле су да куга овог пута није прешла из Срема у Бачку.

У заражено подручје било је упућено више професора Пештанског медицинског факултета, других лекара и нижег здравственог особља. Акцијом

је руководио познати професор епидемиологије, поменути Франц фон Шрауд (Franz von Schraud). Оболели су били смештани у „Кужне болнице”, које су биле лоциране изван места, њихове куће су се морале кречити, чистити, а најчешће рушити. Умрли су морали бити сахрањивани на „Кужним гробљима” која су се налазила такође изван насеља.

Значајног удела у борби против епидемије куге и у њеном заустављању имао је тадашњи физикус (главни лекар) Сремске жупаније, др Андрија Будаи (Andreas Buday, 1759–1830). Будаи је у Иригу, у самом жаришту епидемије провео годину дана, од самог почетка епидемије. Све време, у циљу превентивне личне заштите, свакодневно се комплетно третирао сирћем. Његов рад и залагање умногоме су допринели сузбијању епидемије, а његова запажања и извештаје с терена у великој мери користио је професор Шрауд за писање своје монографије о Сремској куги.

Несекбан пример хуманости и храбрости исказали су и ранари. Док је лекарима било забрањено да дотичу болеснике, ранари су са њима долазили у непосредан додир. Они су обрађивали оболеле, вршили инцизију њихових бубона, пуштали им крв и пружали све остале потребне интервенције, које би одредио лекар.

Све време трајања епидемије и у њеном жаришту, у Иригу, провео је тадашњи парох Вазнесењске цркве и капелан у Кужној болници – Стефан Везилић (?–Ириг, 1822).

Куга је у Иригу престала да хара 10. фебруара (23. по старом календару) 1796. године, на дан празновања Светог великомученика Харалампија. Због тога Ирижани прослављају тај дан у знак „захвалности Господу што је услишио њихове молбе и ослободио их страшне морије која је харала готово читаву годину и однела на хиљаде живота”. У знак „захвалности Богу” Ирижани су направили капелу на „корошу” Светотеодоровске цркве, посвећену Светом Харалампију. У Житију Светог Харалампија оца Јустина Поповића записана је молитва Светог Харалампија коју је изговорио пред своју мученичку смрт. Светитељ је кроз молитву Господу изнео свој благослов онима који га буду поштовали: *„Господе, ако је Теби њо вољи, молим Те, дај славу имену Свом, да на месту где буду сахрањене мошћии моје, и спомен се мој буде ипразновао, не буде глади, њомора, неѡгода, неѡ да буде мир, и здравље ѡтелима и сѡсење душама, и избиле ѡщенице и вина, и расѡлођење сѡоке на ѡѡтребу ѡудима. Господе, Ти знаш да су ѡуди месо и крв; ѡѡросѡии им жреке, и ѡѡдај им избиле ѡлодова земаљских, да се ѡрема ѡѡтреби нахрањују и наслађују у ѡѡудовима својим, ѡпрослављајући Тебе Бога своѡ, дародавца свих блаѡа. Роса ѡѡѡ долази од Тебе нека им буде исцељење! О Господе Боже мој, излиј блаѡодаѡи Твоју на све!”* Под тај благослов ставили су се Ирижани, направивши капелу и прослављајући Светог свештеномученика Харалампија.

Становници Ирига су се у варош вратили тек средином јула 1796, јер је требало потпуно очистити град, срушити или спалити још 402 куће, очистити и спалити робу, а расуте лешеве који су заостали покупити и сахранити на „Кужном гробљу.”^{1,2}

¹ Ј. Максимовић (2015): *Срем у време куѡе*, Ириг: Српска читаоница у Иригу.

² Р. Симоновић (1995): *Куѡа у Срему 1795–1796*, Ириг: Српска читаоница у Иригу (ре-принт издање), стр. 86.

У својој књизи *Куџа у Срему 1795–1796*. др Радивој Симоновић записао је: „20. августа 1796., на дан Св. Стевана, краља угарског, беше у Иригу велика свечаност. Страже око Ирига бежу распуштене, те је из околине силан народ нагрнуо. Свечана литија изиђе до Кипова на румској граници и дочека краљевског комесара са пратњом. Пошто га поздрави архимандрит Авакумовић, сви дођу са литијом у Ириг. Затим се у православној цркви одржи свечано благодарење, а краљевски комесар објави народу да је куга у целом Срему престала.” На месту где су у време епидемије биле постављене страже, тј. на граници Румског округа, житељи Руме су, у знак захвалности Богу што се куга није проширила и на њихов град, са леве и десне стране пута Рума – Ириг подигли споменике познате под називом Кипови³.

ИРИШКЕ ЦРКВЕ

У време куге у Иригу су постојале три православне цркве – храмови посвећени Светом Николи, Светом Теодору Тирону и Успењу Пресвете Богородице – познатији као – Николајевска, Теодоровска и Успенска црква.

У једном од првих обилазака Епархије сремске 1732/33. године спомиње се да Ириг има две цркве, од којих је старија мала, доња, посвећена Светом Теодору Тирону. Сазидана је у другој деценији 18. века од черпића, преосталог материјала некадашње турске џамије, а осветио ју је 1718. године митрополит Вићентије Поповић. Ова првобитна мала Теодоровска црква служила је до 1780. године, када је на истом месту подигнута нова, знатно већа црква од тврдог материјала.^{4,5} Због каснијих опсежних обнова и пресликавања, тек после детаљне анализе стручњака, првобитно осликавање иконостаса приписано је сликару Јакову Орфелину. После прве обнове од стране сликара Јована Клајића 1864. године, који је том приликом израдио и зидне слике у храму, све је потпуно пресликао 1908. године неукли сликар Милисав Марковић, те досликао две сцене из живота Светог Саве на северном зиду храма.⁶ Убрзо после епидемије куге изграђена је на хору Теодоровске цркве капела посвећена Светом Харалампију. Иконе на скромном иконостасу ове капеле рад су сликара Јована Пантелића из Руме.⁷

За другу, Николајевску цркву, у споменутом попису наводи се да је „изграђена 1732. године, да је велика, новоподигнута од камена, са торњем, да је слична хоповском храму и да је још недовршена”. У једном каснијем попису наведено је да је „освећена 1743. године од стране епископа нишког,

³ Ј. Максимовић (2015): *Срем у време куџе*, Ириг: Српска читаоница у Иригу; Р. Симоновић (1995): *Куџа у Срему 1795–1796*, Ириг: Српска читаоница у Иригу, 86.

⁴ О. Микић (1996): „Цркве у Иригу у доба куге”, *Симпозијум „200-годишњица сремске-иришке куџе”*: зборник радова, Нови Сад: Научно друштво за историју здравствене културе Војводине, 102–106.

⁵ М. Косовац /ур./ (1910): *Српска православна митрополија карловачка: њо њодацима од 1905*, Сремски Карловци: Саборски одбор.

⁶ О. Микић, *наведено дело*; М. Лесек (1978): „Иконостас цркве Св. Теодора Тирона у Иригу”, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине*, Нови Сад: Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе АПВ, 8–9: 245–247.

⁷ О. Микић: *наведено дело*.

потоњег темишварског Георгија Поповића”. Иконостас је осликао познати новосадски сликар Василије Остојић, уз сарадњу Јована Поповића. Године 1827. иконостас је обновио сликар Георгије Бакаловић, а 1884. очистио и освежио га је сликар Димитрије Песниковић.⁸

Ирижани су 1756. године тражили одобрење од Жупаније за градњу треће цркве, али је њихова молба била одбијена, па је митрополит Павле Ненадовић упутио молбу царици Марији Терезији, уз образложење да су постојеће две иришке цркве недовољне за велики број верника, из чак 600 православних домова и да се нареди Жупанији да не прави сметње за подизање треће цркве у Иригу. Царица је 1757. године одобрила градњу цркве која је већ 1760. била завршена, а 1761. ју је осветио митрополит Павле Ненадовић. Иконостас Успенске цркве не представља јединствену стилску целину. Иконе у горњим зонама сликане су у седмој деценији 18. века, док су престоне иконе и Богородичин трон датиране годином 1871. и приписују се мајстору српског барока, сликару Теодору Крачуноу. Накнадне обнове иконостаса извели су сликари Јован Клајић 1863. и Коча Ванђеловић од 1930. до 1932. године.⁹

ИРИШКИ СВЕШТЕНИЦИ

Из рукописног летописа под називом *Помяникъ живыхъ кѣишторцовъ и ѿприложниковъ храма Сѣаго ѿца Николая въ Ириѣѣ*, који је 1879. године започео да води протопрезвитер тога храма Василије Николајевић, сазнаје се да је у Иригу у време куге било шест свештеника: у свакој цркви по двојица. Тројица свештеника умрла су од куге и сахрањени су на Кајиновцу, једном од два иришка „Кужна гробља”. Били су то: Симеон Марић, парох Светониколајевске цркве (†11. септембра 1795), Исак Поповић, парох Светотеодоровске цркве (†24. септембра 1795) и Тимотије Добросављевић, парох Светоуспенске цркве (†21. октобра 1795).¹⁰

Стефан Везилић пре куге био је парох при Светоуспенској цркви. У време куге је, као најсмелији, био капелан у „Кужној болници”, где је исповедао болеснике и причешћивао их дрвеном кашиком привезаном на дрвени штап дугачак четири корака. По наредби Конзисторије штап и кашика су после причешћивања морали бити спаљени. Он је на корицама једног јеванђеља забележио да су у Иригу постојала два освећена „Кужна гробља”: *Водрузи се Кресѣ у дољном ѡробљу Кужном, ѿј. у Баѣинци 20. јануар 1796. и ѿтому ѡробљу Завей Преображеније Госѡдње, а друѣи Кресѣ водрузи се на Каѣиновцу у Кужном ѡробљу 17. фебр. 1796. и ѿтому ѡробљу Завей Св. Теодор Тирон. Обадва Крсѣа водружена долеодѣисаним.*¹¹

Своје записе о страхотама помора у Иригу у време куге оставио је Стефан Везилић и на маргинама и празним страницама два Света јеванђеља.

⁸ О. Микић, *наведено дело*; О. Милановић Јовић (1969): „Иконостас Николајевске цркве у Иригу”, *Зборник за ликовне уметности*, 5: 159–171, Нови Сад: Матица српска.

⁹ О. Микић, *наведено дело*; М. Лесек (1971): Прилог проучавању Теодора Крачуна, *Богословје*, 1–2 (XV), 109–111.

¹⁰ *Помяникъ живыхъ кѣишторцовъ...* (1879).

¹¹ Р. Симоновић (1995): *неведено дело*, 73; *Помяникъ живыхъ кѣишторцовъ...*, 17.

После куге, у јесен 1796. године он је постао парох Светониколајевске цркве, где је служио све до смрти 9. маја 1822. године. Сахрањен је на Варошком гробљу у Иригу.¹²

ЈЕВАНЂЕЉА У ИРИГУ У ВРЕМЕ КУГЕ

Поред осталих богослужбених књига, у време епидемије куге, у Иригу су постојала три јеванђеља, која су на богослужењима у иришким црквама читана с молбом упућеном Господу да заустави даље ширење заразе и да поштеди становнике страшног помора. Зато се називају „Кужна јеванђеља”. Поред тога што на њиховим страницама постоје драгоцене рукописна сведочанства очевидаца и учесника у тим судбоносним догађајима, дешавања кроз која су прошле ове Свете књиге заслужују да буду записана.

Од три књиге две су већих димензија и са раскошним повезом, док је трећа знатно мања и скромнијег спољашњег изгледа.

Једна од две веће Свете књиге је у великој мери оштећена. Недостају јој читаве предње корице. Као што се види на првој страни, штампана је у Москви јануара 1784. године, у време владавине руске царице Катарине II Велике. Кроз доње маргине прве двадесет две странице протеже се једноредни руком писани запис о томе како је 13. јула 1785. године ово Свето јеванђеље Светониколајевској цркви у Иригу послао на дар *Мојсеј Јовановић од Шакабенић*, тада мајор царске руске војске. Јеванђеље је било раскошно оковано позлаћеним сребром, али је до Ирига доспело без тих украса. Даље се у запису каже да је Мојсеј Јовановић послао јеванђеље по „неком” Земунцу Петру Стефановићу, из царског руског града Москве у своје „отечество” – Краљевску област Срем, у варош Ириг, Светониколајевској цркви, храму у којем је крштен, као и за спомен својих родитеља Андрије и Дафине и брата Стефана, некадашњег протопрезвитера иришког, који почивају у порти храма према олтару. У запису, који се наставља на претходни, али није писан истом руком, још се наводи да је тек 1825. године тадашњи парох при Светониколајевској цркви Павле Кошутинић, делом о црквеном трошку, а делом од прилога „неких” побожних православних душа, јеванђеље наново дао да се окује филигранским сребром.^{13,14} По свему судећи тај други део записа може се приписати пароху Павлу Кошутинићу. Нажалост, и тај обновљени оков ове Свете књиге касније је поново оштећен, када су му истргнуте предње корице. Мојсеј Јовановић био је син Андрије Јовановића Шакабенте. Према запису у читуљи проте Василија Николајевића, Андрија је био протопрезвитер Светониколајевске цркве у Иригу. Он је био брат патријарха Арсенија IV Шакабенте, с којим је повео народ 1737. године из Пећи и дошао у ове крајеве. Не зна се када је прота Андрија умро, јер су црквени протоколи уведени тек 1764. године. Његов син Стефан Јовановић Шакабента, Мојсејев брат, наследио је очеву парохију и 1766. године постао прота. Служио је све до 1780. и те године, 5. марта, је умро. Сахрањен је у гробници својих родитеља према

¹² *Исїо*, 18.

¹³ *Помяникъ живыхъ ктиторовъ...*, 38–39.

¹⁴ *Свяїое Евангеліе*, штампано у Москви 1784. године.

олтару Светониколајевске цркве.¹⁵ Када и где је Мојсеј Јовановић умро не зна се – по свој прилици у Русији. Премда се у овом јеванђељу не помиње епидемија куге у Иригу, оно је у време епидемије било у Иригу и коришћено је у богослужењу у време куге, па због тога и ово јеванђеље носи назив „Кужно јеванђеље”.

Друго „Кужно јеванђеље” посебно је драгоценост као сведочанство о страховима које су се у време епидемије куге у Срему 1795/96. године дешавале. Штампано је у Москви 1760. године, у време владавине руске царице Јелисавете Петровне. Првобитни кожни повез ове Свете књиге, са сребрним оковом и обојеним медаљоном Господа Исуса Христа из емајла, у потпуности је сачуван. Поред своје духовне и библиографске вредности, ово јеванђеље значајно је по томе што је парох вароши Ирига и капелан у Кужној болници Стефан Везилић на једној од празних страница оставио опширнији запис о дешавањима током епидемије куге. Везилић је све време трајања заразе провео у самом њеном средишту – Иригу. Везилић је при дну суседне стране исте књиге оставио још један краћи запис. На маргинама се налазе и два записа иришких пароха из каснијег периода. Један од њих потиче из 1896. године, када је обележена стогодишњица завршетка епидемије куге, а други о стопедесетогодишњици, 1946. године.¹⁶

Захваљујући садашњем пароху Светониколајевске и Светотеодоровске цркве Дарку Јелићу, приликом сређивања старих богослужбених књига пронађено је и треће „Кужно јеванђеље”. Оно се не помиње у књизи Ј. Максимовића *Срем у време куге*, пошто је пронађено када је књига већ била у штампи. Јеванђеље је знатно мањих димензија и скромније опремљено, али и оно садржи драгоцене записе проте Стефана Везилића о трагедији која је задесила Ириг и околину тих кобних година на крају 18. века. Још већа вредност ове Свете књиге је у њеној необичној судбини и која ју је пратила, о чему сведоче записи на њеним маргинама и празним страницама. Штампана је у Москви 1738. године, у време владавине руске царице Ане Ивановне. Корице су пресвучене кожом на којој се виде трагови дуготрајне употребе. Ово јеванђеље првобитно се налазило у иришкој Светоуспенској цркви, али јој се за време епидемије куге изгубио траг и кроз дуги низ година се за њу није знало. Не помиње је ни Радивој Симоновић у својој књизи *Куга у Срему*, која је штампана у Панчеву 1898. године поводом стогодишњице Иришке куге. Међутим, Божјим промислом вођени, верујући људи су је након 142 године пронашли и на свечани начин вратили у Ириг, њено првобитно боравиште. У руком писаном запису проте Стефана Везилића, јединог свештеника у Иригу који је оставио писмена сведочанства из тог времена, на једној од првих слободних страница ове Свете књиге укратко су описане страхове које су се у Иригу у то време дешавале, као и да је он био одређен да исповеда и причешћује болеснике у Кужној болници. Не знајући како ће се епидемија завршити и да ли ће ико, па и он сâм, преживети, оставио је у аманет ономе у чије руке ова Света књига буде доспела, где год био да је врати у Светоуспен-

¹⁵ *Помяникъ живыхъ ктиторовъ...*, 15.

¹⁶ *Помяникъ живыхъ ктиторовъ...*, 17–18; *Святое Евангелие*, штампано у Москви 1760. године.

ску цркву, где се до тада налазила. И заиста, књизи се изгубио траг, да би је тек 1937, после читаве 142 године, пронашао парох цркве у Госпођинцима Јован Виславски и, поштујући завет проте Стефана Везилића, вратио је у Ириг. О свечаном преносу ове Свете књиге оставили су записе на њеним страницама Јован Виславски, парох госпођиначки и Гојко Михајловић, тада парох Светоуспенске цркве у Иригу. Али, тиме даља судбина овог малог „Кужног јеванђеља” још није била окончана. О томе како је за време Другог светског рата, да би се сачувало, заједно са другим црквеним драгоценостима било пренешено у Библиотеку Патријаше у Београду и поново враћено у Ириг, оставио је свој запис у том јеванђељу прота Гојко Михајловић 24. фебруара 1952. године.¹⁷

Коначно је у пролеће 2015. године, по трећи пут, то јеванђеље пронађено међу старим богослужбеним књигама приликом њиховог сређивања и, заједно са два претходна, на свечан начин представљено у Српској читаоници у Иригу 12. маја исте године, приликом обележавања 220-те годишнице од Иришке-сремске куге, када је представљена и књига *Срем у време куге* проф. др Јована Максимовића.

Због драгоценог културно-историјског значаја оригиналних записа савременика који су били учесници у описаним догађајима, као и да би данашњи читаоци стекли јаснији увид у поштовање ових Светих књига, које им је некада указивано, дат је приказ текстова споменутих записа из другог и трећег „Кужног јеванђеља”, делимично прилагођен савременом српском језику, а као илустрација могу послужити одабрани снимци оригиналних записа у тим јеванђељима.

ВЕЛИКО КУЖНО ЈЕВАНЂЕЉЕ

Запис пароха Стефана Везилића на једној од слободних страна Јеванђеља:

1795/6. Јулија 1-го донесе се несрећна болесѣ Куџа из Крњешеваца у Ириџ. Такова сѣрацна и шужна болесѣ да скоро до шри хиљаде дуџа Померло, а мноџе и шремноџе куће ѣусѣе изосѣадоџе. То џди је било ѣо 10шак у кући, ѣо је све морало ѣо мреѣи. Ако не буду кудџод избеџли, ѣо кажем Свакому да друџоџ лека куџи нема, кромѣ добро чуваѣи се и ниским не мешаѣи се. Но ѣаки, или у Кошромаџ или џди у ѣоље, да се ниским не меша, може се ѣако сѣасѣи, друџојачије не може; и ѣо кажем да мноџи Докѣори и фелчери били су, и Цар Францеско вѣори, Леоѣолдов син, мноџо је на ѣо ѣроѣио, и мерѣве који су ѣо виноџради, ѣо џумни, ѣо баѣиѣа ѣокоѣани, ѣо је морало се ѣовадиѣи и у обѣиѣа Гробја Куџна ѣренеѣи; ѣо јесѣ Гробери, и ѣо је било до 1056. дуџа. Куће ѣусѣе и оѣроваѣе све су ѣооџарали и ѣоѣалили, а ѣуде све у Кошромаџ. Наѣѣосле исѣерали, а ѣосле које кварили, које чисѣили куће. И Крсѣ у Баѣиѣици у Куџном Гробју водружен мноју долуѣоѣѣисаном 20 јануарија 1796. и Завѣи оѣ ове несрећне болесѣи ѣоѣу долуѣоѣ Гробју Преображеније Г/осѣо/да Б/о/џа и Сѣаса наѣеџо Ис/у/са Хр/ис/ѣа; и на

¹⁷ *Святое Евангелие*, штампано у Москви 1738. године.

друзом Гробју, ѿо јесїѣ на Каиновцу Крсїѣ водружен фебруарија 17. Тому Гробју Заветїѣ наименован 1796. Свјайѣаго великомученика Теодора Тирона. Марїа I-ѣо.

Јако ђоресѣоменуѣођа, ѣо јесѣѣ 1796. Ако се коѣи разболи у куѣи, ѣако од њеђа сви нека беђе, ако ѣак остиѣану код њеђа, ѣо морају сви ѣомреѣѣи и ѣроче. У Касарни Ириѣкој ѣисаѣѣо у Куђно време

Стефан Везилич

Пароҳ варо̃ши Ири̃ға и Кай̃елан

Запис Стефана Везилића при дну једне од страница великог „Кужног јеванђеља“:

Почейѡа болесѡѡ во 1-оѡ Јулија 795. и ѡѡрајала 7 месеци 10 дана, ѡѡ јесѡѡ је ѡѡресѡѡјала 10. фебруарија 796. леѡѡа, на Свјаѡѡаѡѡ Мученика Хараламѡѡија.

Стефан Везилич

Паро́х ирицки

Запис иришког пароха Добровоја Моловића поводом обележавања
стогодишњице од престанка епидемије Иришке куге 1896.год.,
на доњој маргини исте стране Јеванђеља:

Године 1896. 10 фебруара, као на дан кад је куџа пре 100 год. пресјѣла одржан је ѡпарасѣос у св. Теодоровској цркви онда умрлим. При ѡпарасѣосу беху: прѡѣѡјереј Василије Николајевић, ѡарох св. Николајевске цркве, Добровој Моловић, ѡарох св. Усѣенске цркве и Гордан Дејановић, кайелан.

Запис на левој маргини исте стране Јеванђеља поводом обележавања
150-годишњице од престанка епидемије Иришке куге:

Године 1946., на дан св. великомученика Хараламѣја, ѿј. 150-годишњице ове стѣрашне морије нашега мѣста и ѿсле стѣрашнога ѿкола и стѣрадања нашега Ирига у Друѣом свѣтском райу (ѿосѣрадало око 400 Срба) одржан је ѿмен жртѣвама куѣе и райова у св. Теод. Храму. Јереј Гојко Михајловић и јеромонаси (оба Ирижанина), Самуил (Радосевић) и Сава (Бојичић).

МАЛО КУЖНО ЈЕВАНЂЕЉЕ

Записи иришког пароха Стефана Везилића, госпођиначког пароха Јована Виславског и иришког пароха протојереја Гојка Михајловића:

У Касарни Иришкој кварџири били,

Стефан Везилич парох иришки; и у то време кужно наредио ој сватојшаџо Конзисториума и Племеније Вармеје исповедајћи и пречестийи кужне у шийиљау; шакођер у то време скоро до три хиљаде душа помрло.

Мало у Ириџу и остало; многи Доктори и фелчери у то време били су и шроцак велики Цар давао;

Ноемб 20 1995 л.г.

С. Везилич

П. в. Ириџа

Сва Тесџаменџа храма Усџениа Пресвџаџаја Бџце; Пренесох доле џоџисаниџи јереј из храма Пресвџаџаја Бџце у Касарне Ириџке ради Божесџивене службе; у то време кужно џакови сџрах и џомор био у Ириџу и џодруџим месџам.

Сам един Госџод Боџ знао да Ириџ џосве морао џусџи остџаџи. Мноџе куџе џусџе, џди ни једноџ деџеџа није остало; и џако молим кому овај Те-сџаменџи доџао би у руке, да би џеџи џредао у Свеџо Усџенску црков, џди сваџда на Часџној Траџези џребивао; џисаџо у Касарни Ириџкој, Ноемб. 19. 1995 л

У кужно време Сџефан Везилич џарох Ириџа кужне исџоведао и џресџиџо¹⁸

Ово Еванџеље било је у селу Госџоџинцима 142 џодине. Када сам џосџа-вџен у Госџоџинце за џароха џреџледавајуџи ово Еванџеље, реџио сам џа вра-џиџи у Ириџ џо жеџи џароха Сџефана Везиџа, како је џо он најисао на џолеџини иконе св. Маџеја.

По одобрењу Његовог Високопреосвештенства Господина Др Иринеја, епископа бачког, ово Еванџеље је свечано пренесено на дан Мале Госпоине, 21 септембра 1937 г. из Госџоџинаца у Ириг.

Јереј Јован Ј. Виславски

џр. П џарох џосџоџиначки

По ово Еванџеље доџли су свесџеници г.г. јереј Гојко Михајловиџ, џа-рох свесџо Усџенске цркве из Ириџа и јереј Бранко Аврамовиџ, џарох саборне Николајевске цркве. Доџли су на два авџобуса Ириџани око 70 особа и џе-вачко друџиџво „Змај”.

Зайисао јереј Јован Ј. Виславски

џр. П џарох џосџоџиначки

¹⁸ С обзиром да ово Јеванџеље до сада нигде није заведено у инвентарској листи, о. Дарко Јелиџ, који је то јеванџеље пронашао и евидентирао у инвентарску листу Светони-колајевске цркве у Иригу, сматра да је допуштено оглушити се о молбу написану руком о. Стефана Везилича и не предати га у Успенску цркву.

Ово је II-џи запис о Преносу „Еванђеља”, јер је I-ви оригинал од нејонога нам некултурнога нам човека уништен заједно са иконом Еванђелиста. Нека Господ чува ове рејке!

После свечане предаје Св. ове књиџе из руку вредних и ђобожних Госпођинчана нацим Ирижанима на свечаној св. Литурџији уз ђриџодне џоворе ђприсујних свецџеника, јереја Гојка Михајловића и јереја Бранка Аврамовића као џосџију и домаћина јереја Јована Виславскоџ, у ђприсујву изасланика Ирижана и Хора им, џе ђуне цркве ђобожнога народа, у свечаном оџходу око цркве џоспођиначке, а ђосле џоспољубивога ђријема у ђојединим кућама би исџраћена ова наџа свецџиња из Госпођинаца свечано.

У ђобожноме расџоложењу ђојући св. ђесме ђприближавали су се ауџобуси наџи већ Ириџу ђред вече. Близу манаџира Хојова сачекала је свечана литџија храма св. Усџенскога ову свецџињу своју и свечано унела кроз цело месџо у св храм и ђосџавила на св. Часну ђрајезу ђо завеџу блажене усџомене ђароха исџога храма Сџефана Везилића ђре 142 џ.

(I запис!)

Многа је суза радосница канула на ову Св књиџу ђри целивању исџе. Инџересанџан је један ђризор ђри ђролазу литџије кроз Ириџ: Међу осџалим ђриџили су Св књиџи и двоје сџарих верника, Ореџковић Никола и жена му Милица рођена Везилић, ђоследња чланица Породице Везилића Сџефана и са сџарачком ђобожноџију целивали у сузама радосницама.

Свечан и значајан је био дан 8(21) IX 1937. за Ириџ у вези њеџовога сџрадања у куџи 1795–1796 џодине.

У Ириџу уочи Теодорове Субоџе 1952 џод.
записао ђроџа Гојко Михајловић, ђарох

II „Запис о судбини ове Св.књиџе за време II свецџскоџ раџа од 1941–1945 џ., како оригинални I „запис од нечије руке уништен као и икона св Еванђел. Јована са најред означ. „Записом”. Нека ђровиђење Боџа чува и овај „запис”!

Када је избио сџраџни II свецџски раџ нова „куџа” за наџ Срџски Народ, џе морадоџе ђравосл. свецџениџи најусџџији ове крајеве и свој Народ, осџадоџе наџе цркве без своџа Свецџенсџива и боџслужења. Понеки Руски свецџеник ђрве џодине раџа моџао је да ђривремено овде осџане. Тако је било и у Ириџу; но временом и ђима беху забрањена боџслужења и друџе свецџџ. службе и уџућивани у Србију.

Тако су међу неким црквеним ђредмеџима ђренеџа и ова Везилићева „Тесџаменџа” у Беоџрад и ђредана у Паџријарџију, а она их смесџила у своју Библиоџеку. Пресџанком џешџкога раџа ђовраћена је оџеџу св. Усџенски храм у Ириџу.

У Ириџу, 24 фебр.1952 џ.
Проџа Гојко Михајловић
Парох

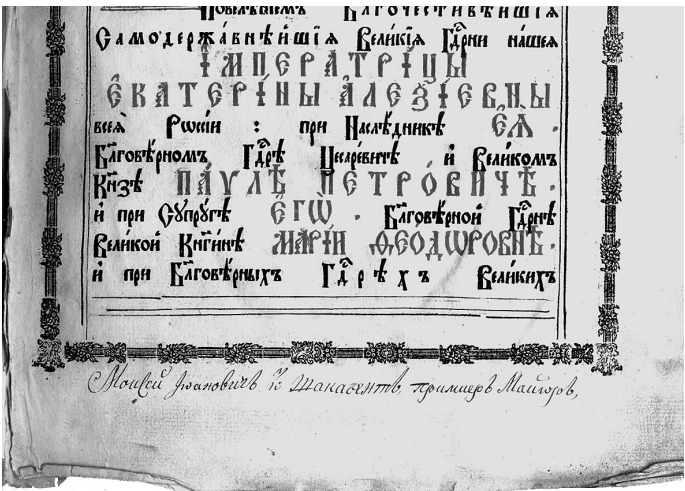
Радивој Симоновић је у својој књизи записао: „10. фебруара 1896. на дан када је куга пре сто година престала, одржан је у Тодоровској цркви парастос умрлима од куге. Чинодејствовали су протојереј Василије Николајевић, парох Николајевске цркве, Добривој Моловић, парох Успенске цркве, и Богдан Дејановић капелан, и Стевана Моловић парох Тодоровске цркве. Црква је тог дана била препуна народа, а прота Николајевић је говорио народу и представио сву беду што је снашла несретне Ирижане у кужно време и прочитао колико је у којој породици умрло!”¹⁹

На дан 12. маја 2015. године, поводом обележавања 220-годишњице епидемије куге у Иригу, у организацији Српске читаонице у Иригу одржан је парастос умрлима. Чинодејствовао је Дарко Јелић, парох Светотеодоровске и Светониколајевске цркве, а присуствовали су чланови Секције за историју медицине из Београда, чланови Научног друштва за историју медицине из Новог Сада, као и грађани Руме и Ирига.

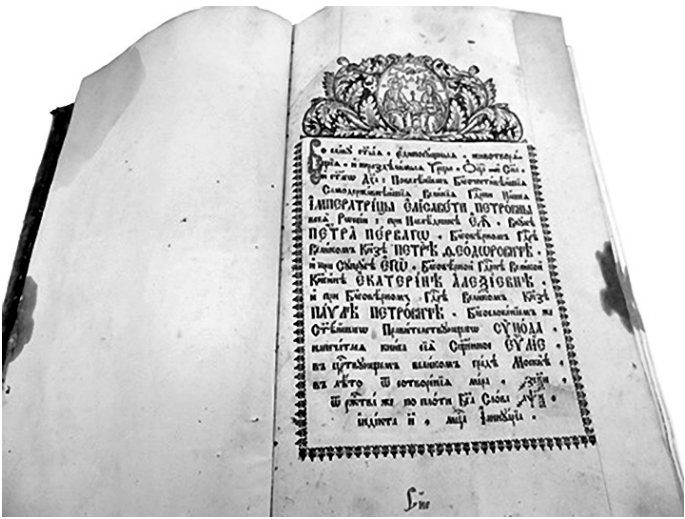

Прилоџ бр. 1. Свето јеванђење из 1785. године

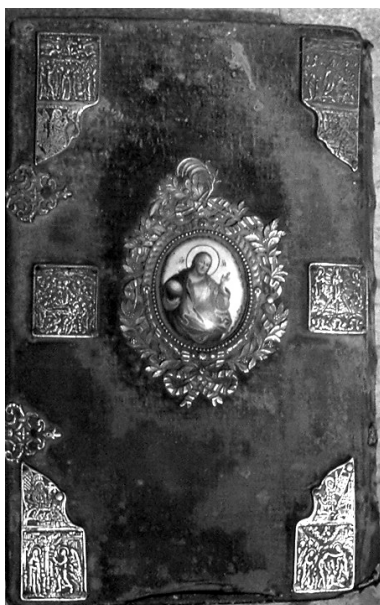
¹⁹ Р. Симоновић, *Куга у Срему 1795–1796*, Ириг: Српска читаоница у Иригу, 1995 (ре-принт издање), стр. 86.

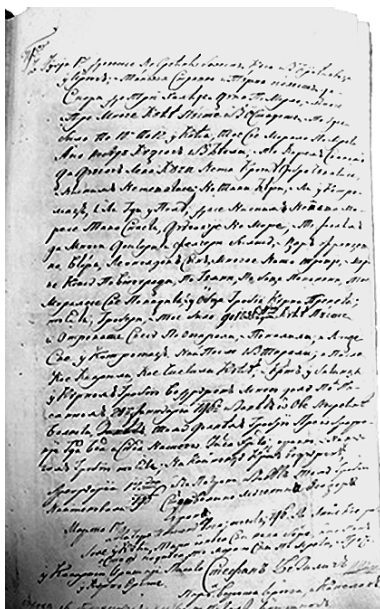
Прилоз бр. 2. Свето јеванђеље из 1785.
(почетак записа Мојсеја Јовановића от Шакабент)

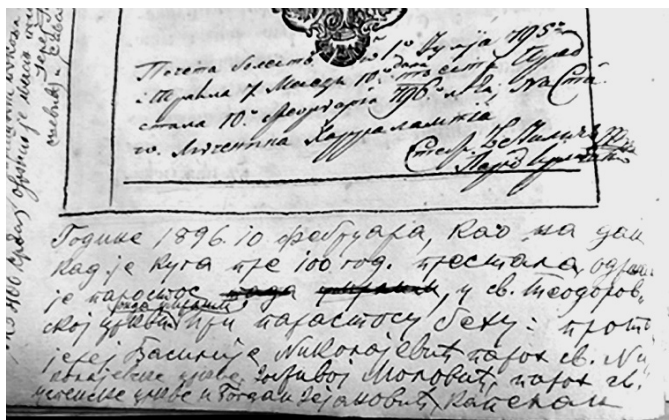
Прилоз бр. 3. Свето јеванђеље из 1760. године

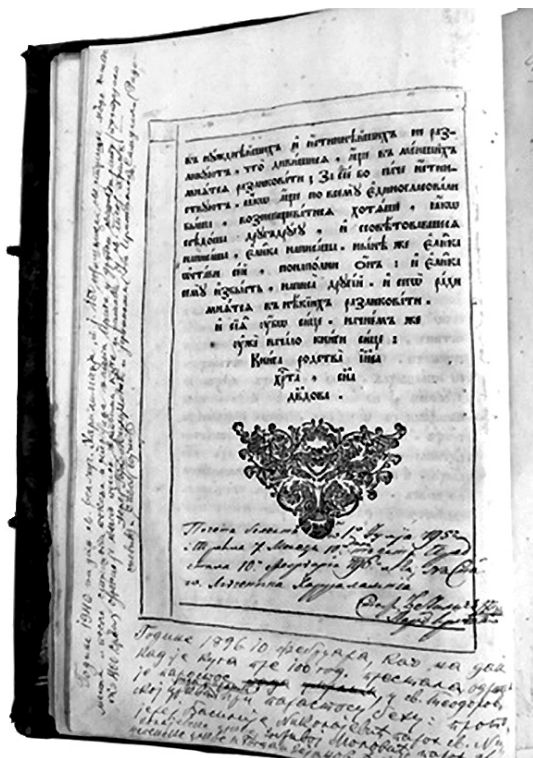
Прилоз бр. 4. Корице Светог јеванђеља из 1760.

Прилоз бр. 5. Запис пароха Стефана Везилића у Св. Јеванђељу из 1760.

Прилоѝ бр. 6. Други запис пароха Стефана Везилића и записи свештеника иришких поводом 100-годишњице Иришке куге

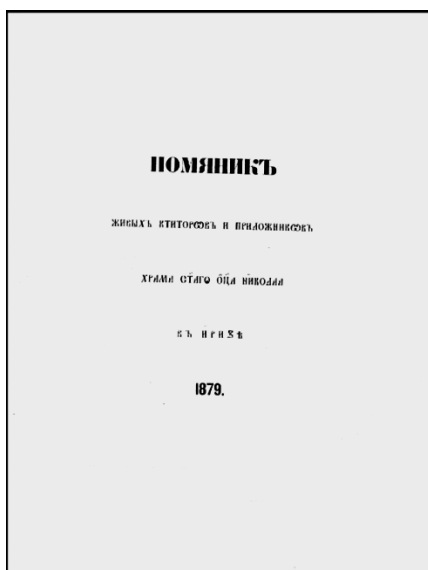
Прилоѝ бр. 7. Запис Стефана Везилића и записи свештеника иришких поводом 100-годишњице и 150-годишњице Иришке куге

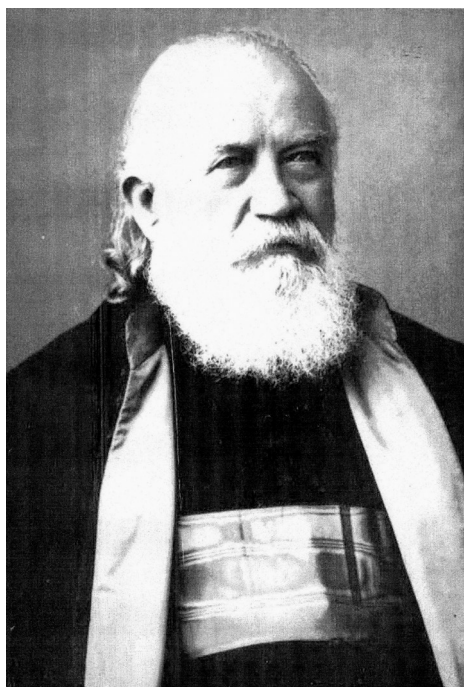
Прилоѡ бр. 8. Мало кужно јеванђеље из 1738.

Прилоѡ бр. 9. Корице Малог кужног Јеванђеља из 1738.

Прилоѡ бр. 16. Поменик живих ктитора и приложника храма
Светог Оца Николаја у Иригу

Прилоѡ бр. 17. Прота иришки Василије Николајевић

Прилоз бр. 18. Графичка икона Светог великомученика Харалампија

MATERIALS

IRIG GOSPELS AT THE TIME OF THE PLAGUE IN 1795/96

by

JOVAN MAKSIMOVIĆ, Ph.D., Novi Sad, Serbia

DARKO JELIĆ, archpriest, Irig, Serbia

VERA NOVKOVIĆ, Irig, Serbia

BRANISLAV JOVIČIĆ, Irig, Serbia

SUMMARY: Plague epidemics were the most disastrous of all epidemic diseases that came upon human race. Wherever it appeared, it left behind desolation and death. For centuries, Srem was exposed to epidemics of various infectious diseases, particularly plague and smallpox, which most often arrived in Europe from the south, from Turkey. Last in a series of contagious epidemics in Srem in the 18th century, which is called the century of plague in the history of medicine, was the plague of Srem or the plague of Irig. At the time of the plague, there were three Orthodox churches in Irig with six priests. Three priests died of the plague. Throughout the duration of the epidemic, Stefan Vezilić, a parish priest of the Church of the Holy Ascension, stayed in Irig, in the center of the epidemic, and worked as a chaplain in the hospital for infectious diseases. Apart from other liturgical books, at the time of the plague in Irig there were three gospels that were read in Irig churches, thus appealing to the Lord to stop further spread of infection and save the people from that terrible pestilence. For that reason,

they are called “Plague gospels”. In addition to the fact that on their pages there are precious written testimonies of witnesses and participants in these fateful events, the history of these holy books also deserves attention.

One of the two larger holy books was printed in Moscow in January 1784, during the reign of Russian Empress Catherine the Great. In the same year, this holy gospel was sent as a gift to St Nicholas Church in Irig by Mojsej Jovanović Šakabenta, then the major of Russian imperial army, and son of Andrija Jovanović Šakabenta. Andrija was a protopresbyter of St Nicholas Church in Irig. He was brother of Patriarch Arsenije IV Šakabenta, with whom he came to this region from Peć in 1737, together with a lot of other people.

The other “Plague gospel” was printed in Moscow in 1760, during the reign of Russian Empress Yelisaveta Petrovna. Beside its spiritual and bibliographic value, this gospel is significant because priest Stefan Vezilić left a detailed record of events during the plague epidemic on one of the blank pages.

Thanks to Darko Jelić, the present parish priest of St Nicholas Church and St Theodore Church, the third “Plague gospel” was found during the rearrangement of old liturgical books. It also contains valuable notes written by priest Stefan Vezilić about the tragedy that befell Irig and surrounding area in these fatal years at the end of the 18th century.

KEYWORDS: Irig, Srem, plague, Stevan Vezilić, “Plague gospels”

Проф. др ВЛАДАН С. ГАВРИЛОВИЋ

Универзитет у Новом Саду

Филозофски факултет

Одсек за историју

Нови Сад, Србија

ЗАПИСНИК НОВОСАДСКЕ ЦРКВЕНЕ ОПШТИНЕ ИЗ 1849. ГОДИНЕ

САЖЕТАК: Током Револуције 1848/1849. услед међусобних несугласица по питању нације букнуо је српско-мађарски рат, који је вођен невероватном жестином, погромом становништва, разарањем имовине, при чему нису били поштеђени ни сакрални објекти. Највише је, готово 72% у тим сукобима страдао град Нови Сад, чије је преостало становништво имало велике потешкоће да се заштити од надоласеће зиме и да обнови, у најмањој мери, поједине објекте и оспособи их за боравак. Документ који се налази у Рукописном одељењу Матице српске (М. 3866) наводи проблеме које су грађани Новог Сада имали у тако тешкој ситуацији.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Нови Сад, зајам, друга половина 19 века, новосадска делегација

Српско-мађарски сукоб који је започео 12. јуна 1848. нападом команданта Петроварадина генерала Јожефа Храбовског на Сремске Карловце детаљно је обрађиван и објашњаван у српској и мађарској историографији¹. О том сукобу, потоњем српско-мађарском рату, као и о политичким приликама које су довеле до њега, две историографије имају веома различита, понекад дијаментрално супротна мишљења, због чега се овом приликом нећемо непосредно бавити тим питањем.

¹ О сукобу поближе: Ђерђ Шпира, „На прагу братоубилачког рата”, *Срби и Мађари у Револуцији 1848–1849. године*, зборник радова, Београд 1983, 3–57; Сигфрид Капер, *Српски њокреј у јужној Угарској 1848–1849*, Београд–Ваљево 1996, 87–98; Славко Гавриловић, „Срби у Револуцији 1848–1849”, *Историја српског народа* V/2, Београд 2000 (треће издање), 69–72; Славко Гавриловић, „Политичка борба за Српску Војводину у Аустријској царевини 1848–1849”, *Српски њокреј у Револуцији 1848–1849*, зборник радова, Нови Сад 2000, 7–33; Љубомирка Кркљуш, *Правна историја српског народа*, Нови Сад 2002, 391–392; Дејан Микавица, *Српска Војводина у Хабзбуршкој монархији*, Нови Сад 2005, 23–38; Дејан Микавица – Владан Гавриловић – Горан Васин, *Знаменишта докумената за историју српског народа 1538–1918*, Нови Сад 2007, 241–244.

У тим сукобима готово у потпуности је уништен град Нови Сад, којег је 12. јуна 1849. године мађарска војска бомбардовала са Петроварадинске тврђаве. При томе је, по службеним проценама било уништено више од 70% градског језгра. Од 2.812 зграда остало је свега 808, које су, такође, биле знатно оштећене.² Великој штети коју је град претрпео придонели су и пожари. Наиме, велики део Новог Сада био је саграђен од дрвета, што је погодновало ширењу ватре. Новосађани који су остали у граду имали су великих потешкоћа да прве године, после бомбардовања, без прилива свежег капитала, обнове макар најнужније за функционисање града и његових становника. Између осталог, требало је обновити све цркве у граду и друге пратеће сакралне објекте. У вези с тим и другим текућим питањима везаним за обнову града заседао је Одбор Новосадске црквене општине, који је вршио функцију Магистрата у порушеном граду.

Иако је документ непотпун, на основу података Васе Стајића можемо закључити да је једна од главних молби са састанка Новосадске црквене општине из септембра/октобра 1849. била она о издавању пуномоћи војних власти депутацији, која би својим одласком код Цара изнела све тегобе и тешкоће Новосађана. Пуномоћ је стигла тек 27. новембра (по новом календару), која је потврђена на новој седници Новосадске црквене општине. Од првобитних чланова изгласане септембарске депутације изостављен је адвокат Александар Костић кога је оправдао новосадски Магистрат услед неизоставних обавеза везаних за обнову града.³

Чланови делегације су децембра 1849. по великој зими стигли у Пешту⁴ у аудијенцију код царског генерала Јулијуса фон Хајнауа⁵. Почетком јануара 1850. делегација је стигла у Беч и била примљена у аудијенцију код цара Фрање Јосифа.⁶ До краја јануара 1850. била су обећана значајна новчана средства у износу од милион и по форинти (1.500.000) чиме је новосадска делегација у потпуности испунила свој задатак.⁷ У току 1850. године град

² Овај податак наводи Васа Стајић у својим истраживањима. Уколико би га узели као валидан уништено је, и пламену препуштено 71,3% старог градског језгра града (Васа Стајић, *Грађа за јолиничку историју Новог Сада*, Нови Сад 1951, 278).

³ За сада нисмо у могућности да проверимо ове наводе новосадског Магистрата. Изражавамо одређену резерву у погледу овог оправдања и изостанка Александра Костића у наведеној депутацији, можда и стога што је требало водити и разговоре са представницима мађарске диете и суседних општина (слободних краљевских градова) у Угарској, а с обзиром на улогу Александра Костића у почетним, априлским данима Револуције и разговорима које је тада имао са Лајошем Кошутом, можда га је требало склонити од „непријатних” погледа Мађара.

⁴ Чланови делегације пошли су лађом из Новог Сада за Пешту. Међутим, због великих санти леда на Дунаву, лађа није могла даље па се зауставила код Апатина, па се пут морао наставити „по чичи зими у коњској запрези према Пешти” (Васа Стајић, „Поповићи”, *Новосадске биографије из архива новосадског магистрата*, св. 4, 161–162).

⁵ Хајнау их је дочекао с речима „да нажалост Новог Сада више нема”, односно да је град пун рушевина и да нема услова за даљи живот људи. У даљем разговору са генералом чланови делегације су наводили да град и даље живи, да има преко 10.000 становника, да трговине раде, али да је потребно много улагања и труда за обнову Новог Сада, што и јесте њихова улога (Васа Стајић, „Поповићи”, *Новосадске биографије из архива новосадског магистрата*, св. 4, 162–163).

⁶ Аудијенција код Цара била је веома успешна (11. јануар) и Фрања Јосиф је обећао, а потом ускоро и извршио давање новчане помоћи за обнову града (Васа Стајић, *Истио*, 165).

⁷ Овако добијена средства Новосађани би почели враћати после три године (1853) под веома повољним условима. Коначна сума зајма утврђена је марта 1851. Износила је милион

је добио новчана средства у износу од 800.000 форинти за подизање порушених кућа (зграда) које су употребљене за оспособљавање старих градских улица: Дунавске, Главне, Господске, Турчијске, Хлебарске и Футошке, у којима су, већином, становали имућнији становници града – трговци и занатлије.⁸ Од овог новца (800.000) обнављане су само пословне зграде (приватне куће) али не и јавне зграде (школе, болнице) које су биле у надлежности саме државе. Њих је држава из различитих новчаних фондова убрзано обнављала.⁹

Наредних година од добијених средстава Нови Сад је обновљен и, поред културне, у потпуности је преузео и политичку улогу лидера српског народа у Хабзбуршкој монархији, касније Аустроугарској.

У овом, непотпуном, али надасве занимљивом документу који се чува у Рукописном одељењу Матице српске у Новом Саду, под сигнатуром М. 3866. износи се низ питања везаних за функционисање и обнову града.

Документ објављујемо у целости, старом фонетиком, с нашим интервенцијама на тексту.

Записник седнице нов[осадске] црквене опћине од 25. IX 1849 године [вођеног, сачињеног] у алмашкој цркви

Кое е под председанием висо[ко]родног Господина Маиора вароши овдашње управитеља Петра от Дука¹⁰ присуствујући местом, парохијалном Свештенству, варошким Старешинама и многобројноме Народу – у цркви храма Света три Јерарха¹¹, дана 25^о месеца Септемврија¹² године 1849. држано: у ком

и триста хиљада (1.300.000) форинти, јер је цар Фрања Јосиф од првобитних милион и по, издвојио двеста хиљада (200.000) за општине Сентомаш (Србобран), Стари Бечеј, Јарак и Темерин (Васа Стајић, *Грађа за њолићичку историју Новоџ Сада*, 305, 307).

⁸ Историјски архив града Новог Сада, ф. 1, „Магистрат слободног краљевског града Новог Сада 1748–1918 (1748–1918)”, бр. док. 2780/1850; Васа Стајић, *Грађа за њолићичку историју Новоџ Сада*, 305.

⁹ Васа Стајић, *Исцо*, 306.

¹⁰ Дука Петар је потицао из познате војничке породице Дука, која је у другој половини 18. века изнедрила чувеног генерала царске војске Петра Дуку. Управо ради разлике, у односу на свог славног претходника, чије је и име поносно носио, мајора Петра Дуку су означавали, као Петра II. Рођен је у Новом Саду око 1800. године, а умро је у Оршави 1876. Петар II Дука био је син потпуковника Павла Дуке. Кренувши очевим и раније стричевим стопама (генерала Петра) свршио је војне школе и 1830. постао кадет у Немачкој банатској регименти, 1835. лајтнант, а 1842. поручник. У Будиму је провео највећи део живота. Као мајор Петроварадинске пуковније одређен је после завршетка Револуције 1849. као војни командант града Новог Сада, у којем је на војнички (понекад и суров) начин успостављао ред и мир а у којем је владала анархија. За ове заслуге 1850. године издата му је диплома почасног грађанина града (Милица Бујас, „Дука Петар II”, *Српски биографски речник*, III, Нови Сад 2007, 437–438).

¹¹ Реч је о Алмашкој цркви, која је била једна од четири православне цркве у граду, изграђене још у првој половини 18. века (Владан Гавриловић, „Опис верских објеката Петроварадинског шанца из пера бачког владике Висариона Павловића”, *Зборник Мајице српске за историју*, 73, Нови Сад 2006, 195–203; Миле Имеровски, *Како су сањане и зграђене цркве Новоџ Сада*, Нови Сад 2007, 143–144).

¹² Највероватније је реч о старом календару. По новом календару скупштина је одржана 7. октобра 1849.

1.

Кад е вишеславни Г[оспо]дин Маиор Скупштину отворио предузео е реч Г[оспо]дин Александар Костић¹³ оделенија Воиводовине наше политичког Советник у коиои е трогателнима и срца поражавајућима речима робско дуготрајавше стање православног Србског овдашњег Народа под зверо образним непријатељем – Мацаром изјаснио, и да смо се тек после петнаест месеци избавлени од тиранства непријателског стали дрзновено и слободно собрати, да се посаветуемо о преким непријателем нама проузрокованим нуждама кое никаквог одлагања не трпе. Даље похвалио е [и] представио беспримерну ону Србску верност и приврженост Августовишем Дому Аустриском, и владајућем најмилостивијем, великом цару, Францу Јосифу – трајућу овоме рату; ал заедно е живо и жалосно сваком на очи ставио и ужасно ово разорение домова наши[x], коначно упропашћење имућства нашег верни цару своме Србаља од проклетог непријатеља. Но и целипелнои е мелем превео на дубоке ове србске ране, што е непоколебима верност Србска за одржање целокупне Аустриске Монархије – премилостиво награђена испуњењем они[x] праведни[x] жеља наши[x], кое смо у почетку светог Народного нашег покрета за древна права наша, височаишем месту у свакој преданическој верности представили: Кои отеческо најмилостивие царско одобрение, хоће нас до кои дан, јарко обасјати сунце. Прострео е такође вишехвалнои словослов[нои] рог свои, и на ону прекрасну и велику добродетель християнску, која заповеда вразима и непријатељима нашима руку опроштаја и помирења пружити. И на крају закључивајући красно – и на основу сваке истине утврђено слово свое, живима е бојама начертао преке оне нужде, коима незакоснело у помоћ притећи морамо: предстои нам взор наш на цркве, школе и на сва православним црквама нашима принадлежећа зданија обратити; све е поपालено, разорено и упропашћено. О свештенству треба нам се своиски побринуту, кое без наше помоћи, док височаише уредбе не стигну, обстати не може, разићи се мора. Учителје снабдети нам ваља, ако не желимо да деца наша подивљају без наставленија у закону божием и другима полезнима наукама.

Истину неоторими ови речи признавајући Народ, а и очима собственима гледајући, да од толико великолепних храмова, ни едан чист нема гди би се на Богослуженија и Богу на молитву сабирали, кои скверна непријатељска рука обезсветила, поपालила, разорила и упропастила ние, и да е све незнабожна рука по храмовима Божиима зграбила, што е тек нешто око спазило.

Еднодушно решено е да се цркве – Алмашка и Успенска¹⁴ с нуждом оправом и покривачем снабдеду и за богослужение угодне учине, не мање

¹³ Рођен је у Новом Саду 1808. или 1809. године а умро је релативно млад, такође у Новом Саду 1853. године. Адвокатску диплому стекао је 1832. године, а 1833. је постао професор у Српској гимназији у Новом Саду. Напустио је професуру 1834. и посветио се у потпуности адвокатури. Као већ узоран адвокат изабран је за члана новосадске депутације, која је била на разговорима са Лајошем Кошутом и мађарском владом, априла 1848. у Пожуну. По завршетку Револуције именован је за једног од сенатора града и ту дужност обављао је савесно а активно је учествовао и у обнови града (Петар Крстић, „Александар Аца Костић”, *Српски биографски речник*, V, Нови Сад 2011, 260).

¹⁴ Податке који речито говоре о страдању српског народа на територији Угарске, посебно Јужне Угарске, односно највише Српске Војводине изнео је патријарх Јосиф Рајачић у писму руском цару Николају II, послатог из Беча фебруара 1850. Он је у њему тражио

да се и сва школска и друга црквена зданија, од квара зимног времена, кое е већ на прагу, обезбеде. Но будући да свешчество за сада у новцу оскудева, то се за неопходимо нужно нашло е определити Одбор у лицима ГГ[оспoде] Марка Поповића¹⁵ и Ефтимиа Медурића¹⁶, који ће се имати снабдети писменим пуномоћием, да у околини нашој не поштеде труда за общте добро, на брзу руку пет илада сребра узаймити, давајући им власт, да сто јутара пољске земље и четири куће, кое све православнима овдашњима црквама принадежи, могу за сигурност сваког заимодавца подписати.

2.

Ужасно разорение домова наши[х] и свако безчовечество превосходеће упропастење имућства наши[х], кое нам је свирепи непријатељ причинио, привело [је] овдашњи Србски Народ у такво жалостно и убого стање, да сам собом куће свое подигнути, нити гди главе подклонити неће моћи, за известно дакле у овима неописивима нуждама своима спасение принужден е свом наимилостивием Цару и Отцу, великом Францу Јосифу стомочествија ради с наитоплиом у свакој подданическој верности молбом својом

помоћ од руске владе износећи податке о свирепости, бестијалности и крвожедности Мађара према Србима, при чему је „150.000 душа Србскога Народа лишанеја домов своих, лишанеја всјакога одјенија, лишанеја всјакога Богослуженија наставленија и духовнаго утешенија.“ Исто тако, Рајачић је у писму изнео податке о страдању српских цркава и манастира на овој територији наводећи да је „Свирепоство сих врагов 115 Храмов Божиих ово со всеом овоже от части разорено је и всех во богослужанију потребних утварей и книга лишениих“. Рајачић између осталог наводи да је цар Фрања Јосиф специјалним указом доделио помоћ „убогим и всего обнаженим“ која је износила милион форинти сребра. Даље, је патријарх писао да је то недовољно, јер је само штета у православним црквама и манастирима Српске Војводине у истом толиком износу. Стога патријарх тешка срца описује ово стање: „Сија ужаснаја судбина народа, – егоже недостоиннои пастир ест – и иже прежде двоју лету во всјаком изобилии бејаше, раздирает утробу моју, и гонит мја, еже по всјуду искати ему помощи и просити милостињи“. Зато с дозволом највиших царских власти патријарх упућује своје молбе за помоћ руском цару и народу. Највише је страдала Бачка епархија у којој је процењена штета износила 898.239 форинти и 40 круцифера, што је износило 68,6% од укупне штете свих наведених епархија у износу од 1.308.137 форинти и 27 круцифера. **У оквиру Бачке епархије највише је страдао Новосадски протопопијат у износу од 453.691 форинте и 56 круцифера, односно нешто више од 50,5% целокупне штете у епархији. Од тога је највећа штета износила у Новом Саду 129.295 форинти 26 круцифера, односно нешто мање од 28,5% штете у целом Новосадском протопрезвитерату. Такође је забележено да је највећу штету од новосадских храмова претрпео храм посвећен Светом Георгију (данашња Саборна црква) и то у износу од 95.433 форинте и 45 круцифера, односно нешто више од 73,8% штете свих новосадских храмова.** (Писмо патријарха Јосифа Рајачића упућено руском цару Николају II данас се налази у Рукописном одељењу Матице српске у Новом Саду у Фонду писама (манускрипти) под бројем М 4376)

¹⁵ Марко Поповић пореклом је из познате ћурчијске породице Поповић. Рођен је 1809. године. Марко се осим ћурчијског заната бавио и трговином хране на велико и стекао и пре Револуције велико богатство и углед. Управо због таквих заслуга се нашао у Одбору који је имао за задатак да позајми преко потребан новац у износу од пет хиљада сребрних форинти ради хитне оправке православних храмова и њихових најближих припадајућих објеката, ради смештаја парохијалног свештенства и њихових породица. Такође се Марко Поповић нашао и у другом важном одбору, односно Депутацији која је требала однети молбе за помоћ Новосађанима упућене аустријском Двору и самом цару Францу Јосифу. (*Поповић, Новосадске биографије из архива новосадског маџистрата*, св. 4, Нови Сад 1939, 161–162).

¹⁶ О Јефтимију (Ефтимију) Медурићу немамо за сада ближих података.

предстати, да би се благоутробно умилиставио отечески ушчедрити, свое верне, ал за исту верност горко пострадавше Н[ово]садске Србље.

На таи конец саставити едан одбор из лица ГГ[осподе] Александра Костића, Јоанна Полит¹⁷, Марка Поповића, Георгиа Кода¹⁸, Јоанна Теодоровића¹⁹, Ефтимиа Медурића, који ће наимилостивием великом Цару – Францу Јосифу, као праснотекућем – сваке за Србскии Народ отеческе милости и упрошенија источнику лично предстати, безчовечно разорение наши домова и вароши, мишение свег нашег мненија, невиђено упропашћение наши цркви, школа и други зданија црковни, живима бојама изобразити, изјаснити и у наипокорнио поданическој верности за шчедро отеческо помилование просити. Такође именования Одбор упућуе се да у свом преважном овом делу, Негову Светост, Господина Патриарха, наипонизније именем целог православног Народа Н[ово]садског умоли да би се умилиставио по познатој неограниченој својој отеческој према целом Народу Србском љубави предстателством своим, истии Одбор при височаишем месту руководити. Равним начином да се и Депутации Народной, у Бечу налазећеи се, и у делои народни послујућеи, праведне жеље и прошенија наша [представе].

MATERIALS

A RECORD OF THE NOVI SAD PARISH FROM 1849

by

VLADAN S. GAVRILOVIĆ, Ph.D.

University of Novi Sad

Faculty of Philosophy

Department of History

Novi Sad, Serbia

SUMMARY: During the Revolution of 1848-1849, due to mutual misunderstandings regarding the nation and its liberty, the Serbian-Hungarian War broke out. Inconceivable violence,

¹⁷ Јован Полит пореклом је из познате трговачке породице Полит, која се од 1775. помиње у Новом Саду. Порекло породице је крајем XIX века записао Михајло Полит Десанчић вођа Српске либералне странке у Аустроугарској, који дословце тврди да су Полити Срби са територије данашње Грчке, а никако Цинцари, на чега је врло често упућивало њихово презиме. Михајло Полит Десанчић даље наводи да су се они презивали Анастасијевићи, а да су презиме Полит понели с доласком у Нови Сад, јер оно значи грчки грађанин (Политос) што је скраћено од Цариграђанин. Јован Полит био је отац Михајла Полита Десанчића и један од најугледнијих трговаца и грађана Новог Сада пре и после Револуције. Рођен је 1786. у Новом Саду, а умро је у 89. години живота, 1875. године. (Васа Стајић, *Полити*, Новосадске биографије, Књ. 4, Нови Сад 1939, 99–127; Дејан Микавица, *Михаило Полити Десанчић – вођа српских либерала у Аустрији–Угарској*, Нови Сад 2007, 21–22).

¹⁸ Георгије (Ђорђе) Кода потиче из цинцарске трговачке породице Кода, чији су се чланови јавили у Новом Саду почетком XIX века. Записано је да се Ђорђе родио у Новом Саду 1811. а умро такође у Новом Саду, у 80. години живота, односно 1891. Био је и сâм трговац, новосадски сенатор, закупац пијачних и других варошких такси, оснивач новосадске штедионице, члан Матице српске и њен велики добротвор. Такође је био и председник Српске читаонице у Новом Саду. (Владимир Николић, „Кода Ђорђе”, *Српски биографски речник*, књ. 5, Нови Сад 2011, 152–153).

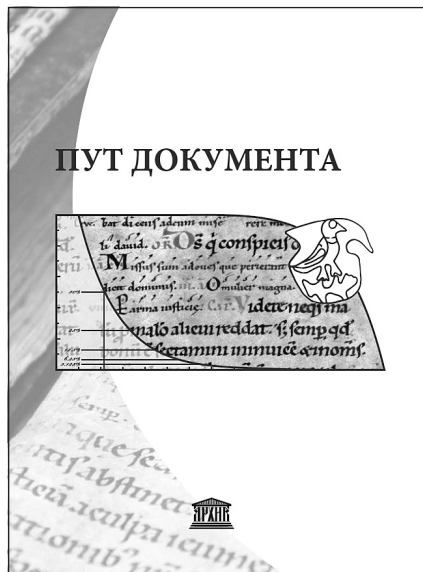
¹⁹ За сада немамо ближих података о Јовану Теодоровићу.

persecution of the population, and destruction of property, that even the sacral objects were not spared, were part of this war. In these conflicts almost 72% of the City of Novi Sad was destroyed. The remaining population of the city had great difficulties to prepare for the winter and to restore some buildings to be suitable for living. A document from the Manuscript Department of the Matica Srpska (M. 3866) lists the problems that citizens of Novi Sad had in this highly difficult situation. The City of Novi Sad had its own fund for reconstruction of one and a half million forints, which was, at that time, quite a large amount. Using this fund, in only a couple of years, the city was fully reconstructed and became the main political and cultural center of the Serbs in the Monarchy.

KEYWORDS: Novi Sad, loan, second half of the 19th century, Novi Sad delegation

НАЈСТАРИЈА АРХИВСКА ГРАЂА АРХИВА ВОЈВОДИНЕ – УЗБУДЉИВ ПУТ ОТКРИВАЊА ДОКУМЕНАТА

(Пути докумената. Методе и резултати истраживања времена настанка најстаријих архивских докумената у Архиву Војводине, приредили Зоран Стевановић и Весна Башић, Архив Војводине, Нови Сад 2016, 202 стр.)

Значајан јубилеј – 90 година постојања и рада Архива Војводине у Новом Саду obeлежен је објављивањем књиге *Пути докумената* библиотеке Посебна издања, и изложбом архивских докумената „Најстарија рукописна баштина Архива Војводине, 12–17. век”. Реч је о несвакидашњој, занимљивој, визуелно упечатљивој, популарно писаној али научно утемељеној књизи, која нас уводи у свет историјске спознаје и архивског истраживања. Опсег јој је свеобухватан, она има карактер зборника, монографије, студије, каталога, па и споменице.

У књизи су представљени резултати истраживања и анализе грађе која до сада није била предмет проучавања и стручне обраде у Архиву Војводине. Грађа се, наиме, налазила смештена у једној кутији у депоу Архива, није била уврштена ни у једну постојећу архивску целину, нити је доспела на

сређивање и обраду, све док је архивиста Зоран Стевановић није „случајно” уочио. Предмет истраживања састоји се од пет рукописних кодекса на папиру (немачки језик) и шест пергаментних листова (латински језик) од којих четири представљају повезе кодекса. За пергаментне листове утврђено је да су различите провенијенције од кодекса те су такође постали предмет посебних истраживања и анализа заједно са још два пергаментна листа која су се налазила самостално у кутији. Истраживања су спроведена са циљем утврђивања порекла, времена и места настанка и садржаја наведене архивске грађе. Детаљна истраживања и анализе, у земљи и иностранству вршена су, између осталог, и због претпоставке да су то по свом времену настанка старија документа од оних која су се до сада сматрала као најстарија (1565. г.) из Збирке повеља и диплома.

Током 2015/16. године извршене су археографско-палеографске и филогранолошке анализе архивске грађе, као и радиокарбонска анализа методом угљениковог изотопа (^{14}C), а поред тога, грађа је и архивистички обрађена (ишчитана, анализирана, протумачена, описана и историјски валоризирана). Крајњи резултати потврдили су почетне претпоставке. Утврђено је да један од шест пергаментних листова, фрагмент *Бревијара*, садржи богослужбени текст за дане прве и друге седмице Четрдесетнице, и да временски припада периоду 12–13. века. Осталих пет пергаментних листова представљају фрагменте три рукописа: *Јустинијанове институције* (14. век); *Мисал* (14–15. век) и *Библија с цумачењима* (14–15. век). Што се тиче кодекса утврђено је да од њих пет један потиче из 1559, два из 1580. и по један из 1599. и 1640. године. Најстарији кодекс представља службену евиденцију копова сребра и калаја на Рудној гори, који су се у то време налазили под управом рударског центра Санкт Јоахимстала

(данас Јахимов у Чешкој Републици) док остала четири представљају службену евиденцију града Хала у Тирољу у којем се налазила царска ковница новца. На основу свих анализа, закључено је да је најстарији документ који се чува у Архиву Војводине фрагмент *Бревијара*, рукопис на пергаментном листу, који представља и један од најстаријих докумената у свим архивима у Србији. Поред тога, овај фрагмент рукописа на пергаменту може се убројати у ред раритета који се чувају у установама заштите културних добара у Републици Србији и са осталом анализираним архивском грађом може се категорисати као културно добро од изузетног значаја.

*

Стручни и научни радови, као и етапе истраживања и анализа архивске грађе и њихови резултати, представљени су у књизи у четири дела: „Уводни део”, „Документ—време—подлога”, „Резултати” и „Прилози”.

Након пригодне уводне речи директора Архива Војводине Бранимира Андрића, ауторка Весна Башић започиње „Уводни део” текстом „Архив Војводине (1926–2016)” са основним подацима из историјата Архива Војводине, матичног за архиве у АП Војводини, од његовог оснивања под називом Државна Архива у Новом Саду, до данашњих дана. На сажет начин дала је приказ задатака, улоге и значаја архива као установе заштите архивске грађе и регистратурског материјала, са важном друштвеном мисијом. Посебан акценат стављен је на значај архива у друштву, његовог места у вези с потребом популаризације архивске службе, због које Архив Војводине у свом садашњем раду велику пажњу поклања културно-просветној делатности, изложбеним активностима и организовању научних скупова као и издавачкој делатности. Аутор Зоран Стевановић у тексту „Најстарија документа Архива Војводине” поред описаних докумената указује и на другу веома стару грађу из осталих архивских фондова и збирки која је настајала до краја 17. века.

Поглавље „Документ—време—подлога” почиње Стевановићевим теоријским прегледним радом „Утврђивање времена настанка архивских докумената”, који садржи обиман научни апарат. Разматра однос времена настанка документа са: историјатом ствараоца грађе, вредновањем архивске грађе (валоризација и категоризација), формирањем

архивског фонда и структуром архивске грађе. Упознаје читаоца са начинима како се утврђује старост оваквих примарних историјских извора: хронолошка обележја, садржај докумената, анализа подлоге записа и друге карактеристике. За потребе овог издања уврштени су и стручни и прегледни радови спољних сарадника. У модерној науци популарну методу датирања приступачно описује проф. др Наташа Тодоровић (Природно-математички факултет Универзитета у Новом Саду): „Одређивање старости узорака радиоактивним изотопом угљеника ^{14}C ”. Наслов чланка Радмиле Петровић (архивска саветница у пензији) „Пергамент као подлога за писање” сâм за себе довољно говори. Старија филигранолошка истраживања представља мр Лидија Мустеданагић (Музеј Војводине) у свом раду „Историја настанка и проучавања папира и водених знакова”: поступак произвођења папира у млиновима, колекционисање и дигитализација водених знакова, симболика, визуелни идентитет и варијанте водених знакова.

У поглављу „Резултати” приређивачи нам откривају „Узбудљив пут откривања документа”, резултате извршених истраживања и анализа архивске грађе током 2015/16. године у земљи и иностранству, спроведених и у другим установа културе и науке (Архив Србије, Народна библиотека, Библиотека Матице српске, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Институт за истраживање и историју текста у Паризу, Институт „Руђер Бошковић” у Загребу итд.). Хронолошким следом, у виду дневничких белешки, описан је сваки корак у истраживању, састанци и рад са стручњацима из области палеографије, археографије, филигранологије, начин рада и резултати. Такође, објављена су стручна мишљења, радиокарбонска анализа и извештаји о архивској грађи који су сачинили др Небојша Порчић, мр Владан Тријић, др Инес Крајцар Бронић, др Нада Хорватинчић, и др Доминик Стуцман. Зналац филигранологије Ђерђ Мор, потрудио се да опише, анализира и датира „Водене знаке у кодексима Архива Војводине”: „Општи резултати анализе архивске грађе”, сажети на једном месту, доносе сумарни приказ добијених резултата и то за сваки кодекс и пергаментни фрагмент појединачно: физички опис, хронолошка обележја, језик, писмо, садржај, маргиналије.

Последњи део књиге „Прилози” садржи снимке рукописне грађе на пергаменту и

делове рукописне грађе на папиру (кодекса). Књига је ликовно и графички узорно опремљена, у тврдом повезу. Илустрована је сликама и фотографијама које функционално прате садржај, а односе се на Архив Војводине и архивску грађу коју чува и стручно одржава.

*

Књига је свечано презентована на прослави 90 година од оснивања Архива Војводине одржаној 9. јуна 2016. године. Презентацију књиге и обележавање годишњице Архива пратила је тематска изложба, на којој су посетиоци могли да виде ова, и друга стара документа. Свечаност су својим присуством и беседама увеличали председник Републике Србије, господин Томислав Николић, и др Небојша Порчић, рецензент и сарадник на припреми књиге за публикавање. Свечаности су присуствовали и други званичници, колеге, драги гости и пријатељи. Овом приликом председник Николић је одликовао Архив Војводине, идентитетску установу државе и друштва, Сreteњским орденом, а Орден ће бити уручен на празник Сreteња следеће године када се обележава Дан државности Србије.

Стручним и научним анализама (архивистичким, палеографским, археографским, филигранолошким и радиокарбонском анализом пергамената методом угљениковог

изотопа ^{14}C), непобитно је утврђено који су најстарији документи Архива Војводине чиме су се значајно помериле граничне године најстарије грађе у Архиву Војводине. Фрагмент *Бревијара* је и међу најстаријим документима свих архива у Републици Србији и представља јединствени примерак укупне рукописне баштине које чувају установе заштите у земљи. Ова архивска грађа ће свакако добити посебно место у националној рукописној баштини.

Циљ архивских публикација јесте да упознају истраживаче са грађом и буду путоказ за даља испитивања и тумачења, а сматрамо да ће ова узорно приређена књига бити не само подстицај него и обавеза за даљи стручни и научни рад. Књига на ефектан, визуелно занимљив, приступачан и популаран али у исто време концепцијски уобличен и научно утемељен начин, упечатљиво дочарава узбудљив пут у препознавању, проучавању, сазнавању и представљању драгоцене рукописне баштине.

Публикација пред нама, прва овакве врсте у историји Архива Војводине, пре свега захваљујући труду, умећу и студиозности аутора, Зорана Стевановића и Весне Башић, као и свих других стручњака и сарадника у пројекту, доноси јединствени поглед на свет проучавања историјских извора, сведочећи широј јавности о значајној улози и важној друштвеној мисији архива и архивиста.

Мр Дејан Јакшић,
архивски саветник,
Архив Војводине, Нови Сад

СРПСКА СТРАДАЊА У РУМУНИЈИ

(Miodrag Milin, Țvetco Mihailov, Andrei Milin: *Sărbii în Golgota Bărăganului: noi contribuții*. Timișoara: Mirton; Uniunii Sârbiilor din România, 2016 / Миодраг Милин, Цветко Михајлов, Андреј Милин: *Срби у Бараганској голгоџи: нови прилози*. Темишвар: Миртон и Савез Срба у Румунији, 2016, 432 стр.)

Након дванаест година и пет издања дела *Срби из Румуније у Бараганској голгоџи* ове године је изашла књига са новим са знањима о овом друштвеном феномену. Ново двојезично издање (на румунском, уз српски превод) о депортацији банатских Срба у пустару Бараган (1951–1955) значајно проширује историјско сазнање о периоду насилне депортације хетерогеног становништва Баната из насеља граничног појаса Румуније према тадашњој Федеративној Народној Републици Југославији (ФНРЈ). У књизи се издваја и заокружује тема о страдањима припадника српске мањине исељених са својих огњишта и депортованих у ту пуну мочварну равницу на крајњем истоку Румуније.

Ново издање које је пред нама садржи списак депортованих лица српске националности увећан за још неколико стотина. Прикупљена је усмена грађа више десетина страдалника након временске дистанце од 65 година, али занемарљиве емотивне дистанце.

Нови подаци из архива осветљавају детаље тадашњег политичког деловања током идеолошког сукоба после резолуције Информбироа 1948, Хладног рата и јачања Гвоздене завесе Совјетског блока према земљама Запада, све до нормализације међународних односа 1955. године.

Након обраћања председника Удружења бивших интернираца Петру Мирчова и речи аутора следе целине које као коаутори потписују историчар проф. др Миодраг Милин, и антрополог и етнолог др Андреј Милин, док се својих искустава присетио Цветко Михајлов, бивши депортирац и угледни члан Удружења бивших прогнаника у Бараган. И сâм жртва прогона, Михајлов је у поглављу „Аргументи” приказао основни ток депортације, живот и рад у присилном пребивалишту типских кућа и насељима које су исељеници сами градили у пустари Бараган уз делту Дунава. „Корени депортираца” садрже историјски приказ стварања мултиетничности и мултикултуралности Баната у контексту европских збивања од краја 17. века до дешавања о којима је овде реч. Поглавље „Живот у изгнанству” описује третман према прогнанцима из Баната, груписаних у хетерогене целине, који су у Бараган пренели и интегративни модел преживљавања кроз сарадњу и размену знања и искустава. За пет година боравка у репресивним условима принудног рада (углавном у оближњим пољопривредним газдинствима), према пројектима насеља и кућица за становање сами су изградили осамнаест села у тој сурој области. На основу грађе из архива у Србији, Миодраг и Андреј Милин у поглављу „О депортацији Срба из Баната” представили су време агресивне антијугословенске и антисрпске политичке кампање у земљама Источног блока, посебно у Румунији. Управљало се из Москве, а деловало кроз мрежу Секуритатее и Милиције. Прогањани су виђенији Срби, првенствено у селима Банатске клисуре, где је била највећа концентрација српског становништва у ФНРЈ. Декларативно, заштита режима од

класног непријатеља служила је и као погодна формула за пљачкање имовине депортираних. Од 1948. године притисци, хапшења и прогони, уз инсценирану пропаганду о нападима западних војних снага са територије Југославије, кулминирали су брижљиво припремљеном депортацијом лица под сумњом да су противници комунистичког режима. Обухваћено је преко 40.000 класних непријатеља, Румуна, Немаца, Бугара, Мађара и других, међу којима око 2.800 Срба. Малтретирање од стране режимских органа до неке је ублажено током 1953. године, а децембра 1955. бараганске колоније највећим делом су расељене, услед побољшања политичке климе у Европи и односа Румуније и Југославије. Повратници су у Банату затекли уништене куће и имовину, тако да је слобода била једино добро које их је нашло.

Посебно је илустративан одабир четрнаест садржајно разноврсних „Сведочанстава казивача о њиховим бараганским искуствима” Цветка Михајлова. Иако су се одигравали по једнообразном моделу, њихови доживљаји су разнолики. Сви су нагло и насилно измештени из својих домова у граничном појасу југозападног Баната, од деце са 3–4 године старости, несвесне шта им се догађа, преко адолесцената са проблемима адаптације на ригорозне климатске, материјалне и социјалне услове. Неки касније стасали депортирци приповедали су о напорима родитеља да им обезбеде склониште и храну а касније и образовање, при чему је све мучила носталгија. Многи носе тугу јер су тамо покопали најдраже; неки су страдали од болести; излагани великим напорима, били су више гладни него сити, чувајући храну за своју децу. Траума девојчице М. Ј. током шест дана са породицом завејаном у снегу без хране и пића, потиснула су јој је друга сећања из тог доба.

Постоји неколико примера аутентичних приповедања у форми народног десетерца, насталих у преживљавањима тубробних сећања. Потомци пресељених, рођени у Барагану такође с поносом чувају сећања на своје породице. Тако Љ. Унчански, из Чанада, памти оца, који је, иако београдски дипломац из 1950. годинама рехабилитовао своју стручност до звања академика. Поменимо и сећања професорке информатике у Темишвару на деценијске напоре њене породице да обнови порушени дом, чувајући напокон враћено породично имање као породичну светињу.

Изданак хрватског терезијанског племства из Кече такође носи осећај горчине услед губитка свега у родном крају и непријатељског дочека домаћег становништва Барагана, заведеног режимском пропагандом. Било је и расељавања породица, као што показује пример Томе Стојшића, тада студента, којем је одведен остатак породице. Поједини примери илуструју још строжији третман припадника етапних насељавања у Тимиш, као онај са младићем пореклом из Бесарабије, који је остао, школовао се, тамо се запослио и засновао породицу, па данас као пензионер живи у Дудашу, у Барагану. На крају овог поглавља у виду резимеа, Р. Константинов закључује да је комунизам нешто најгоре што се могло догодити овом свету.

Ауторски тандем Миодраг и Андреј Милин у одељку „Југословенска дипломатска офанзива у Букурешту и крај депортације Срба у Бараган (1955)” објављује релевантна архивска документа на основу којих Миодраг Милин констатује да је југословенска дипломатија тога времена деловала у вези с депортовањем Срба у Бараган, док ју је румунска страна игнорисала, колико је то било могуће, у променљивој клими међублоковских односа. До помака је дошло после смрти Стаљина (1953), када је Георг Георгиу Дежа балансирао, одлажући проблем повраћаја имовине која је одузета депортиранима. Разрешење овог својеврсног Гордијевог чвора започиње са Београдском декларацијом, 2. јуна 1955. године. Коначно решавање везује се за пријем Румуније у УН, када је у децембру донета Одлука о повраћају депортираних. Поменути одељак употпуњен је обиљем објављене дипломатске преписке између две земље. Политичко деловање и потписивање акта 1955. пратила је иницијатива амбасаде Југославије у Румунији да се саставе спискови депортираних Срба. Упркос ометању Секуритатее исте године, из протестне ноте од стране Југославије, Уједињене нације су сазнале истину о овој нехуманој пракси Румуније, тада пред пријемом у УН. На терену, тај процес текао је невољно, прво ради убирања летине у Барагану, а затим и због обавезе повраћаја одузете имовине. Тамна страна медаље била су гоњења, пресуде и затвор за Србе активисте. До јавног геста покајања дошло је тек 2015. године, са објављивањем вести о промоцији књиге Марчела Саманце, *Бараганци – судбине на њаласима историје*, што је у Парламенту Румуније пропраћено изразима

дубоког поштовања према страдалима из тог периода, с убеђењем да нико у тој земљи нема право да заборави њихову трагедију, као и да се тако нешто више никада не понови.

Међу прилозима се налази и „Извештај о комеморацијама упокојеним”, одржаним у Барагану и Темишвару, а које ће бити одржаване годишње у знак сећања на дане Духова 1951. У ангажованом „Закључку” К. Вулканеску запазио је да су, у покушају брисања трагова злочина, након опште амнестије бараганске куће порушене а земља преорана. „Статистика депортовања” представља обиман прилог са списковима депортованих Срба груписаних по местима порекла, односно према местима насељења на територији Барагана, као и попис свих Срба упокојених у Барагану (1951–1956).

Овом делу придодати су и следећи илустративни прилози: 1) мапа са обележеном територијом одакле је вршена депортација,

2) карта са територијом где су депортовани уз присилу саградили нова насеља, 3) серија фотографија снимљених приликом одавања поште страдалима, 4) графичка симулација пројекта планираног Меморијалног центра у Барагану, 5) „Одлука Министарства унутрашњих послова Румуније” о повраћају депортованих лица у њихова пребивалишта, од 20. децембра 1955, као и неколико примера Одлука о ослобађању појединих лица, припадника српске мањине у Румунији.

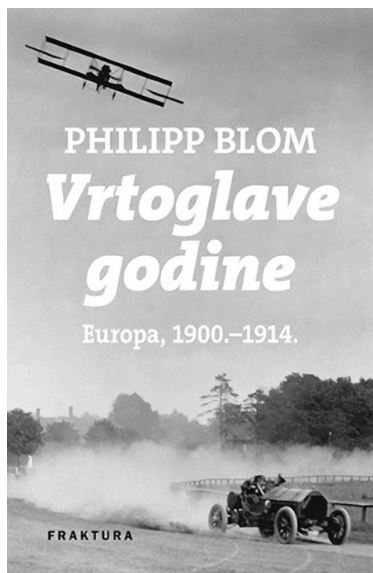
Књига представља значајан допринос расветљавању једне мрачне епизоде разарања друштвене и етничке структуре западног појаса Румуније, уз издвајање проблематике у вези са судбином Срба – недужних жртава међублоковских размирица.

Брајислава Идвореан-Сџефановић,
музејски саветник,
Музеј Војводине, Нови Сад

ПОГЛЕД НА ИСТОРИЈУ ЕВРОПЕ ИЗ НЕУОБИЧАЈЕНЕ ПЕРСПЕКТИВЕ

(Philipp Blom, *Vrtoglave godine. Europa, 1900–1914*, preveo s engleskog

Goran Schmidt, Zagreb: Fraktura, 2015, 572 str.)

Немачки историчар, књижевник, новинар и преводилац Филип Блом (рођ. 1970) аутор је више књига посвећених европској културној и интелектуалној историји. У књизи *Вртоглаве године. Европа, 1900–1914*, која је изворно објављена на енглеском језику (*The Vertigo Years. Change and Culture in the West, 1900–1914*, New York: Basic Books, 2008) и коју је у поводу обележавања 100-годишњице од почетка Првог светског рата у преводу на хрватски језик објавила издавачка кућа *Fraktura* из Загреба, Блом је настојао да прикаже сложене и свеобухватне друштвене и идејне процесе који су почетком 20. века темељно преобразили културу (западно)европског друштва.

На први поглед, Блом је књигу структурирао конвенционално поделивши је хронолошки у петнаест поглавља која почињу одговарајућом „сликом” из сваке поједине године која, потом, служи као повод за расправљање о појединим темама. Међутим, свако поглавље посвећено је заправо једном од проблема који су били карактеристични за читаво раздобље (1900–1914). Док му је

Велика светска изложба у Паризу 1900. послужила као парадигма за остварени технолошки напредак али и као илустрација раширених недоумица и страхова који су га пратили, смрт британске краљице Викторије 1901. којом се симболички завршило раздобље у којем је европска аристократија поседовала доминантну улогу, пружила је Блomu повод да расправља о обиму и карактеру друштвених промена у европским земљама на почетку 20. века. Јавно признање које је Сигмунду Фројду указано његовим избором за професора Бечког универзитета 1902. подстакло је Блома да размотри субверзивни карактер Фројдових идеја на којима је била заснована његова психоаналитичка теорија али и да укаже на општу идејну климу која је умногоме дошла до изражаја у стваралаштву филозофа Лудвига Витгенштајна и Ернста Маха, књижевника Роберта Музила и Артура Шницлера, композитора Густава Малера или сликара Густава Климта. Слично томе, открића на подручју природних наука и њихов утицај на промене у схватањима широких слојева становништва анализирали су на примеру брачног пара Кири. Колонијалну политику великих европских сила, својеврсно наличје „лепог доба”, Блом је приказао на примеру екстремне белгијске експлоатације „Слободне државе Конго” док му је Руска револуција 1905. послужила као „студија случаја” посредством које је анализирао радикализацију захтева за политичким и социјалним реформама у полуфеудалном руском друштву. Снажење милитаризма и кризу мушке сексуалности (које доводи у међусобну везу и који, по Бломовом уверењу, представљају једну од најмаркантнијих обележја читаве епохе) Блом је приказао анализирајући појаву новог типа бојног брода *Dreadnought*-а у британској краљевској морнарици и опсежном програму изградње немачке ратне флоте те чувеној хомосексуалној „афери Ојленбург” у којој су главни протагонисти били неки од најближих сарадника немачког цара Вилхелма II. С друге стране, активност баронице Берте фон Зутнер на постизању мира међу народима и онемогућавању ратова у будућ-

ности карактеристична је за пацифистичка стремљења током прве деценије 20. века која је Блом повезао са релативним снажењем захтева за новом духовношћу и начинима живота који би представљали алтернативу (мало)грађанском животу и његовим моралним нормама. У склопу ових разматрања он је указао на настанак тзв. „религија Новог доба“, разних мистичких удружења али и на широко распрострањену фасцинацију многих интелектуалаца и уметника повратком на изворни живот оличен у наводно исконској „заједници крви и тла“. Изванредан приказ борбе за еманципацију жена која је почетком 20. века ступила у одлучујућу фазу Блом је предочио у виду биографских скица неколицине британских сифражеткиња те раних феминисткиња у Немачком и Хабзбуршком царству. „Култ брзе машине“ (железнице, аутомобила и авиона), као и појаву фотографије и „покретних слика“ Блом је довео у везу са настанком „живчане напетости“ тј. различитих неуротских поремећаја као карактеристичних обољења модерног човека. Проучавајући биографију Вирџиније Вулф и припадника њеног интелектуалног круга, он је значајну пажњу посветио променама у испољавању људске сексуалности и начинима на које су ове промене долазиле до изражаја у уметности онога времена. О вези сексуалности и уметности на почетку 20. века карактеристичан је Бломов суд: „Сирови и дисонантни звукови, екстремне страсти, грубо изрезане фигуре и строге маске биле су потребне како би се разоткрила, а потом и смрскала пристојна професионална буржоазије која је саму себе затворила у тамницу својих правила и забрана“ (стр. 387). Блом је, такође, у посебном поглављу размотрио и успон масовне културе омогућене индустријализацијом, производњом робе широке потрошње и појавом филма као вида „плебејске уметности“ да би својој анализи подвргао и „питања репродукције“ тј. распрострањеност еугеничких идеја о „научном“ усавршавању људске врсте. Истовремено, на неколико карактеристичних случајева који су својевремено побуђивали знатну пажњу јавности он је указао на пораст психијатријских поремећаја и масовних злочина те настанак криминалистике која је настојала да пружи научни одговор на овај друштвени проблем. Последње поглавље своје књиге Блом је посветио „подмуклом убиству“ 1914. године. Насупрот очекивању радозналост читаоца, у њему

Блом не приповеда о чувеном Сарајевском атентату већ о „злочину из страсти“ који је починила госпођа Хенријет Кајо убивши револверским хиџма Гастона Калмета, главног уредника париског дневног листа *Fižaro*. Преузевши правду у своје руке она је извршила убиство како би заштитила углед свог супруга, истакнутог политичара Жозефа Кајоа. При томе, како истиче Блом, „случај Кајо“ је током „Јулске кризе“ 1914. изазивао далеко веће интересовање француске али и европске јавности од евентуалних последица Сарајевског атентата који је лагано тонуо у заборав.

У својем приказу европске историје током *belle époque* Блом се усмерио ка сложеним друштвеним, економским, политичким и интелектуалним кретањима која су из темеља мењала готово сваки аспект људских живота. Повезујући напредак науке и технологије са друштвеним променама, изменом традиционалних односа између мушкарца и жене и рецепцијом ових промена у уметностима и, уопште, у култури онога времена, Блом је покушао да истакне доминантне процесе који су обликовали интелектуални хоризонт модерног човека. Сразмерно знатна пажња коју је посветио уметностима проистиче из чињенице да су оне можда најбоље исказивале противречну „духовну ситуацију времена“ – док су уметници попут Пикаса, Брака, Бартока или Кандинског, прибежиште од несигурности западне цивилизације тражили у егзотици „примитивних друштава“, групи „футуриста“ је фасцинација модерним технологијама пружала извор инспирације. Настојећи да године 1900–1914. не посматра као раздобље које је незадрживо стремило рату (приступ који је, иначе, веома раширен у историографији), Блом је децидан у ставу да је Велики рат послужио само као катализатор већ постојећих друштвених и идејних процеса „тјерајући старе структуре у бржу пропаст и охрабрујући брже успостављање нових идентитета“ (стр. 13). Управо су свеобухватне промене на почетку 20. века преобликовале устаљене навике, традиционалне начине живота и раније обрасце мишљења изазивајући запањеност и својеврсну „вртоглавицу“ код савременика. Указавши на изразиту динамичност промена подстакнутих раније небележеним научним, техничким и технолошким достигнућима – поред осталих, пораст градског становништва, премрежавање Земљине лопте железничким пру-

гама и телеграфским кабловима, могућност снимања слике и звука и њихове бесконачне репродукције, откриће X-зрака, развој ауто и авиоиндустрије – Блом је, истовремено, анализирао њихов утицај на „слику света” становника најразвијених земаља Европе доказујући да је остварени прогрес био праћен порастом страха од дегенерације и скоре пропасти: „Никада прије није постојало толико разлога да се буде оптимистичан, а никада прије људи нису гледали у будућност с више неповјерења” (стр. 496). Наиме, незаустављиво повећање научног знања довело је у питање увржене представе и оспорило чак и најелементарније појмове људског искуства попут времена и простора. Модерна физика показала је релативност Кантових „априорних категорија”, велики филозофски ситеми 19. века су одбачени, у ликовним уметностима превладала је апстракција док се у музици појавила атоналност. Једном речју, рационализација живота подстакла је све већи отклон према разуму и идејном наслеђу просветитељства који се појављивао у крајње различитим облицима. У том смислу, илустративни су распрострањеност расистичких идеологија, широка (и крајње поједностављана) рецепција Ничеових идеја, Фројдово наглашавање несвесних аспеката људске личности и потиснуте сексуалности као кључних мотива који одређују људско понашање или, пак, раширена пракса спиритуалистичких сеанси и бројност различитих мистичких учења попут теозофије Хелене Блавацки те антропозофије Рудолфа Штајнера. Страхови од неминовне и скоре пропасти традиционалног друштвеног поретка добијали су додатни подстицај услед слабења религиозности, опадања друштвене улоге аристократије, снажења грађанских слојева и, што је наро-

чито значајно, захтева радништва за признавањем својих права и поправљањем материјалног положаја. Томе треба придодати и смањење наталитета, еманципацију жена и њихово све значајније учешће у јавном животу што је из темеља изменило традиционалне родне улоге представљајући, према Бломовом мишљењу, један од најзначајнијих процеса који су се одвијали почетком 20. века.

Вртоглаве године јесу несвакидашња књига написана бриљантним стилем која богатством ауторове ерудиције и зачуђујућом способношћу интерпретације и сама изазива вртоглавицу код читалаца. Баштинећи различите приступе културне, друштвене и интелектуалне историје на које су у својим радовима указали историчари попут Питера Геја, Карла Шорскеа или Џорџа Моса, Блом је пружио задивљујући приказ главних токова европске културе на почетку 20. века. При томе, сматрамо да је од нарочите важности указати на две особене одлике његовог приступа писању историје – прво, у својој несвакидашњој синтези он је потврдио важност стваралачке имажинације у избору и интерпретацији небројених историјских чињеница које управо посредством интерпретације стичу одређено значење и, друго, он је показао да, са становишта комуникативности историографије, наративна представља најпогоднији облик презентације историјских знања. Имајући на уму давно изречени суд Милана Кашанина да „без широке опште културе и књижевног дара нема великог историчара”, сматрамо да није претерана оцена да Филип Блом, испољивши огромну историјску ерудицију и фасцинантну приповедачку вештину, представља Штефана Цвајга 21. stoleћа.

Др Михаел Анђоловић
Педагошки факултет, Сомбор

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ AUTHORS IN THIS ISSUE

БОРЋЕ БУБАЛО (Београд, 1969). Ванредни професор на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду. Е-адреса: djbubalo@f.bg.ac.rs

Дипломирао 1996, магистрирао 2001. („Номици и номичке књиге”) и докторирао 2007. године („Писана документа у средњовековном српском друштву”) на Филозофском факултету Универзитета у Београду. Биран у звање асистента-приправника (1997), асистента (2002) и доцента (2007). За ванредног професора изабран 2012. године за ужу научну област Историја српског народа у средњем веку са историјском географијом и старословенским језиком. Област интересовања: документарна и свакодневна писменост у средњовековном српском друштву, нотаријат у средњовековној Србији, средњовековно српско право, старе српске повеље, историја цркве, историја Зете и Боке которске, систем владавине у средњовековној Србији и др.

Важније књиге: *Српски номици*, Београд 2004; *Писана реч у српском средњем веку: значај и уложавање писаних докумената у средњовековном српском друштву*, Београд 2009; *Душанов законик*, Београд 2010; *Јурисдикција Католичке цркве у Срему*, Београд 2010 (коаутор); *Pragmatic Literacy in Medieval Serbia*, Turnhout 2015; *Владари Србије*, Београд 2013; 2016 (коаутор).

АЛЕКСАНДРА ВУЛЕТИЋ (Београд, 1972). Научни сарадник Историјског института Београд. Е-адреса: aleksandra.vuletic@iib.ac.rs

Дипломирала 1995. на Одељењу историје на Филозофском факултету Универзитета у Београду („*Видело* као извор за политику Српске напредне странке”). Магистрала 2001. године („Породица за време друге владе кнеза Михаила”) и докторирала 2008. године („Брак у Кнежевини Србији”). Запослена као научни сарадник у Историјском институту Београд од 1997. године. Област истраживања: друштвена историја Србије у 19. веку и историја породице.

Важније књиге: *Породица у Србији средином 19. века*, Београд 2002; *Између посела и балова: животи у Србији у 19. веку*, Београд 2005 (коауторка); *Брак у Кнежевини Србији*, Београд 2008.

ВЛАДАН С. ГАВРИЛОВИЋ (Нови Сад, 1970). Редовни професор на Одсеку за историју Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду. Е-адреса: v.gavrilovic@ff.uns.ac.rs.

Дипломирао 1995, магистрирао 2000. („Дипломатички списи код Срба у Хабзбуршкој монархији и Карловачкој митрополији од краја XVII до средине XIX века”) и докторирао 2003. године („Темишварски сабор и Илирска дворска канцеларија: 1790–1792”) на Одсеку за историју Филозофског факултета у Новом

Саду. Био је доцент (2004–2009) и ванредни (2009–2014) професор Филозофског факултета у Новом Саду. У звање редовног професора изабран је 2014. године. Члан је Одбора Одељења за друштвене науке Матице српске. Област научног истраживања: национална историја од 16. до 19. века, Срби у Хабзбуршкој монархији, Карловачка митрополија, помоћне историјске науке. Аутор је већег броја библиографских јединица у међународним и домаћим научним часописима.

Важније књиге: *Срби у градовима Срема 1790–1849*, Нови Сад 1995; *Дипломатички сјиси код Срба у Хабзбуршкој монархији и Карловачкој митрополији од краја XVII до средине XIX века*, Ветерник 2001; *Земљишна књига села Вођањ (1758–1840)*, Сремска Митровица 2004; *Темишварски сабор и Илirsка дворска канцеларија (1790–1792)*, Нови Сад 2005; *Библиографија радова академика Славка Гавриловића*, Београд 2006; *Знаменија докумената за историју српског народа (1538–1918)*, Нови Сад 2007 (коаутор); *Земљишна књига села Марадик (1758–1810)*, Сремска Митровица 2009; *Племство код Срба у Јужној Угарској у XVII и XVIII веку*, Сремска Митровица 2012.

АЛЕКСАНДАР Д. ИВАНОВ (Зрењанин, 1980). Дипломирани историчар. Е-адреса: aleksandardivanov@yahoo.com

Дипломирао 2004. на Одељењу историје Филозофског факултета у Београду где похађа и докторске студије. У Музеју Војводине 2008. године положио је стручни испит и стекао стручно звање кустоса-историчара. Од 2009. је сарадник Матице српске на пројекту „Српски биографски речник”. Од 2011. ради у просвети, као наставник историје у основним школама у Средњебанатском округу; тренутно је запослен у основним школама у местима Јаша Томић, Бока и Конак.

ДАРКО Б. ЈЕЛИЋ (Нови Сад, 1966). Протојереј. Парох у Иригу.

Дипломирао на Богословско-катихетском институту Богословског факултета (2007) и Православном богословском факултету (2012) у Београду, стекавши академско звање теолога (Sacrae Theologiae Baccalaureus). Рукоположен је у чин ђакона, а потом и у чин презвитера 1998. године. Парохијску службу обављао је у Чортановцима (1998–2000), Врднику (2000–2011), Новој Пазови (2011). У чин протопрезвитера рукопроизведен је 2011. године. Редовно учествује на годишњем симпозијуму „Српска теологија данас” на Православном богословском факултету Универзитета у Београду.

БРАНИСЛАВ ЈОВИЧИЋ. Књижничар Српске читаонице у Иригу.

Запослен у Српској читаоници у Иригу од 1984. као самостални књижничар где води и Завичајну збирку, стару и ретку књигу, галерију уметничких дела и организацију културно-уметничких програма.

Важније књиге: *170 година Српске читаонице у Иригу: 1842–2012*, Ириг 2012 (коаутор).

ЈОВАН МАКСИМОВИЋ (Рума, 1941). Гинеколог-акушер, историчар медицине и професор универзитета у пензији. Е-адреса: maksimovic_jovan@yahoo.com

Медицински факултет завршио у Ријеци (1967). Гинекологију и акушерство специјализирао на Медицинском факултету Универзитета у Београду. Магистрирао на Медицинском факултету у Ријеци (1978). Докторирао на Медицинском факултету Универзитета у Новом Саду 1994. тезом „Школе за бабице и њихови учбеници на тлу Југославије (1753–1960) и њихов допринос развоју акушерске службе”. За доцента Медицинског факултета у Новом Саду изабран је 1994. године, за ванредног 2001, и редовног професора 2005. године. Пензионисан је 2008. године. Од 1976. године бави се активно изучавањем и објављивањем радова из историје здравствене културе. Вишегодишњи је члан Научног друштва за историју здравствене културе Војводине и Србије. Члан је Секције за историју медицине Српског лекарског друштва, стални члан-сарадник Матице српске, члан Одбора одељења за природне науке МС и главни и одговорни уредник *Свезака Мајице српске: серија њприродних наука*. Члан је Академије медицинских наука Српског лекарског друштва. Руководилац је пројекта „Историја здравствене културе Војводине” у оквиру Одељења за природне науке МС.

Важније књиге: *Срем у време куџе*, Ириг 2015.

ВЕРА НОВКОВИЋ. Директорка Српске читаонице у Иригу.

Дипломирала на Катедри за српски језик и књижевност на Филозофском факултету у Универзитета у Новом Саду (1987). Педагошким радом почела се бавити радећи у Основној школи „Доситеј Обрадовић” у Иригу и „Милица Стојадиновић Српкиња” у Врднику. Од 2009. године је директорка Српске читаонице у Иригу. Члан је Управног одбора Фонда „Борислав Михајловић Михиз”.

Важније књиге: *170 година Српске читаонице у Ирију: 1842–2012*, Ириг 2012 (коауторка).

АЛЕКСАНДАР РАКОЊАЦ (Бајина Башта, 1990).

Дипломирао на Одељењу историје на Филозофском факултету Универзитета у Београду („Почеци командно-планске привреде у Југославији 1946. године”) где је и мастерирао темом „Обнова и изградња Југославије (1944–1947) – индустрија и рударство”. Области интересовања су му економска и друштвена историја социјалистичке Југославије. Тренутно је на докторским студијама на Катедри за историју Југославије Одељења за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду.

МОМИР САМАРЦИЋ (Нашице, Хрватска, 1974). Ванредни професор на Одсеку за историју Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду. Е-адреса: momir.samardzic@ff.uns.ac.rs

Дипломирао на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду 1999, магистрирао на Филозофском факултету Универзитета у Београду 2004 („Србија и Бугарска: 1878–1886”), и докторирао 2008. на Филозофском факултету у Новом Саду („Железничко питање у спољној политици Србије 1878–1888”). На Одсеку историје Филозофског факултета у Новом Саду изабран 2003. у звање асистента приправника, 2004. у звање асистента, 2008. у звање доцента, и 2013. у звање ванредног професора. Области интересовања и

истраживања: модернизацијски процеси у Југоисточној Европи у 19. веку, нације и национализам у Југоисточној Европи у 19. и 20. веку, култура сећања у Војводини.

Важније књиге: *Скуиццијинске беседе краља Милана. О стийедесетийодиици рођења (1854–2004)*, Нови Сад 2005 (коаутор); *Европа и обележавање граница Србије 1878–1879*, Нови Сад 2006; *Од Сан Стефана до Сливнице. Србија против Бугарске 1878–1886*, Нови Сад 2008; *Roads to Europe. The Railway Issue and Serbian Politics 1878–1881*, Пиза 2010; *Layers of Power: Societies and Institutions in Europe*, Пиза 2010 (коаутор); *Политичка уиоиреба ирошлосии: о исиоријском ревизионизму на иосијугословенском иросиору*, Нови Сад 2013 (коаутор); *Димитрије Туцовић: 100 година иосле*, Нови Сад 2015 (коаутор).

Биобиблиографске белешке приредио
Владимир Николић

Зборник Матице српске за историју издаје Матица српска
Излази двапут годишње
Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: (021) 6615798
Proceedings of Matica Srpska for History
Published twice a year
Editorial and publishing office: Novi Sad, 1 Matica Srpska Street
Phone: +381-21/6615798
E-mail: vnikolic@maticasrpska.org.rs
zmsi@maticasrpska.org.rs
Website: www.maticasrpska.org.rs
<http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>

Редакција *Зборника Матице српске за историју*
закључила је свеску бр. 94 (2/2016) 1. децембра 2016. године
За издавача: проф. др Ђорђе Ђурић
Стручни сарадник Одељења: Владимир М. Николић
Лектори: Татјана Пивнички Дринић и Владимир М. Николић
Коректор: мр Драган Тубић и Владимир М. Николић
Лектор и преводилац резимеа на енглески језик: Оливера Кривошић
Технички уредник: Вукица Туцаков
Компјутерски слог: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин
Штампа: САЈНОС, Нови Сад
Тираж: 400

Штампање свеске бр. 94 *Зборника Матице српске за историју* омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
93/94(082)

ЗБОРНИК Матице српске за историју – *Proceedings in History* /
главни и одговорни уредник Војин Дабић. – 1984, 29– . – Нови Сад :
Матица српска, 1984 – (Нови Сад : Идеал) . – 24 cm

Два пута годишње. – Резимеи у публикацији су на енглеском и немачком језику. – Штампарије: „Минерва“, Суботица (св 31/1985); Просвета, Нови Сад (од св. 32/1985. до св. 41/1990); Графо-офсет, Нови Сад (од св. 42/1990. до св. 56/1997); Duplex, Нови Сад (од св. 57/1998. до св. 59/60/1999); Прометеј, Нови Сад (од св. 61/62/2000. до св. 65/66/2002); Идеал, Нови Сад (од св. 67/68/2003). – Је наставак: *Зборник за историју* = ISSN 0350-0489

ISSN 0355-5716

COBISS.SR-ID 7793410